

АРХЕОЛОГІЯ

54 * 1986

В сборнике помещены статьи по вопросам древней истории и археологии, публикации и сообщения о новых открытиях на территории УССР, материалы об охране памятников истории и культуры.

Для археологов, историков, краеведов, преподавателей, студентов исторических факультетов.

У збірнику вміщено статті з питань стародавньої історії і археології, публікації та повідомлення про нові відкриття на території УРСР, матеріали про охорону пам'яток історії та культури.

Для археологів, істориків, краєзнавців, викладачів, студентів історичних факультетів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

I. I. Артеменко (відповідальний редактор), *B. D. Баран*,
C. M. Бібіков, *C. D. Крижницький*, *M. P. Кучера*, *E. B. Максимов* (заступник відповідального редактора), *T. I. Латуха* (відповідальний секретар), *D. Я. Телегін*, *P. П. Голочко*,
C. O. Висоцький, *E. B. Черненко*, *A. F. Міровський*

АДРЕСА РЕДКОЛЕГІУ

252014 Київ 14, вул. Видубицька, 40
Інститут археології АН УРСР
Тел. 95 35 81

Редакція літератури з соціальних проблем
зарубіжних країн, археології та документалістики

54

АРХЕОЛОГІЯ

ЗАСНОВАНО
В 1971 Р.

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ ЗВІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

КІЇВ НАУКОВА ДУМКА 1986

СТАТТИ

Є. В. МАКСИМОВ

Питання історії стародавніх слов'ян у працях В. П. Петрова

Нешодавно наукова громадськість Києва відзначила 90-ліття від дня народження Віктора Платоновича Петрова — українського радянського археолога, літературознавця, етнографа, доктора філологічних наук, участника Великої Вітчизняної війни, який працював в установах Академії наук УРСР з 1919 р., в Інституті археології — колишньому Інституті історії матеріальної культури — з 1938 р. Цій події було присвячене розширене засідання сектора слов'янської археології Інституту археології АН УРСР, де науковцями цього Інституту та Інституту мовознавства АН УРСР було прочитано ряд доповідей, в яких висвітлювався науковий внесок В. П. Петрова в розробку питань історії давніх слов'ян та давньослов'янської мови.

В. П. Петров — автор понад 200 наукових праць, був вченим, характерною рисою наукової діяльності якого було намагання і вміння інтегрувати матеріали різних галузей знання, що створювало передумови для всебічного висвітлення проблеми.

При наявності таких виняткових якостей В. П. Петров не належав до числа широко відомих дослідників, тому його розробки і відкриття ніколи не ставали надбанням сенсацій. Характеризуючи В. П. Петрова як історика, необхідно відзначити його постійний інтерес до археологічних джерел, які він високо цінував, одночасно розуміючи їх специфіку і можливості, не применюючи, але ж і не перебільшуючи їх.

Перші археологічні дослідження В. П. Петрова — польові і теоретичні — були пов’язані з вивченням трипільської культури. Він був у числі відкривачів і перших інтерпретаторів групи пізньотрипільських пам’яток, відомих тепер у науковій літературі під назвою пам’яток городського типу¹.

Але основне місце в археологічній роботі В. П. Петрова зайняли слов’янські старожитності І тис. н. е. Він першим з радянських археологів та істориків ще в довоєнні роки звернувся до вивчення безпідставно виключених з кола джерел давньослов’янської історії пам’яток культур «полів поховань» — насамперед, зарубинецької культури рубежу нашої ери.

За ініціативою В. П. Петрова — в ті часи керівника відділу слов’янської археології Інституту археології АН УРСР — розпочалися систематичні розкопки Корчватівського могильника, який став потім однією з еталонних пам’яток зарубинецької культури. В. П. Петров — автор публікації матеріалів відомого Зарубинецького могильника, розкопаного В. В. Хвойкою, та всіх інших аналогічних пам’яток Середнього Подніпров’я, матеріали яких стали відомими ще в довоєнні роки, але були втрачені під час війни².

Велику увагу, крім зарубинецької, В. П. Петров приділяв черняхівській культурі III—V ст. н. е. Зібрані під безпосереднім керівництвом В. П. Петрова черняхівські матеріали стали вже в післявоєнний час основою відомої археологічної карти, опублікованої Є. В. Махно³.

В. П. Петров у 1964 р. видав матеріали Черняхівського і Маслівського могильників, розкопаних у давні роки В. В. Хвойкою та С. С. Гамченком⁴, і тим самим ввів у науковий обіг кваліфіковано опрацьований і систематизований, першокласний за своїм науковим значенням, матеріал. Не менш важливою була також публікація матеріалів Корчака⁵, значення яких для давньослов’янської історії прозорливо розумів В. П. Петров.

У тому ж плані нагромадження джерел В. П. Петров наприкінці 50-х років розкопав поселення VI—VII ст. н. е. біля с. Стецівка на р. Тясмині⁶, матеріали якого дали підставу для об’єктивного розуміння відносин осілого лісостепового ранньослов’янського населення з кочовими племенами степового прикордоння.

Оцінюючи значний вклад В. П. Петрова в археологічну науку, який визначився у введенні в науковий обіг першокласних джерел з слов’янської проблематики, звернемося все ж до тієї галузі, де спадщина В. П. Петрова найбільш значна — дослідження проблемних питань історії давніх слов’ян. Ці питання знайшли своє відбиття у всіх працях В. П. Петрова цієї тематики, з яких згадаємо лише кілька найбільш відомих.

Першою за часом була велика стаття про родовий устрій давніх германців, в якій В. П. Петров, за матеріалами праці Ф. Енгельса «Походження сім’ї, приватної власності і держави» та етнографічними переджерелами, розглядає особливості структури земельних відносин у первісних германських племен рубежу і перших століть нашої ери⁷. Особливе значення даної праці В. П. Петрова для сучасних дослідників історії слов’ян полягає в тому, що її висновки є актуальними й нині для розуміння особливостей соціальної історії населення Південно-Східної Європи, особливості життя, побуту і економіки яких були близькими до давньогерманських.

У плані дослідницької роботи з давньої історії слов’ян значне місце посідають статті В. П. Петрова, написані ним в 60-ті роки. Це «Зарубинецько-корчватівська культура Середнього Подніпров’я і синхронні культури суміжних територій»⁸ та «Про зміну археологічних культур на території УРСР в V ст. н. е.»⁹.

Визначальною рисою цих двох проблемних праць є їх історизм, намагання пов’язати найважливіші етноісторичні трансформації з

соціально-економічними особливостями, притаманними суспільству Середнього Подніпров'я першої половини I тис. н. е.

В першій зарубинецька культура розглядається на широкому фоні інших синхронних культур Східної Європи в процесі формування нової соціально-політичної обстановки, що привела до виникнення нових етнокультурних утворень, у тому числі і самої зарубинецької культури.

В процесі становлення нових форм суспільної організації зникають добре укріплені земляними валами-ескарпами великі городища попередньої скіфської доби, на їх місці виникають невеликі за розмірами закриті мисові або заплавні поселення, кучно розміщені на Середньому Подніпров'ї, в Прип'ятському Поліссі, на Дністрі, Десні та Тясмині.

Проте з часом зарубинецька культура зазнає певних змін, що В. П. Петров пов'язує з трансформацією місцевого суспільства, у розвитку якого можна помітити щонайменше два етапи — ранній, датований фібулами середньолатенської схеми, і пізній, для якого характерними були пізньолатенські фібули.

Справедливість даного висновку В. П. Петрова була підтверджена в ході наступних робіт, коли дослідники, ідучи шляхом В. П. Петрова, створили науково-обґрунтовану історичну періодизацію зарубинецької культури.

В другій із згаданих праць, розглядаючи проблему зміни археологічних культур на території України в V ст. н. е., В. П. Петров висвітлив історичну долю носіїв черняхівської культури, які відіграли, на його думку, важливу роль в давньослов'янській історії. У з'ясуванні деталей розвитку слов'янського етносу в V ст. н. е., найгірше висвітленому писемними джерелами раннього середньовіччя, В. П. Петров знову застосував метод конкретно-історичного аналізу. Він звертає увагу на суть самого історичного процесу цього часу, відмітною рисою якого був не еволюційний шлях суспільно-економічного розвитку, характерний для попередньої епохи, а наявність у поступальному русі розривів і зміщень, викликаних передусім зовнішньо-політичними ускладненнями, що й привело до розриву між подальшим еволюційним розвитком черняхівської і генетично наступними культурами.

З'ясовуючи причини раптового зникнення черняхівської культури і більшої частини притаманних їй прогресивних технологічних здобутків, переважна частина дослідників посилається на гуннську навалу кінця IV ст. н.е., яка цілком зруйнувала черняхівську спільність, знищивши або ж розсіявиши черняхівське населення.

Така версія не відповідає історичній дійсності, оскільки гуннська навала не зачепила основної — лісостепової частини черняхівської осілості, а саму силу гуннів визначала слабкість Римської імперії, яка вже знаходилася в глибокому соціально-економічному, політичному і военному занепаді. Це був час кардинальних змін у суспільному житті Європи, коли антична рабовласницька соціально-економічна формaciя поступалася своїм місцем європейському середньовіччю з його новою — феодальною — системою суспільних відносин.

Глибокий висновок В. П. Петрова про головну причину зникнення черняхівської культури в середині 60-х років був не повною мірою сприйнятий дослідниками. Лише тепер, коли є нові матеріали з черняхівських пам'яток, а також пам'яток інших синхронних археологічних культур, носії яких мали іншу соціально-економічну структуру, виразно виступають справжні історичні причини розпаду черняхівської культури, які правильно встановив В. П. Петров ще 20 років тому.

Роботи початку 60-х років він здійснював паралельно з розробкою головної своєї теми в галузі історії і мовознавства, а саме проблеми етногенезу слов'ян. Вона знайшла своє втілення в серії статей¹⁰, а також у відомих монографіях¹¹.

Сьогодні проблема слов'янського етногенезу є однією з найскладніших і гостродискусійних. Причиною такого становища вважається не-

численність відповідних джерел і ненадійність джерелознавчої бази. Не менш важливою обставиною виступає недосконалість самої методики дослідження проблеми походження слов'ян, через що неможливо іноді використати навіть цілком надійні матеріали.

Зараз можна вважати твердо встановленою ту істину, що проблему походження слов'ян можна вирішувати лише об'єднаними зусиллями істориків, археологів та лінгвістів. Отже, на авансцену мають виступити групи дослідників різного профілю знань, що діють скоординовано, або ж окремі фахівці багатогранного профілю, які володіють сучасними методами дослідження історичних, археологічних та лінгвістичних матеріалів.

До числа таких спеціалістів належав В. П. Петров. Зрозуміло, що і його можливості були не безмежні, тому його концепція, як і будь-яка інша теорія етногенезу, може розглядатися у вигляді наукової гіпотези, бути предметом дискусій. Це чудово розумів і сам дослідник. Характеризуючи стан питання, він неодноразово підкреслював його складність і відносний характер частини запропонованих рішень, хоча в істинності їх сам він не сумнівався. Так, В. П. Петров був твердо переконаний в глибокій давності історії слов'ян, яку слід починати принаймні з II тис. до н. е. Саме на цю обставину вказує такий нещодавно встановлений мовознавцями факт, як збіг ізоглосами хетської мови III—II тис. до н. е. з слов'янськими ізоглосами кінця I тис. н. е., що підтверджує глибокий архаїзм останніх, які за часом існування відповідають періоду поширення на нашій території трипільської культури¹².

За доби бронзи територія поширення північноіндоєвропейських діалектів, якими розмовляли предки балтів, слов'ян і германців, збігалася з межами культури шнурової кераміки — в цьому висновки В. П. Петрова співпадають з думкою Т. Лер-Славинського та багатьох інших мовознавців.

Найбільшу увагу В. П. Петров приділяв наступному історичному періоду — скіфській добі VII—III ст. до н. е., яку репрезентують не лише численні і яскраві археологічні пам'ятки, але й писемні і мовознавчі дані, представлені в творах античних авторів, насамперед, Геродота. Це — гlosи, окремі слова, особисті імена, етноніми і назви річок, які хоч і нечисленні, проте їх можна віднести до власне скіфських, що належали місцевому подніпровському населенню, яке само себе називало сколотами, а у греків часів Геродота було відоме під ім'ям борисфенітів.

Як відомо, за давньою традицією, що йде ще від К. Мюлленгофа, В. Ф. Міллера та ін., серед дослідників утвердилася думка про північно-іранську приналежність скіфської мови, реліктом якої є сучасна осетинська мова, що належить до групи іранських мов. Дійсно, як свідчить матеріал, іранські зв'язки скіфської мови не викликають сумнівів, досить послатися хоча б на групу імен з коренем «аспа» (кінь). Проте далекосяжні висновки, які звичайно робляться на цій підставі, не можуть вважатися переконливими, оскільки непереконливим є самий метод лише однномовних порівнянь. В. П. Петров вважає, що для визначення справжньої належності скіфської мови необхідно залучити матеріали не лише осетинської, але і інших мов, зокрема, балтійських, фракійських тощо. Те ж слово «аспа», крім осетинської, не менш виразно засвідчено в аналогічному значенні в балтійських мовах (литовський — «асва» і пруський — «асва») та у фракійській мові (ус-аспіас, вет-еспіос). А якщо звернутися до слова «ойор-пата» — амазонка, то воно має відповідності в авестійській мові («віра-пата»), в литовській («віра-патс») та пруській («ваіспаттін»), але відсутнє в осетинській¹³.

До чого приводить намагання шукати відповідники скіфським словам виключно в іранській мові, свідчить інтерпретація топоніму «Харакс» — відомого укріпленого пункту в Криму на мисі Ай-Тодор. Як переконливо показав А. О. Білецький, «Харакс» на давньогрецькій мові означає «кіл», «кіл для огороження військового табору», «ого-

роджений табір», в слов'янських мовах — «град». Коли ж взяти іранську відповідність, то слово «харакс» буде означати «осел»¹⁴.

Базуючись на цих та інших подібних матеріалах, В. П. Петров прийшов до виключно важливого висновку про те, що скіфська мова не належить до числа іранських мов. Це була одна з мов східної групи індоєвропейської мової спільноті, куди входили пограничні з нею на сході іранські мови, на півночі — балтійські, на південному заході — фракійські.

В. П. Петров не ототожнює скіфську мову з давньослов'янською, але його висновок про неіранську приналежність цієї мови, під якою він розумів мову місцевого аборигенного придніпровського населення — борисфенітів, про її близькість до балтійських, фракійських і, природно, північноіранських мов, з усією очевидністю дає можливість зробити припущення, що ця мова була давньослов'янською. Саме на такі специфічні риси давньослов'янської мови, як поширення її на території Середнього Подніпров'я в I тис. до н. е. і близьке сусідство (через нього і взаємозапозичення окремих слів) з лісовими балтійськими племенами, степовими іранськими племенами власне скіфів і сарматів, лісостеповими фракійськими племенами, вказують спеціалісти-мовознавці¹⁵. Іх доводи В. П. Петров доповнив матеріалами найдавніших писемних джерел, які вперше прозвучали як аргументи справжньої мової приналежності придніпровських борисфенітів Геродота.

Для наступної, зарубинецької доби, лінгвістичних матеріалів немає, що утруднює визначення етнічної приналежності нащадків борисфенітів — носіїв зарубинецької культури. Можна лише твердити, що у мові цього населення мали знайти своє відбиття значні зміни у соціально-економічному житті, характерні для даної доби, що його мова продовжувала розвиватися в тому напрямку, який наприкінці I тис. н. е. завершився створенням ранньослов'янської мови.

Такий самий процес відбувався і за доби черняхівської культури, що була одним з найяскравіших проявів стародавньої історії слов'ян, які під ім'ям склавінів і антів займали великі території від Дунаю до Дону. Проте і їх за мовою і етносом ще не можна цілком ототожнювати з історичними слов'янами другої половини I тис. н. е.¹⁶

Отже, етногенетична концепція В. П. Петрова містить чимало перспективних положень, в першу чергу, в галузі самої методики дослідження проблеми етногенезу слов'ян. Проте грунтовність постановки питання про глибоку давність слов'янської мови чи про мовну приналежність борисфенітів була сприйнята не всіма дослідниками. Але немає сумніву, що кожний спеціаліст, лінгвіст чи історик, який хоче розглядати проблему етногенезу всебічно, не може лишитися байдужим до можливостей, що відкриваються у працях В. П. Петрова.

Е. В. МАКСИМОВ

Вопросы истории древних славян в трудах В. П. Петрова

Резюме

Вопросы происхождения и древней истории славян по-прежнему продолжают оставаться в центре внимания исторической науки и многие их аспекты являются предметом острых дискуссий. Такому положению немало способствует слабая источниковедческая база и отсутствие надежной методики интерпретации имеющихся материалов.

Заметной фигурой в изучении проблемы этногенеза славян был В. П. Петров — ученый широкого исследовательского диапазона, одинаково легко разбиравшийся в лингвистических, археологических и этнографических источниках древней славянской истории, успешно применявший в своих исследованиях исторический подход к изучаемым вопросам, при котором важнейшие этно-исторические трансформации древнего славянского населения скифской эпохи (VII—III вв. до н. э.), рубежа нашей эры (времени зарубинецкой культуры) и второй четверти I тыс. н. э. (черняховская культура) рассматривались на фоне социально-экономической ситуации, присущей каждому из этих периодов древнеславянской истории.

Эти научные разработки, имеющие проблемное значение, нашли свое полное отражение в двух монографиях В. П. Петрова «Скіфи: Мова і етнос» и «Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика», содержащих еще не вполне оцененные возможности нового комплексного подхода к изучению проблемы этногенеза и древней истории славян.

¹ Петров В. П. Поселения в Городицьку: (Розвідкові розкопки 1936 р.). — В кн.: Трипільська культура. К., 1940, т. 1, с. 339—382.

² Петров В. П. Зарубинецький могильник: (По материалам раскопок В. В. Хвойка в 1899 г.). — МИА, 1959, № 70, с. 32—60.

³ Махно Е. В. Памятники черняховской культуры на территории УССР.—МИА, 1960, № 82, с. 9—83, 320—345.

⁴ Петров В. П. Черняховский могильник: (По материалам раскопок В. В. Хвойка в 1900—1901 гг.). — МИА, 1964, № 116, с. 53—117; Петров В. П. Масловский могильник на р. Товмач: (По материалам раскопок П. И. Смоличева и С. С. Гамченко в 1926, 1928, 1929 гг.). — Там же, с. 118—167.

⁵ Петров В. П. Памятники корчакского типа: (По материалам раскопок С. С. Гамченко). — МИА, 1963, № 108, с. 16—38.

⁶ Петров В. П. Стецовка, поселение третьей четверти I тысячелетия н. э. — Там же, 1963, № 108, с. 209—233.

⁷ Петров В. П. Ф. Энгельс о родовом строе древних германцев: К вопр. о земельн. отношениях у древ. германцев. — В кн.: Вопросы истории доклассового общества: Сб. ст. к 50-летию кн. Ф. Энгельса «Происхождение семьи, частной собственности и государства». М.; Л., 1936, с. 647—690.

⁸ Петров В. П. Зарубинецко-корчаковская культура Середнього Подніпров'я і синхронні культури суміжних територій. — Археологія, 1961, т. 13, с. 53—75.

⁹ Петров В. П. Про зміну археологічних культур на території УРСР в V ст. н. е. — Там же, 1965, т. 18, с. 3—13.

¹⁰ Петров В. П. Слов'янська писемність за археологічними пам'ятками. — В кн.: питання походження і розвитку слов'янської писемності. К., 1963, с. 18—29; Петров В. П. Давні слов'яні та їх походження: (До пробл. слов'ян. етногенезу). — УІЖ, 1963, № 4, с. 36—44; Петров В. П. Історична топографія древнього Києва: (Першопочатки міста). — В кн.: Історичні джерела та їх використання. К., 1964, вип. 1, с. 114—140.

¹¹ Петров В. П. Скіфи: Мова і етнос. — К., 1968, с. 149; Петров В. П. Етногенез слов'ян: Джерела, етапи розвитку і проблематика. — К., 1972, с. 214.

¹² Петров В. П. Етногенез слов'ян, с. 204.

¹³ Там же, с. 207.

¹⁴ Білецький А. О. Проблема мови скіфів, с. 78—79.

¹⁵ Філін Ф. П. Образование языка восточных славян. — М., 1962, с. 147—149.

¹⁶ Петров В. П. Етногенез слов'ян, с. 213.

Н. С. АБАШИНА

Вивчення етногенезу слов'ян в працях В. П. Петрова

Основні праці В. П. Петрова з археології вийшли в світ наприкінці 50-х — середині 60-х років. В ці самі роки він очолив роботу по вивченю і підготовці до видання матеріалів польових досліджень, проведених у дореволюційний час та довоєнні роки В. В. Хвойком, В. П. Петровим, С. С. Гамченком та П. І. Смолічевим¹.

В цей же період склалася його концепція етногенезу слов'ян, найважливіші розробки з якої покладено в основу монографії «Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика», яка вийшла в світ 1972 р. після смерті автора².

До початку 60-х років вже існувала численна історична, археологічна і лінгвістична література з проблеми походження слов'ян, що містила велику кількість різноманітних розробок, гіпотез і припущення. Проте єдиної думки про початковий період слов'янського етногенезу, час і місце появи слов'ян у Східній Європі не було.

Зі східними слов'янами дослідники ототожнювали різні археологічні культури, була відсутня єдина методика етнічної та історичної інтерпретації археологічних культур. Все це зумовлювало суб'єктивізм у підході до етнічних визначень археологічних культур. Ситуація, яка створилася у вивчені питань походження слов'ян, є складовою части-

ною проблемної ситуації, що склалася в радянській археології в 60—70-ті роки³. Проблемні ситуації проявляються саме в надзвичайній протилежності гіпотез, які пропонують різні вчені, в суперечності думок археологів з найважливіших актуальних проблем. У працях останніх років вказується, що виходом з такої ситуації може бути розробка, передусім теоретичного і методологічного базису науки⁴.

Відносно проблеми походження слов'ян в 60-ті роки виникла необхідність у додатковій розробці і уточненні загальнотеоретичних положень етногенезу. Розв'язанню цих положень присвячені і праці В. П. Петрова. На основі комплексного аналізу писемних, мовних і археологічних джерел, з широким використанням етнографічних і антропологічних матеріалів вчений викладає оригінальну концепцію етногенезу слов'ян, уточнюючи ряд теоретичних положень проблем етногенезу і методику дослідження.

На початку 60-х років розгорнулася широка дискусія між археологами і лінгвістами з питання, чи спроможна кожна наука окремо розв'язати проблему етногенезу. Дискусія викликана тим, що розв'язання цього питання в попередні роки стало прерогативою переважно археологів⁵. Це пояснюється як частковим припиненням лінгвістичних розробок у зв'язку з критикою ідей Н. Я. Марра, так і всебічним розвитком археологічної джерелознавчої бази. Археолози вважали, що археологічні матеріали можуть бути достатнім джерелом для розв'язання етногенетичних проблем⁶. Лінгвісти рішуче виступили проти такої «археологічної» постановки проблеми етногенезу⁷.

В зв'язку з цим В. П. Петров особливу увагу приділяв з'ясуванню специфіки мовних і археологічних джерел та їх можливостей у розв'язанні проблем етногенезу.

Вчений відзначав, що проблема етносу — це передусім, проблема його мовного визначення⁸. Звідси і виняткова роль мовних джерел у розв'язанні проблем етногенезу. Проте самі лише мовні джерела позбавлені хронологічної і географічної конкретності. В цьому їх найбільший недолік⁹.

В. П. Петров піддає критиці тезу про спільнослов'янську мову.

На його думку, поняття спільнослов'янської мови, що не може бути ототожнене з будь-якою конкретною історичною спільністю, нічого не дає для розв'язання етногенетичної проблеми. «Категорія спільності, засвідчена в своїй іманентній мовній самодостатності і позбавлена географічно-хронологічної локально-часової визначеності, історично неконкретна...»¹⁰ Це визнають і самі лінгвісти¹¹, тому поняття слов'янської мовної спільноти потребує історичної конкретизації.

Саме внаслідок своєї історичної визначеності археологічні джерела відіграють вирішальну роль у розв'язанні проблем етногенезу. Але археологічним культурам не вистачає етнічної визначеності. «Безпосередньою ознакою етносу є не річ, а слово, мова», — підкреслює В. П. Петров¹².

Зазначене підкреслює специфіку джерел. У зв'язку з чим, він робить висновок про необхідність інтеграції наук у розв'язанні етногенетичних проблем¹³.

На основі положення про інтеграцію наук та специфічність кожного виду джерел В. П. Петров підкреслює необхідність власних методичних прийомів дослідження для кожного окремого виду джерел, у тому числі мовних і археологічних. Завершувати дослідження має зіставлення висновків, зроблених шляхом дослідження різних видів джерел, як це і зроблено в монографії «Етногенез слов'ян».

Слід відзначити, що наприкінці 70-х років у літературі, присвяченої проблемам етногенезу слов'ян, положення про необхідність комплексного підходу до розв'язання проблем етногенезу набуло чинності історіографічної норми. Кращим підтвердженням цьому є праці Б. О. Рибакова, В. В. Седова, В. Д. Барана, І. П. Русанової¹⁴.

Філогол за освітою, археолог за професією В. П. Петров розробив

оригінальну методику використання лінгвістичних і археологічних джерел. За нею мова передусім повинна вивчатися як така, в межах даної джерелознавчої бази. Методом її вивчення є розробка єдиних спільнотних комплексних рядів. І лише на другому етапі проводиться порівняльна характеристика із залученням, насамперед, синхронних мов найближчих сусідніх територій, а потім всіх мов даної спільноти¹⁵.

Висновки, зроблені В. П. Петровим на основі цієї методики, зокрема в галузі дослідження гідронімів Подніпров'я та Подністров'я, в літературі оцінено як один з найбільш конкретних результатів, які досягли лінгвісти протягом останніх років¹⁶.

Щодо методики використання археологічного матеріалу, вчений зазначає, що в першу чергу, від розкопок пам'ятки слід йти до визначення археологічної культури. Культура характеризується певними хронологічними рамками, географічними межами, специфічними типологічними ознаками та ін. Потім визначається ступінь суспільно-економічного розвитку носіїв певної археологічної культури. Далі необхідно перейти до наступного етапу дослідження — провести синхронні зіставлення археологічних культур у їх найближчій територіальній суміжності. Виділення суміжних типологічно споріднених культур дає можливість визначити ознаки епохи і відрізни від локальних нашарувань у їх місцевій належності з власним походженням і напрямком розвитку.

Походження і напрямок розвитку кожної локальної групи пам'яток може бути визначено шляхом діахронних зіставлень¹⁷. При цьому слід враховувати фактори, що впливають на зміну матеріальної культури. На думку В. П. Петрова, цими факторами є соціально-економічний розвиток і зміни в географічних контактах¹⁸. Таким чином, зміни матеріальної культури пояснюються внутрішніми причинами на противагу теорії племінних переселень.

Необхідно відзначити, що окрім положення В. П. Петрова про методику використання археологічних джерел у розв'язанні проблем етногенезу знайшли своє подальше застосування і розвиток в наступні роки. Як правило, в монографічних дослідженнях розглядаються питання морфологічної характеристики культури, соціально-економічного розвитку суспільства, що залишило пам'ятки даної археологічної культури, визначається місце досліджуваної культури серед синхронних і діахронних старожитностей¹⁹.

У дискусії початку 60-х років про можливості окремих наук розв'язати етногенетичні проблеми відокремилося питання про співвідношення археологічної культури і етносу. В зв'язку з цим, В. П. Петров також звернувся до вказаної теми. Вчений зазначає, що матеріальна культура не існує у відриві від етносу. Хоча матеріальна культура і етнос не тотожні, як це вважалося в попередні роки²⁰.

Співвідношення матеріальної культури і етносу буває різним. В. П. Петров вважав, що рівень зв'язків між культурою і етносом нестійкий, він постійно коливається. Культури далеко не завжди етнічні. Вони можуть бути як етнічними, так і різноетнічними, і багатоетнічними, а також надетнічними. Етніцизм властивий не типу, а місцевим культурним утворенням в межах спільнотного типу. Найбільш яскраво цей висновок підтверджується дослідником при аналізі зарубинецької культури²¹.

Значна кількість вивчених пам'яток зарубинецької культури в останні десятиріччя (що дало можливість провести її ретельний аналіз) підтвердила ці висновки. Топографія поселень і могильників, конструкція жител, похованальний обряд, кераміка, ювелірні вироби, напрямок культурних і торговельних зв'язків дозволяють стверджувати, що багато спільнот рис культури поєднують райони Середнього Подніпров'я, Прип'ятського Полісся і Верхнього Подніпров'я. Це дає підставу вважати їх складовими частинами одної зарубинецької соціально-етнічної спільноти²².

У зв'язку з розробками В. П. Петрова про співвідношення археологічної культури і етносу достатньо нагадати, що ця проблема є предметом дискусії і в наші дні.

Різні вчені приходять до висновків як про відповідність окремих археологічних культур етнічним спільнотам, так і про те, що деякі археологічні культури об'єднують кілька етнічних компонентів²³.

Таким чином, В. П. Петров намітив нові шляхи в розв'язанні проблеми співвідношення археологічної культури і етносу. Вчений відмовився від тотожності цих явищ і розробив положення про можливість існування моноетнічних, поліетнічних і надетнічних культур.

Особливе місце в дослідженнях В. П. Петрова займає проблема характеру етнічних спільнот. Грунтуючись на положенні Ф. Енгельса про історичність етносу, він вказує на необхідність конкретно-історичного підходу до визначення етнічних зв'язків та мовних спільнот: «Кожній історичній добі притаманний різний рівень соціально-господарського розвитку, власні форми і ступені етногенезу»²⁴.

Вчений вважав, що основною помилкою етногенетичних теорій, розроблених археологами, починаючи з В. В. Хвойка є те, що: «Етнос трактується як стабільна, споконвіку існуюча, завжди тотожна собі реалія». Тому посилення на слов'ян і слов'янство набувають позаісторичних рис. «Якщо назвати носіїв черняхівської культури слов'янами і відшукувати протослов'янські елементи в епоху бронзи, то при цьому випускається нерівномірність етнічного процесу», — відзначав В. П. Петров. Адже кожній добі притаманна своя специфіка етногенезу²⁵.

Приклад такого конкретно-історичного підходу він демонструє, аналізуючи три етапи етногенезу східних слов'ян: дочерняхівського («венецького») (на рубежі нашої ери); черняхівського (II—V ст. н. е.); післячерняхівського (VI—VIII ст. н. е.). Для кожного з цих періодів характерною є своя географічна територія, суспільно-економічна структура, рівень етнічного розвитку, що можна простежити за археологічними даними. З кожним періодом змінюється топографія поселень, типи домобудівництва, влаштування жителів і печей в них, техніка керамічного виробництва, комплекси і прийоми виготовлення металевих виробів та ін.²⁶

Вчений зазначав, що етнокультурні утворення цих періодів не тотожні. Вони формувалися в різних історичних умовах. «Венецький етап» являє собою пізньоантичний час, черняхівський — раннє середньовіччя, післячерняхівський пов'язаний з розпадом Римської імперії. В. П. Петров відзначає, що аж ніяк не можна говорити про генезис черняхівської культури із зарубинецької і культури VI—VIII ст. з черняхівської. Мова має йти про різку відмінність ступенів розвитку²⁷.

З цих позицій аналізується формування черняхівської культури, яка склалася не внаслідок «римських впливів», а тому, що «варварський світ» III—IV ст. у своєму розвитку почав досягати того технічного рівня, на якому в умовах рабовласницької економіки стояв «римський цивілізований світ». Два світи протистали один одному²⁸.

Відповідно за доби черняхівської культури нового змісту набуває етногенетичний процес. Тенденції до диференціації і обласної автаркії слабнуть і змінюються прагненням до універсальної консолідації районів²⁹.

Кожному з виділених періодів етногенезу східних слов'ян відповідають певні етапи формування етносу і мови. «Венецько-віслянському етапу» відповідає найдавніша балтослов'янська спільність і мова місцевого населення має значне балтійське забарвлення. В черняхівський час відбувається значною мірою звільнення мови місцевого населення від архаїчного балтійського забарвлення і мова «черняхівців» має ознаки слов'янства. Але слід визнати, спираючись на писемні джерела, що етномовна єдність V — початку VI ст. — періоду, пов'язаного з кінцем існування черняхівської культури, являла собою

диференційовану спільність розчленованого типу (венети, склавіни, анти). Потім, не раніше VII—VIII ст., після завоювання слов'янами Балканського п-ова намітилося тричленне мовне розчленування слов'ян на східних, західних і південних³⁰.

Привертає увагу той факт, що, незважаючи на різницю в джерелознавчій базі і методиці вивчення проблем етногенезу східних слов'ян, нові археологічні дослідження підтвердили наявність слов'янського елементу в черняхівській культурі³¹, а В. В. Седов зробив висновок про слов'янізацію мови населення межиріччя лісостепової смуги Дніпра і верхів'їв Дністра на етапі черняхівської культури³².

Таким чином, під археологічною культурою В. П. Петров розумів соціальний організм, що перебуває на певному ступені економічного розвитку, з відповідними формами і рівнями етнічних зв'язків.

Слід нагадати, що це положення було розроблене вченим в середині 60-х років, а на початку 70-х років археологи і етнографи прийшли до висновку про існування особливих утворень, що виникають внаслідок взаємопроникнення етносу і соціального організму³³. Ю. В. Бромлей пропонує окремий термін «етносоціальний організм» для визначення утворень, що разом з етнічною мають територіальну, економічну і політичну спільність.

Основними складовими такого організму є етнічні та соціально-економічні фактори. Тому особливого характеру етносоціальному організму надає його належність до того чи іншого ступеня суспільно-економічної формациї³⁴.

Отже, виходячи з наведеного аналізу, слід відзначити, що В. П. Петров в загальних рисах намітив конкретно-історичний підхід до розв'язання проблем етнічної історії східних слов'ян.

Обґрунтуючи положення про необхідність конкретно-історичного підходу, В. П. Петров відмічав, що процес етногенетичного розвитку здійснюється не лише еволюційним шляхом, по висхідній, а й через зміщення, зрушення і розриви. Рівні та загальний напрямок розвитку залежать від умов кожного з історичних етапів³⁵.

Прикладом цього, на думку дослідника, може бути факт розриву між черняхівським і післячерняхівським часом. У численній літературі, де розглядалися причини розпаду черняхівської культури, нерідко на перше місце висувалися політичні та воєнні обставини, і в першу чергу, гуннська навала кінця IV ст.³⁶ В. П. Петров пов'язав кінець черняхівської культури зі значними змінами історичної ситуації, викликаними, передусім, розпадом економічного укладу, що склався на території південної частини Східної Європи в умовах світового панування Римської імперії: «Із занепадом Риму руйнується вся система відносин, яка в умовах світового панування Римської держави зв'язувала місцеве населення Подунав'я — Подністров'я і Північного Причорномор'я з економікою, політикою і культурою Риму»³⁷.

Гуннській навалі В. П. Петров відводить другорядну роль, вважаючи її одним з наслідків занепаду Римської держави: «Навала гуннів припадає на часи занепаду Риму, розпаду усієї системи зв'язків, що склалися в світі на попередньому хронологічному етапі в умовах світового панування Римської держави. Саме вторгнення гуннів було одним із наслідків, складових елементів цієї кризи. Йдеться про кризу не лише місцевого, а світового масштабу, яка припала на цю добу і визначила зміну епох, про розклад тієї системи зв'язків, що на попередньому етапі привела до утворення черняхівської культури в Подніпров'ї — Подністров'ї»³⁸.

Таким чином, В. П. Петров визнає характерним для етнічної історії перервність у поступальному розвитку, пов'язану зі змінами соціально-економічного порядку. Перервність і веде до виникнення нових етнічних утворень.

Це положення знайшло дальший розвиток у працях етнографів 70-х років. Етнічні процеси, пов'язані з «розривом» поступовості, одер-

жали назву «етнодискретних». Їх особлива роль полягає в тому, що вони ведуть до переходу людей в новий етнічний стан. На відміну від «етноеволюційних» процесів, що пов'язані лише зі змінами окремих компонентів етнічної системи, Ю. В. Бромлей відзначає, що саме «етнодискретні» процеси обумовили появу перших етнічних спільнот ³⁹.

Археологічні дослідження останніх років довели, що інакше склалася доля носіїв київської культури, які були північними сусідами черняхівської, і через те були віддалені від римських провінцій. Відносно київської культури і наступних ранньослов'янських пам'яток цієї ж території можна простежити подібність рівнів соціально-економічного розвитку і основних рис матеріальної культури пізньоримського і ранньосередньовічного періодів, що представлена відповідно київською культурою і ранньослов'янськими пам'ятками цієї самої території ⁴⁰. В цьому випадку може йти мова про «етноеволюційні» процеси.

Отже, в працях В. П. Петрова міститься в загальних рисах характеристика етнічних процесів розвитку слов'янства і особлива увага приділяється виникненню нових етнічних спільнот. Необхідно відзначити, що крім розглянутих положень і висновків, заслуга В. П. Петрова полягає і в тому, що ним були по-новому прочитані і прокоментовані писемні джерела, з відомостями про слов'ян (твори Йордана, Прокопія з Кесарії, дані літописів) ⁴¹.

Чимало праць було присвячено і фольклористиці та етнографії. В. П. Петров фактично був першим з сучасних дослідників, який обробив наявний фольклорний та етнографічний матеріал з метою підпорядкувати його розв'язанню проблеми походження слов'ян.

Окремого вивчення в світлі згаданих проблем потребують праці В. П. Петрова з міфології, топоніміки, ономастики тощо.

Дослідник намітив підхід до розв'язання ряду вирішальних проблем у вивченні етногенезу слов'ян. Передусім визначено необхідність інтеграції наук у розв'язанні проблем етногенезу в зв'язку із специфічними можливостями кожного виду джерел, зокрема, лінгвістичних і археологічних, для яких розроблено оригінальну методику використання.

В. П. Петров відмовився від тотожності між археологічною культурою і етносом, запропонувавши положення про можливість існування етнічних, поліетнічних і надетнічних культур.

В загальних рисах ним накреслений конкретно-історичний підхід до розв'язання проблем етнічної історії — зокрема розроблені окремі положення про відповідність етнічних зв'язків рівню соціально-економічного розвитку. А також наведена характеристика етнічних процесів, передусім тих, що ведуть до утворення нових спільнот.

Отже, В. П. Петровим в загальних рисах розроблено ряд теоретичних положень і методик. Це швидше підхід до розв'язання цілого ряду актуальних проблем. Але і цього досить, щоб оцінити внесок В. П. Петрова у дослідження проблем етногенезу.

Н. С. АБАШИНА

Изучение этногенеза славян в работах В. П. Петрова

Резюме

В статье рассматриваются общетеоретические положения, содержащиеся в работах В. П. Петрова, посвященных изучению этногенеза славян.

В первую очередь подчеркнута необходимость интеграции наук в решении проблем этногенеза, в связи со специфическими возможностями каждого вида источников, в частности лингвистических и археологических, для которых разработана оригинальная методика использования.

В. П. Петров отказался от отождествления археологической культуры и этноса, выдвинув положение о возможности существования этнических, полигетнических и над-

этнических культур. Им в общих чертах намечен конкретно-исторический подход к решению проблем этнической истории, и в частности разработан ряд положений о соответствии этнических связей уровню социально-экономического развития, а также предложена характеристика этнических процессов, в первую очередь ведущих к образованию новых общностей.

- ¹ Петров В. П. Зарубинецкий могильник: (По материалам раскопок В. В. Хвойка в 1899 г.). — МИА, 1959, № 70, с. 32—60; Петров В. П. Черняховский могильник: (По материалам раскопок В. В. Хвойки в 1900—1901 гг.). — МИА, 1964, № 116, с. 53—117; Петров В. П. Памятники корчакского типа: (По материалам раскопок С. С. Гамченко). — МИА, 1963, № 108; Петров В. П. Масловский могильник: (По материалам раскопок П. И. Смоличева и С. С. Гамченко в 1926, 1928 и 1929 гг.). — МИА, 1964, № 116, с. 118—167.
- ² Петров В. П. Этногенез слов'ян: Джерела, етапи розвитку і проблематика. — К., 1972, с. 214.
- ³ Генинг В. Ф. Объект и предмет науки в археологии. — Киев, 1983, с. 81.
- ⁴ Захарук Ю. Н. Проблемная ситуация в археологии. — СА, 1973, № 4, с. 3, 8—10; Генинг В. Ф. Указ. соч., с. 82—83.
- ⁵ Мовознавці не внесли в питання про походження слов'ян нічого нового після концепції А. А. Шахматова, яка викладена в книзі «Древнейшие судьбы русского племени» (Пг., 1919). Див.: Петров В. П. Этногенез слов'ян, с. 113.
- ⁶ Артамонов М. И. О происхождении восточных славян. — ВИ, 1948, № 9, с. 97.
- ⁷ Филин Ф. П. Образование языка восточных славян. — М.; Л., 1962, с. 72—74.
- ⁸ Петров В. П. Этногенез слов'ян, с. 113.
- ⁹ Петров В. П. Язык. Этнос. Фольклор: Автореф. дис... канд. филолог. наук. — Киев, 1966, с. 33.
- ¹⁰ Петров В. П. Этногенез слов'ян, с. 116—117.
- ¹¹ Мейе А. Общеславянский язык. — М., 1951, с. 12—13.
- ¹² Петров В. П. Этногенез слов'ян, с. 116.
- ¹³ Петров В. П. Язык, этнос, фольклор, с. 36—37.
- ¹⁴ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — М., 1982, с. 11—15; Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян. — М., 1979, с. 17—43; Баран В. Д. Славяне в середине I тысячелетия н. э. — В кн.: Проблемы этногенеза славян. Киев, 1978, с. 5—38; Рusanova И. П. Славянские древности VI—VII вв. — М., 1976, — 216 с.
- ¹⁵ Петров В. П. Язык, этнос, фольклор, с. 20—31; Петров В. П. Этногенез слов'ян, с. 58, 136—142; 152—180.
- ¹⁶ Королюк В. Д. К исследованиям в области этногенеза славян и восточных романцев. — В кн.: Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. М., 1976, с. 10.
- ¹⁷ Петров В. П. Этногенез слов'ян, с. 109—112.
- ¹⁸ Там же, с. 129—135.
- ¹⁹ Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. — К., 1972. — 242 с.; Баран В. Д. Черняхівська культура. — К., 1981. — 263 с.; Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі в VI—VII ст. н. е. — К., 1975. — 164 с.; Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я в VI—IX ст. н. е. — К., 1980. — 152 с.; Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР. — Киев, 1982. — 183 с.; Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья III—V вв. — Киев, 1984. — 123 с. та ін.
- ²⁰ Третьяков П. Н. Итоги археологического изучения восточно-славянских племен. — В кн.: Исследования по славянскому языкознанию. М., 1961, с. 307.
- ²¹ Петров В. П. Этногенез слов'ян, с. 184—192; Петров В. П. Зарубинецко-корчеватівська культура Середнього Подніпров'я і синхронні культури суміжних територій. — Археологія, 1961, т. 12, с. 53—76.
- ²² Максимов Е. В. Про походження зарубинецької культури. — Археологія, 1969, т. 22, с. 120—133; Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР. — Киев, 1982, с. 155—158.
- ²³ Генинг В. Ф. Проблемы соотношения археологической культуры и этноса. — В кн.: Вопросы этнографии Удмуртии. Ижевск, 1976, с. 20—30; Генинг В. Д. Объект и предмет науки в археологии, с. 29; Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян, с. 40—42; Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. — М.; Л., 1966, с. 221; Баран В. Д. Черняхівська культура, с. 161—162.
- ²⁴ Петров В. П. Этногенез слов'ян, с. 173.
- ²⁵ Петров В. П. Язык, этнос, фольклор, с. 37.
- ²⁶ Там же, с. 38.
- ²⁷ Петров В. П. Слов'яни і Візантія. Про зміну археологічних культур на території України у V ст. н. е. — Археологія, 1965, т. 18, с. 11.
- ²⁸ Там же, с. 11.
- ²⁹ Петров В. П. Этногенез слов'ян, с. 195.
- ³⁰ Петров В. П. Язык, этнос, фольклор, с. 39.
- ³¹ Баран В. Д. Сложение славянской раннесредневековой культуры и проблема расселения славян. — В кн.: Славяне на Днестре и Дунае. К., 1983, с. 43—44.
- ³² Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян, с. 92—97.

³³ Бромлей Ю. В. Этнос и этносоциальный организм. — ВАН СССР, 1970, № 8, с. 51—54; Бромлей Ю. В. Этнос и этнография. — М., 1973, с. 39—40; Генинг В. Ф. Этнический процесс в первобытности. — Свердловск, 1970, с. 15; Генинг В. Ф. Проблемы соотношения археологической культуры и этноса, с. 15—24.

³⁴ Бромлей Ю. В. Этнос и этнография, с. 39—40; Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. — М., 1983, с. 63.

³⁵ Петров В. П. Этнос. Фольклор, с. 37—38.

³⁶ Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя. — К., 1972, с. 154—156; Довженок В. И. Черняховская культура в истории населения Среднего Поднепровья. — КСИА АН СССР, 1970, вып. 121, с. 41; Третьяков П. Н. У истоков древнерусской народности. — Л., 1970, с. 49.

³⁷ Петров В. П. Слов'яни і Візантія, с. 7.

³⁸ Там же, с. 11.

³⁹ Бромлей Ю. В. Этнос и этнография, с. 153—154.

⁴⁰ Терпиловский Р. В. Указ. соч., с. 85.

⁴¹ Петров В. П. Етногенез слов'ян, с. 11—54; Петров В. П. Давні слов'яни V—VIII ст.: (Літопис. дані в світлі археол. матеріалів). — УІЖ, 1966, № 2, с. 30—37.

I. I. ЩЕГЕЛЬСЬКИЙ

Техніка обробки керамічного посуду VII ст. до н. е. — II ст. н. е. в Середньому Подністров'ї

Протягом багатьох століть з розвитком гончарного ремесла зароджувалися і впроваджувалися у виробництво все нові і нові форми технологічних прийомів обробки поверхні керамічного посуду, що покращували його фізичні властивості. Одним із таких технологічних процесів при виготовленні посуду, починаючи від добору глини і закінчуючи термічною обробкою, була техніка лощіння (полірування, глянцевання) його внутрішньої і зовнішньої поверхонь.

Лощіння — це ручне або механічне натирання поверхневого шару глянініх виробів, що надає їм чистоти і дзеркального бліску (глянцу). Лощіння здійснювалося за допомогою знарядь з твердим поверхневим покриттям, що не піддавалося швидкому стиранню. Такими знаряддями, що б відповідали цим вимогам, могли бути різні породи каменю (рис. 1, 1, 2, 5), річкова галька (рис. 1, 3, 4; 2, 4, 6, 8, 9), кістки тварин (рис. 3, 1—4), можливо, метали та ін. Використання згаданих лощил давало змогу виробникам при мінімальних затратах фізичної енергії і часу домогтися найкращих результатів у поліруванні керамічного посуду.

На сьогодні вже нагромаджено деякий науковий матеріал по даному питанню, але ряд його сторін висвітлено неповно. І. Г. Хинку зазначає, що багато секретів, зокрема і лощіння, до цього часу повністю не розгадано¹. Є. В. Максимов також констатує, що спеціальному технологічному вивченням чорнолощена кераміка ще не піддавалася². На цю обставину вказують й інші дослідники. Недостатня вивченість цих проблем спрямувала нас на їх з'ясування. Насамперед, необхідно систематизувати наявні на сьогодні археологічні та етнографічні матеріали з техніки полірування посуду і поєднати їх з науковим експериментом у польових та лабораторних умовах.

Фізичний зміст лощіння полягає в ущільненні поверхневого шару керамічного посуду і цим самим зменшенні його водонепроникності. Ущільнена поверхня в поєданні з технікою чорніння (скіфська і зарубинецька доби) майже зовсім не пропускає води. Ця властивість використовувалася давніми жителями в домашньому господарстві. Можливе і культове використання лощеного посуду. На цю обставину звернув увагу Е. О. Симонович при переліку черняхівського лощеного і нелощеного посуду. Він відзначав, що «деякі вироби є, мабуть, культовими (триручні миски-вази)...»³.

Можливо, в пізніші часи (черняхівська культура) лощіння на було ще й декоративного змісту. Тому-то керамічні вироби лощені не

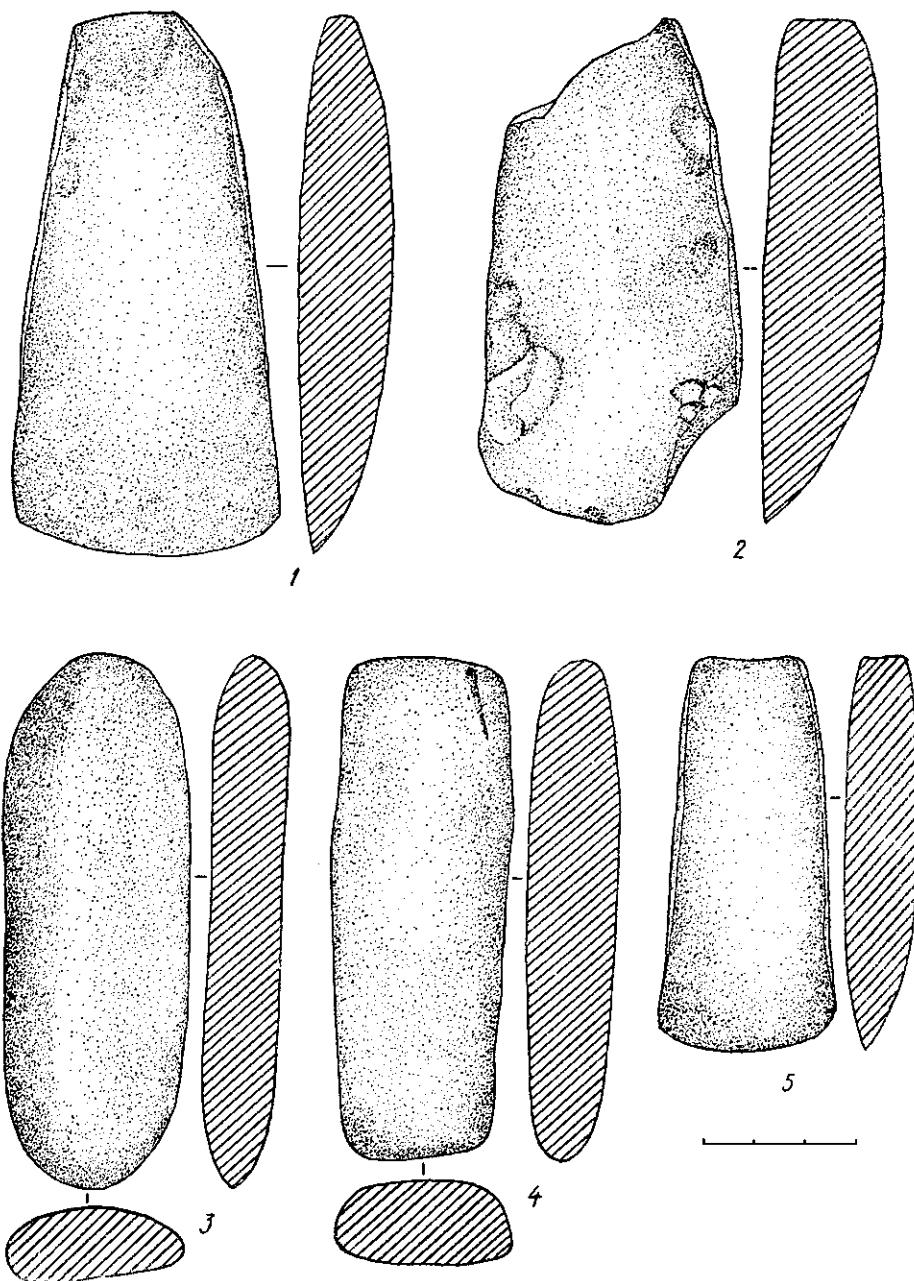

Рис. 1. Қам'яні лощила з поселень:
1, 2 — Бернашівка (трипільське); 3 — Велика Слобода; 4 — Бакота; 5 — Татаринська (трипільське).

лише з внутрішнього боку, а й з зовнішнього. Окрім цього, на поверхні деяких посудин трапляються викарбувані астрономічні календарі (Ромашки, Лепесівка, Малаєшти)⁴ та всі солярні знаки (Раковецький могильник)⁵.

У скіфський і зарубинецький часи посуд виготовляли ручним способом. Тому, як правило, він був несиметричним і з неоднаковою товщиною стінок. Майстри-гончари вирівнювали їх за допомогою обстругування, обточування і вигладжування. Перераховані технологічні операції є підготовчими перед нанесенням глянцу на поверхню керамічних виробів. У вологому стані виступи на стінках зрівнювалися вмиранням пальців з середини і ззовні посудини, а при затвердінні їх

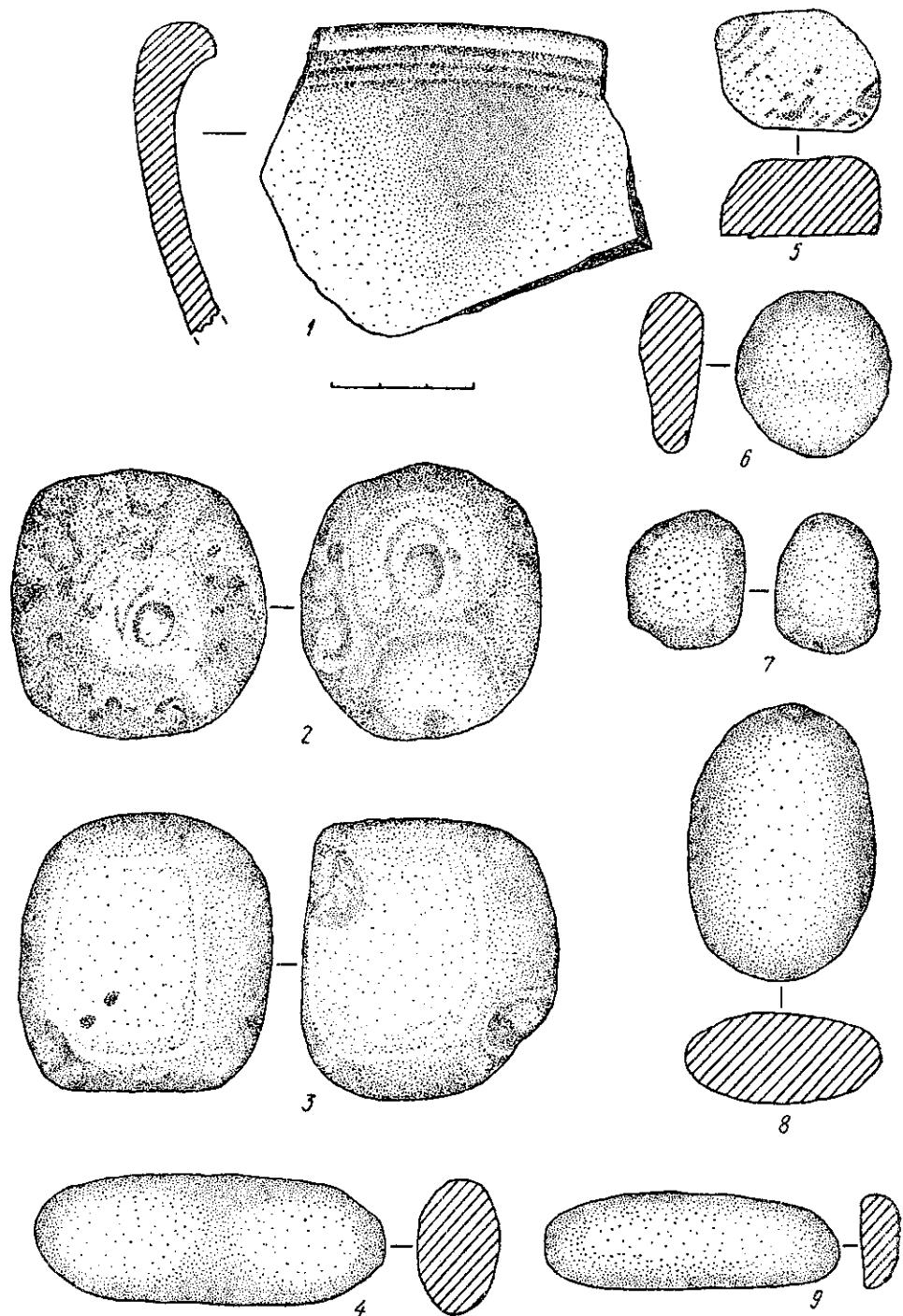

Рис. 2.

1 — фрагмент кераміки Рудковецького городища з напливом лощеного шару на згині вінець;
2, 3, 5, 7 — розтирачки; 4, 6, 8, 9 — галька річкового походження.

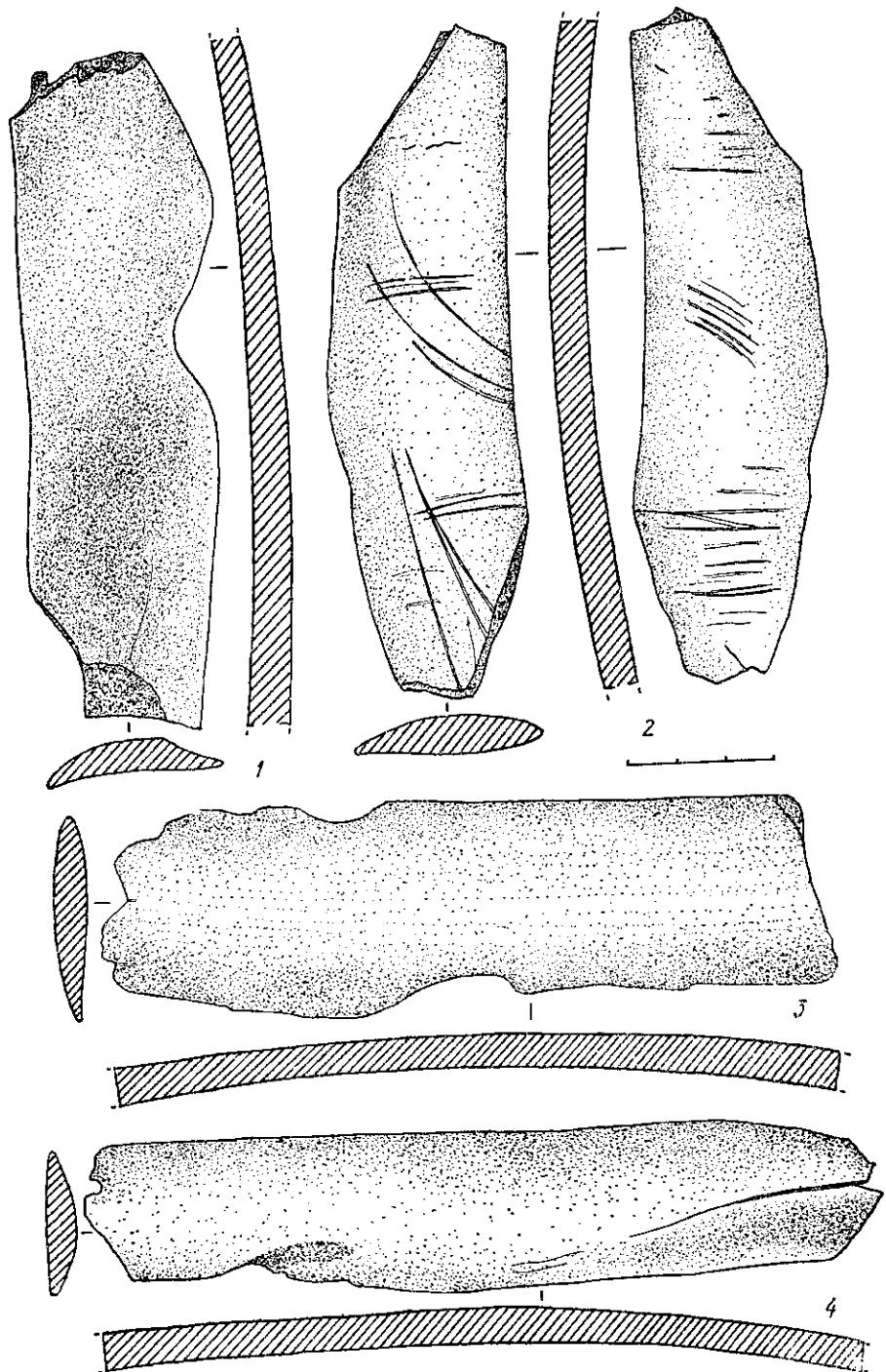

Рис. 3. Кістяні лощила з городища і поселень:
1 — Мархлівка; 2 — Рудківці; 3 — Велика Слобода; 4 — Бакота.

обстругували ножем або іншим інструментом. Та всі ці способи вирівнювання не доводили поверхні виробів до гладкості та повної чистоти. На них все ще лишалися сліди від пальців гончара, обстругування та інші нерівності. Ці технологічні дефекти поверхневого шару посуду усувалися обточуванням його шершавим камінцем (рис. 2, 2, 5), очевидно, в сухому стані без зволоження. Остаточно посудина підготовлялася до лощіння загладжуванням. Поверхня злегка зволожувалася водою і за допомогою кам'яної розтирачки (рис. 2, 3, 7) здійснювалися кругові рухи по спіралі зліва направо і навпаки. При такому способі загладжування на поверхні посудини віdbувалося намелювання глиняного борошна і одночасне змішування його з водою. Таким шляхом утворювалася напіврідка консистенція або так званий ангоб, який втирався розтирачкою у порі кераміки та неглибокі ямки. За допомогою цього процесу поверхня посудини ставала рівною і тим самим була підготовлена для нанесення глянцу.

У населення Середнього Подністров'я зазначеним вище способом виготовлено близько 10% посудин щодо загальної кількості знайдено-го. Це переважно фрагменти мисок, кубків, черпаків тощо. В таблиці 1 наведено короткі характеристики тих уламків вінець, стінок і днищ посудин, які пролошувались з одного або обох боків і мали певний інтерес для наших спостережень. Всі ці фрагменти кераміки пролошено з внутрішнього боку і менше з зовнішнього.

Спробуємо за даними етнографії вияснити, якими інструментами гончари обробляли свій посуд. Техніку лощіння посуду по сухій або зволоженій основі перед їх випалом у гончарній печі описали ряд вчених кінця XIX—першої половини ХХ ст. М. Д. Малиніна, базуючись на матеріалах з Рязанської області, відзначала, що горщики для молока лощені смугами — поперечні на шийці і поздовжні на боках, отримані від лощіння гладким камінцем, що називається «лощилом»⁶. Під камінцем, на нашу думку, слід розуміти річкову гальку відповідної величини та форми. Аналогічний спосіб лощіння в Дмитрівському і Воскресенському повітах Московської губернії у 20-х роках ХХ ст. описують Б. А. Куфтін та А. М. Россова⁷. Такий самий спосіб полірування керамічного посуду відзначає і М. В. Воєводський⁸. Вивчаючи московське керамічне виробництво XII—XVIII ст., Р. Л. Розенфельд також вважає, що лощіння проводилося обкатаною галькою⁹.

Отже, на думку багатьох дослідників, лощіння керамічного посуду як у минулому, так і на сучасному етапі розвитку гончарного ремесла здійснювалося майже виключно річковою галькою, що підтверджується етнографічними та археологічними джерелами. На цій основі можна зробити припущення, що галька як лощило має дуже давню історію і, мабуть, бере свій початок там, де вперше з'явився лощений посуд.

Гальки річкового та інших походжень археологи знаходять при розкопках городищ, поселень, гончарних майстерень, могильників тощо. Наприклад, при досліджені археологічних пам'яток Середнього Подніпров'я, особливо порожистої частини Дніпра, В. А. Грінченко у 1931 р. відкрив та розкопав поселення VII ст. н. е., на яких, зокрема поблизу балки Канцерка, знайдено майстерні гончарів. А. Т. Сміленко з приводу цього пише: «У багатьох канцерських майстернях знайдено гальки, що лежали на долівках, біля вогнища. Гальками, можна думати, наносилися на поверхню глеків орнаментальні лощені лінії, а з більшим натиском — широкі, плавні, лощені всередині борозенки»¹⁰. Е. О. Симонович на майстерні гончара в Журавці-Ольшанській також виявив кам'яні лощила коричневого кольору прямокутної і майже квадратної форм з обточеними гранями та заполірованими боками. І, як зазначав автор, за допомогою цих кам'яних знарядь покривали лощінням стінки підсушених, але ще не випалених посудин¹¹. А при розкопках черняхівського могильника поблизу с. Косанове Гайсинського району Вінницької області В. П. Петров та Н. М. Крав-

ченко в 1961—1964 рр. у похованні № 21 виявили три кам'яних лощила з світло-коричневого кременю¹². Відомі і такі інструменти для лощіння, як уламки кераміки¹³, кістки тварин¹⁴ та ін., знайдені при розкопках археологічних об'єктів.

Вивчаючи кераміку скіфського періоду з Рудковецького городища * та поселення рубежу і початку перших століть нашої ери поблизу с. Велика Слобода **, можна прийти до висновку, що за характером ліпного чернолощеного посуду вона знаходить собі аналогії в регіоні Середнього Подністров'я та за його межами. Місцеве населення даного регіону виготовляло різноманітний асортимент глинняних виробів всіма технологічними прийомами, які були їм відомі на той час.

На ранньому етапі існування Рудковецького городища глиняний посуд не відзначався високою технікою обробки поверхні. Лощіння проводилося по непідготовленій основі і, як правило, неохайно, що залишило свій відбиток на всьому керамічному матеріалі Середнього Подністров'я. Лише окремі його фрагменти заслуговують спеціальної уваги. На середину та кінець існування городища техніка обробки керамічного посуду дещо поліпшилася. Глянець уже наносився з обох боків посудини і по заздалегідь підготовленій для цього поверхні.

Керамічний матеріал з погано і добре лощеними поверхнями трапляється на усіх розкопах городища ***. Звернемося до найхарактерніших зразків посуду, що зберігаються в археологічному кабінеті Кам'янець-Подільського педагогічного інституту ім. В. П. Затонського. Серед всієї кераміки виділяються уламки із зашліфованою поверхнею. На перший погляд, без перевірки під мікроскопом ці зразки дуже подібні до звичайного лощеного посуду. Тому-то варто коротко зупинитись на характеристиці цієї кераміки.

У перший період існування городища паралельно лощінню, можливо, використовувалося й шліфування поверхні керамічного посуду і особливо його внутрішнього боку (як правило мисок). Наприклад, фрагмент кераміки миски № 32A2101 **** привертає увагу тим, що він шліфований з обох боків, а інший № 43B3401 — лише з внутрішнього. Зовнішня поверхня останнього загладжена і пролощена. На ньому чітко простежуються сліди від лощила. Уламок денця миски № 43B3102 за обробкою обох поверхонь пройшов ті самі технологічні операції, що й попередні фрагменти кераміки. Вся вона чорнена з одного або обох боків. У поперечному зламі колір чорний від 1—2 мм, а іноді і на всю її товщину.

Аналоги техніці шліфування кераміки пізньоскіфського часу відомі і на поселенні Велика Слобода. Так, наприклад, у житлі № 39 виявлено фрагменти кераміки за № 65A0201, 65A0202, які після випалу в печі навмисне шліфувалися. Можливе й інше припущення отримання подібної поверхні посуду, особливо його внутрішніх боків. Наприклад, при очищенні та митті його після їжі тощо. Але те й інше могло здійснюватися лише за допомогою дрібно товченого піску, шматка тканини або шкіри та ін. На це вказують зашліфовані повільні переходи при нерівностях стінок посуду. Під мікроскопом на такій поверхні дуже чітко простежується зрізаний шамот та оголені піщинки в керамічному тісті. Все це вказує на її шліфування, а не лощіння. На городищі

* Розкопки городища скіфського часу неподалік с. Рудківці Новоушицького району Хмельницької області з 1972 по 1980 рр. проводилися студентами Кам'янець-Подільського педінституту під керівництвом І. С. Винокура з участю А. Ф. Гуцала та автора.

** Розкопки поселення поблизу с. Велика Слобода Кам'янець-Подільського району Хмельницької області ведуться з 1980 р. студентами Кам'янець-Подільського педінституту під керівництвом І. С. Винокура з участю В. П. Мегея, М. Б. Петрова та автора.

*** На Рудковецькому городищі закладено 20 розкопів площею понад 3700 м².

**** Нумерація фрагментів кераміки проводиться згідно з номерами камерального сковища Кам'янець-Подільського педінституту.

і поселенні подібна кераміка не обмежується лише наведеними поодинокими фрагментами. Але все-таки цей спосіб обробки поверхні посуду не мав масового поширення в Середньому Подністров'ї. На нашу думку, шліфування керамічних виробів дещо покращувало їх зовнішній вигляд, але водночас порушувало їх властивості, оскільки відкриті пори збільшували гігроскопічність стінок.

Більшість виявленого керамічного матеріалу була лощена як з одного, так і з обох боків по підготовленій для цього поверхні. Всі основні характеристики керамічних уламків вміщено в таблиці 1. Лише окрім його зразки заслуговують на детальніше висвітлення. Наприклад, уламок миски (вінця, стінка і частина дна) за № 43Б1101 з Рудковецького городища пролощений з обох боків. Внутрішня його поверхня рівна і гладка. Колір чорний і бліскучий. Стінка в поперечному зламі чорна на всю її товщину. Інший фрагмент вінець миски за № 42А2401 має лощіння, нанесене галькою з обох боків, про що засвідчує наплив лощеного шару на згині вінця зі стінкою (рис. 2, 1). Полірована поверхня цього уламка дуже дрібно розтріскана перпендикулярно руху лощила. Лощена кераміка городища становить понад 30—35 % щодо загальної кількості добутого матеріалу.

Аналогії лощеній кераміці Рудковецького городища мають і деякі з уламків ліпного посуду за № 63А1601, 63А2101, 63А2103, 63Б2301, 63Б2501, 63Б2502, 63Б2801 і інші з поселення поблизу с. Велика Слобода рубежу і початку перших століть нашої ери (див. табл. 1). Фрагмент за № 63А2103 (вінця миски) пролощений з обох боків. Зсередини посудини глянець нанесено по відповідно підготовленій для цього поверхні загладжуванням, а ззовні — по непідготовленій, від чого вона стала горбкуватою. Внутрішній полірований шар миски дуже дрібно розтрісканий. Всі інші фрагменти кераміки мають лощіння з обох або одного боків. Весь посуд чорнився, як правило, тільки зсередини. Можливо, всі ці технологічні процеси відбувалися залежно від побутового призначення посуду.

Наявність значної кількості подібних за технікою обробки поверхні фрагментів кераміки свідчить про сталі традиції у виготовленні виробів з глини, які передавалися із покоління у покоління. Можливо, що ці традиції дійшли до нашого часу в завуальованому і навіть у видозміненому вигляді. На це наголошують дослідники у своїх спостереженнях за роботою сучасних гончарів.

Поряд із звичайним вивченням давньої кераміки нами проводилися експерименти по відтворенню техніки обробки поверхні глянініх зразків у лабораторних та польових умовах. Досліди розпочиналися з добору необхідної сировини, зокрема глини. Наявні на сьогодні етнографічні та інші джерела знайомлять нас з практикою вибору і приготування глини до роботи¹⁵.

Для лабораторних дослідів нами була взята глина у місцевих гончарів (с. Адамівка, Ярмолинецький район, Хмельницька область) світло-коричневого кольору у зволоженому стані. При зміщуванні з водою вона набуває нормальної пластичності для роботи, вільно розминалається і не прилипала до рук. Використовували також і глину жовтого кольору з природними домішками (конкреції, черепашки, пісок тощо), взяту зі схилу яру археологічного розкопу поблизу с. Велика Слобода. Порівнюючи місце її розміщення та характер відкладень, а також склад домішок з іншими її подібними, описаними спеціалістами, цю сировину можна віднести до субареальних відкладень. Здебільшого ці глини делювіального нагромадження, які зобов'язані своєму походженням дощовим та сніговим водам, що переносили їх на схили косогорів та підніжжя¹⁶.

Обидва сорти глини готовувалися до роботи шляхом відмулювання. Цей спосіб використовується тоді, коли глина має природні домішки. Сам процес відмулювання полягає в тому, що глину розміщують з великою кількістю води. Важкі уламки та великі піщанки падають зра-

Таблиця 1. Технологічна характеристика кераміки з Рудковецького городища і поселення Велика Слобода

№	Місце археологічної пам'ятки, рік проведення розкопок	Вид фрагментів кераміки	Інвентарний номер	Поверхня посуду							
				Внутрішній бік				Зовнішній бік			
				загаджена лощена	розтріскана осипана	чорна	шліфована	загаджена лощена	розтріскана осипана	чорна	шліфована
1	Рудківці, 1972	Дно миски	3 2A2 101	+	+	-	-	+	-	-	+
2	"	Стінка миски	3 3A1 608	+	+	+	+	+	+	+	+
3	"	"	3 3A1 811	+	+	+	+	+	+	+	+
4	Рудківці, 1973	"	3 3B1 111	-	-	-	-	+	+	+	+
5	"	Дно "горщика	3 3A2 004	-	-	-	-	+	+	+	+
6	"	Вінця миски	3 3B2 607	-	-	-	-	+	+	+	+
7	Рудківці, 1975	Вінця миски	3 6A4 401	-	-	-	-	+	+	+	+
8	Рудківці, 1976	Вінця кубка	4 2A2 401	-	-	-	-	+	+	+	+
9	"	Вінця миски	4 3B0 101	+	+	-	-	-	-	-	-
10	"	"	4 3B0 110	+	+	-	-	-	-	-	-
11	"	Вінця миски	4 3B3 101	+	+	-	-	-	-	-	-
12	"	"	4 3B3 102	+	+	-	-	-	-	-	-
13	"	Вінця горщика	4 3B3 401	+	+	-	-	-	-	-	-
14	Рудківці, 1980	Стінка миски	5 2A1 907	+	+	-	-	+	+	+	+
15	"	"	5 2A1 912	+	+	-	-	+	+	+	+
16	"	Вінця миски	5 2B2 207	+	+	-	-	+	+	+	+
17	"	"	5 2B2 211	+	+	-	-	+	+	+	+
18	Велика Слобода, 1980	"	6 1A1 001	+	+	-	-	+	+	+	+
19	"	"	6 1B1 206	+	+	-	-	+	+	+	+
20	"	Стінка миски	6 1B1 401	+	+	-	-	+	+	+	+
21	"	"	6 1B1 415	+	+	-	-	+	+	+	+
22	"	Вінця кубка	6 2A0 401	+	+	-	-	+	+	+	+
23	Велика Слобода, 1981	Стінка миски	6 3A1 601	+	+	-	-	+	+	+	+
24	"	Вінця миски	6 3A2 101	+	+	-	-	+	+	+	+
25	"	"	6 3A2 102	+	+	-	-	+	+	+	+
26	"	Вінця горщика	6 3A2 103	+	+	-	-	+	+	+	+
27	"	Стінка миски	6 3B2 301	+	+	-	-	+	+	+	+
28	"	"	6 3B2 501	+	+	-	-	+	+	+	+
29	"	Вінця миски	6 3B2 502	+	+	-	-	+	+	+	+
30	"	"	6 3B2 801	+	+	-	-	+	+	+	+
31	Велика Слобода, 1982	"	6 4B0 201	+	+	-	-	+	+	+	+
32	"	Дно миски	6 4B0 701	+	+	+	+	+	+	+	+
33	"	Стінка миски	6 4B0 702	+	+	+	+	+	+	+	+
34	"	"	6 4A1 716	+	+	+	+	+	+	+	+
35	"	Вінця кубка	6 4A2 411	+	+	+	+	+	+	+	+
36	"	Вінця миски	6 4A2 509	+	+	+	+	+	+	+	+
37	"	"	6 4B2 310	+	+	+	+	+	+	+	+
38	"	Стінка миски	6 5A0 201	+	+	+	+	+	+	+	+
39	"	"	6 5A0 202	+	+	+	+	+	+	+	+
40	"	Вінця миски	6 5A2 001	+	+	+	+	+	+	+	+
41	"	Стінка миски	6 5A2 002	+	+	+	+	+	+	+	+
42	"	"	6 5A2 003	+	+	+	+	+	+	+	+
43	"	Вінця миски	6 5A2 004	+	+	+	+	+	+	+	+

зу ж, а глинисті мінерали з водою зливаються в іншу посудину, де вони поступово осідають і проходять дальший поділ. Чисту воду зливають, а глина стає придатною для роботи¹⁷. Для експерименту були виготовлені округлі зразки діаметром 60 мм при товщині 6 мм по 480 примірників з кожного сорту глини.

При виготовленні та обробці поверхні глиняних зразків були використані такі пристрої й інструменти, як дощечка, на якій її формували, звичайний дерев'яний і залізний ножі, набір різноманітних гальок та кістяних лошил, знайдених при археологічних розкопках (як правило, ребра свійських тварин, можливо, тому, що вони мають широку робочу поверхню). Для зволоження їх поверхні крім води використовував-

Таблиця 2. Технологічна характеристика керамічних зразків, які зволожувалися водою, рослинним жиром (олією), і без зволоження

№ п/п	Вид зволоження	Тип лошил	Способ лощіння	Зовнішні ознаки кераміки після її обробки
1	—	галька	горизонтальний	Полірований шар порушувався і місцями випадав. На віцлій поверхні подекуди помітно сліди від лошила і немає блискучість — матова поверхня
2	вода	”	”	При достатньому зволоженні основи полірування шар не розтріскувався, а при недостатньому — мають місце дрібні тріщини. Слідів від лошила не видно. Поверхня напівбліскучі
3	олія	”	”	Полірований шар не порушувався. Слідів від лошила не видно. Поверхня рівна та блискучі
4	—	кістяне	”	Подібно досліду, але полірований шар не так інтенсивно руйнувався і випадав. Слідів від лошила не видно. Поверхня матова
5	вода	”	”	Порушення полірованого шару не відбувалося. Слідів від лошила не видно. Поверхня напівбліскучі
6	олія	”	”	Полірований шар не порушувався. Слідів від лошила не видно. Поверхня рівна і блискучі
7	—	керамічне	”	Поверхня не полірувалася, а шліфувалася. Відбувалося намелювання глиняного борошна
8	вода	”	”	Основа не полірувалася, а загладжувалася. Слідів від лошила не помітно. Поверхня шероховата
9	олія	”	”	Полірований шар не порушувався. Слідів від лошила не видно. Поверхня рівна і матова
10	—	галька	вертикальний	Подібно досліду 1
11	вода	”	”	Подібно досліду 2
12	олія	”	”	Подібно досліду 3
13	—	кістяне	”	Подібно досліду 4
14	вода	”	”	Подібно досліду 4
15	олія	”	”	Подібно досліду 5
16	—	керамічне	”	Подібно досліду 6
17	вода	”	”	Подібно досліду 7
18	олія	”	”	Подібно досліду 8
19	—	галька	змішаний	Подібно дослідам 1 і 10, але поліруваний шар більш інтенсивно руйнувався та випадав
20	вода	”	”	Накладання вертикального лощіння на горизонтальне приводить до відновлення раніше порушеного полірованої поверхні. Слідів від лошила не видно. Глянець напівбліскучий
21	олія	”	”	Порушення полірованого шару не відбувалося. Слідів від лошила не видно. Поверхня рівна і блискучі
22	—	кістяне	”	Подібно досліду 19
23	вода	”	”	Лошилій шар не порушувався. Слідів від лошила не видно. Поверхня напівбліскучі і рівна
24	олія	”	”	Подібно дослідам 6 і 15

ли рослинні жири (соняшникова та лопухова олії). Досліди проводилися в лабораторних та польових умовах під час роботи археологічної експедиції Кам'янець-Подільського педінституту.

Зразки, на які повинен був наноситися глянець, зволожувалися спочатку водою і загладжувалися плоским і рівним камінцем (рис. 2, 5). При такому способі загладжування на поверхні зразків утворювався ангоб, який заповнював усі нерівності й пори. Після повного висихання і затвердіння зразків їх знову злегка зволожували водою

або рослинним жиром перед нанесенням глянцу. Після цього різними способами і лощилами наносився глянець. В табл. 2 наведено щоденникові записи спостережень за обробленою поверхнею керамічних зразків.

З метою перевірки техніки лощіння по сухій основі без додаткового зволоження було використано 20 глиняних зразків. При такому поліруванні поверхневий шар руйнувався і місцями випадав. Подібної кераміки за технікою обробки поверхні нами не виявлено при археологічних розкопках. Таку ж кількість зразків було зволожено водою. Полірований шар не руйнувався, слідів від лощила при старанному нанесенні глянцу не було помітно. Поверхня лощених зразків напівлискуча і цілком залежала від жирності глини та зволоження. Нарешті, для зволоження 20 глиняних зразків використано рослинний жир. Характерною особливістю останнього є те, що він повільно проникає у нижні шари глини і розм'якує її. Завдяки цьому вони стають еластичними і придатними для тривалої роботи з ними. Найкращих результатів було досягнуто при застосуванні річкової гальки для нанесення лощіння.

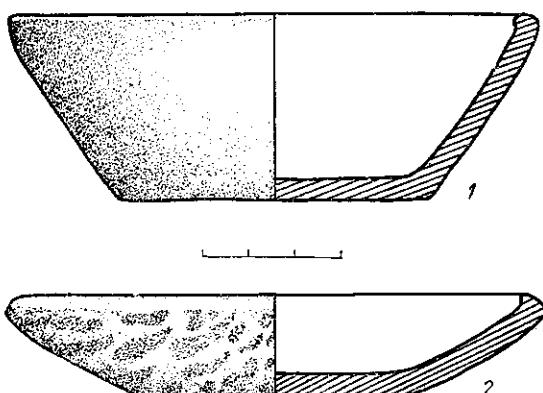

Рис. 4. Миски виготовлені в експерименті:
1 — з технікою лощіння та чорніння; 2 — з технікою лощіння і обвару в борошняному розчині.

ня. За допомогою олії створювалась своєрідна жирова плівка між поверхнею зразка і лощилом. А це, в свою чергу, не давало можливості глині налипати на нього, внаслідок чого ліквідовувалося затягування і задирання поверхні зразків. Через таку особливість рослинних жирів не відбувалося розтріскування полірованого шару, а лощило не залишало слідів на глянцевій поверхні. Зразки після обробки були рівними, гладкими та блискучими і зберігали ці ознаки до і після випалу їх у печі. Для підтвердження результатів дослідів невеликі миски (рис. 4, 1, 2), полірували лощилом із гальки протягом 3—4 хвилин. Після термічної обробки їх у печі полірована поверхня зберігала набуті попередні ознаки. Цей експеримент підтвердив нашу думку про застосування давніми майстрами рослинних жирів для виготовлення високоякісного чорнощошеного посуду.

На основі наявних експериментальних даних можна зробити припущення, що давні гончари використовували для зволоження поверхні посуду крім води рослинні жири при його лощенні.

Населення скіфської і зарубинецької діб могло виготовляти олію з таких технічних та олійних культур, як лопух, льон та конопля. Згідно з археологічними джерелами на території межиріччя Дністра—Дніпра така сільськогосподарська культура, як льон, була відома з давніх часів¹⁸. На поселенні скіфського часу (VI—V ст. до н. е.) в Іване-Пусте Борщівського району Тернопільської області в двох приміщеннях, які загинули від пожежі, знайдено залишки обвугленого зерна та насіння інших рослин (пшениця, ячмінь, жито, просо, льон, лопух та ін.). Автор розкопок вважає, що в Середньому Подністров'ї льон вирощували не лише на волокно, а й для виготовлення олії¹⁹. Підтримуючи цю думку, можна зробити припущення, що населення скіфських і зарубинецьких племен уміло добувати олію з насіння лопуха, льону та коноплі для своїх господарських потреб, у тому числі й для керамічного виробництва.

В експерименті використовувалися різні способи лощіння — горизонтальний, вертикальний та змішаний. При нанесенні глянцу пер-

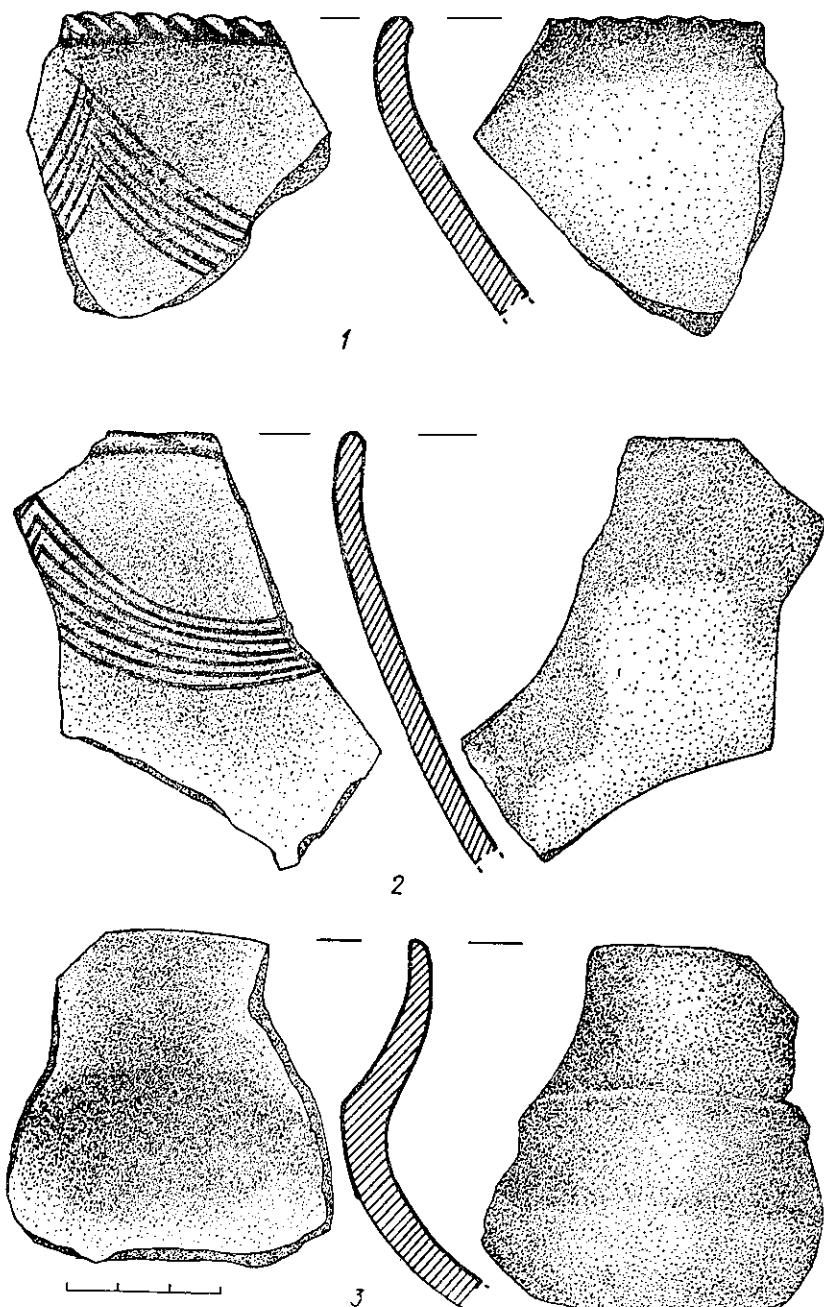

Рис. 5. Фрагменти високоякісної чорнолощеної кераміки з городища і поселення:
1, 2 — Велика Слобода; 3 — Рудківці.

шими двома способами і змочуванні поверхні зразків водою та сильному натискуванні на них лошилом відбувався процес його розтріскування. А змішаним способом спочатку розтрісканий шар відновлювався, коли вертикальне лощиння наносилося на горизонтальне. Це підтверджується як експериментом, так і археологічними фрагментами кераміки з Рудковецького городища та поселення Велика Слобода (рис. 5).

Ще однією важливою умовою в технології лощиння є фізико-хімічний склад глини та її властивості. Якісне лощиння також залежить

від величини та форми дисперсних частинок, що містяться в усіх глинах. До їх складу, як відомо, входять такі основні групи мінералів: каолін, монтморилоніт, слюда та ін. Кожна із цих груп мінералів має свою відповідну будову, форму та властивості. Кристали каоліну шестистутої форми, пластичні, а монтморилоніт — у вигляді тонких лусок та сферолітів і набухає при змочуванні водою; гідрослюди — пластинчаті²⁰. Всі ці групи кристалів по-різному розміщені в глині. Якщо глину виминати на дощечці або іншій площині, то вони будуть займати горизонтальне положення відносно цієї основи*. Такі течії шарів добре простежуються на свіжих зламах кераміки, особливо в придонних частинах посуду²¹.

Отже, на нашу думку, процес лощіння є механічним розміщенням кристалів глинистих мінералів горизонтально площині поверхні посудини. В цьому випадку вони, можливо, виконують роль «даху» і частково затримують вологу, не пропускаючи її в середину кераміки. А відповідне зваження поверхні виробів перед нанесенням на них глянцу запобігає процесу їх руйнування.

Проведені досліди допомагають розгадати деякі технологічні таємниці обробки поверхні керамічного посуду. Це конкретизує наші уявлення про технологію лощіння керамічного посуду населенням скіфського часу та рубежу і перших століть нашої ери.

Кераміка, яка за обробкою поверхні дуже близька до наших експериментальних зразків, має аналоги серед матеріалів Рудковецького городища і поселення Велика Слобода. Так, наприклад, фрагмент вінець лощений з обох боків. Внутрішня поверхня перед нанесенням глянцу додатково вигладжувалася. Під мікроскопом дуже добре простежуються сліди розтрісканої глянцевої поверхні. Фрагменти кераміки, внутрішні боки яких вигладжені перед нанесенням глянцу, глянсовані і чорнені. Лощені поверхні мають дрібні тріщини в різних напрямках. Глянець подекуди відшарований від основи і місцями випав. Уламок стінки з № 65А2003 привертає увагу ще й тим, що його зовнішня поверхня полірувалася галькою змішаним способом, на що вказують сліди у вигляді вузьких і продовгуватих перехресних ліній.

На пам'ятках раннього залізного віку Середнього Подністров'я в достатній кількості виявлено кераміку з розтрісканим і місцями випадаючим лощеним шаром. Це вказує на те, що його випадання є наслідком недостатнього зваження поверхні перед нанесенням глянцу і надто сильного тиску лощила.

Кераміка згаданих вище археологічних об'єктів здебільшого має безпосередню схожість за обробкою поверхні із зразками, виготовленими в лабораторних та польових умовах. Але не вся давня кераміка відзначається високою досконалістю техніки полірування. Дуже чітко простежуються сліди різних видів лощил. Лише окремі її фрагменти мають досконало рівну, чорнену та бліскучу поверхні, а іноді орнаментовану. Як видно з наведених вище прикладів керамічних зразків з Середнього Подністров'я, цей посуд відзначався своєю різноманітністю, самобутністю та неповторністю, виготовлявся ручним способом в домашніх умовах.

Таким чином, еволюція обробки поверхні керамічного посуду пройшла складний шлях від простого загладжування до високої техніки полірування поверхні. Даліші спостереження та вивчення особливостей лощіння давнього посуду, а також зразків, виготовлених у лабораторних умовах, будуть мати наукове значення для з'ясування соціально-економічного та культурного життя давніх людей Середнього Подністров'я.

* Умовно назовемо «течією» горизонтальне розміщення глинистих кристалів у на-чині при його виминанні відносно будь-якої площини або стінки виготовленої по-судини.

Отже, посуд скіфського і зарубинецького часів, очевидно, пройшов відповідні етапи свого технологічного розвитку. Коротко цей процес можна охарактеризувати такими положеннями:

1. На певному етапі існування гончарного виробництва домішки у гляняному тісті можуть бути відсутні, а з удосконаленням його вони вводяться і змінюються.

2. У найпростіших формах посуду використовувалася примітивна технологія обробки його поверхні, а в міру дальнього розвитку економічної основи суспільства вона вдосконалювалася від простого за-гладжування до високоякісного нанесення глянцу і орнаменту.

3. Вдосконалювалася техніка чорніння випаленого посуду від світлих кольорів до темно-чорних.

Техніка термічної обробки лощеного посуду брала свій початок від вогнища через домашні печі до потужних гончарних горнів.

Вивчення технології обробки поверхні керамічного посуду може допомогти з'ясувати рівень розвитку матеріальної та духовної культури відповідних груп населення, зокрема Середнього Подністров'я. У розв'язанні цього важливого питання вирішальне значення має вивчення керамічного матеріалу цілого регіону розселення давніх людей. Це дасть можливість чіткіше виділити своєрідність тих чи інших локальних груп пам'яток і сприятиме визначеню міжплемінних культурних зв'язків у давнину.

И. И. ЩЕГЕЛЬСКИЙ

Техника обработки керамической посуды VII в. до н. э. — II в. н. э. в Среднем Поднестровье

Резюме

В статье на основании теоретических разработок и экспериментальных данных, полученных в полевых и лабораторных условиях, обобщен опыт техники лощения керамики. Изучена техника лощения керамики Среднего Поднестровья VII в. до н. э.—II в. н. э. Проведено моделирование керамических образцов с лощением при использовании различных видов лощил (галька, кость, керамика и др.).

Значение проведенной работы состоит в том, что техника лощения, как один из важных технологических приемов в гончарном производстве, дает возможность в дальнейшем продолжить комплексное изучение историко-этнографических особенностей изготовления посуды древними мастерами.

¹ Хынку И. Г. Молдавская народная керамика. — Кишинев, 1969, с. 35.

² Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — Киев, 1972, с. 89.

³ Симонович Е. О. Про кераміку черняхівського типу в Криму. — Археологія, 1975, 18, с. 84.

⁴ Рыбаков Б. А. Календарь IV в. из земли полян. — СА, 1962, № 4, с. 68—74; рис. 1, а, б; 2; Федоров Г. Б. Малаештский могильник. — МИА, 1960, № 82, с. 297—299, рис. 4, 4; 29, 9.

⁵ Винокур И. С., Островский М. И. Раковецкий могильник. — МИА, 1967, № 139, с. 148, рис. 6, 1, 2.

⁶ Малинина М. Д. Техника гончарства Мещеры. — Рязань, 1931, с. 5.

⁷ Куфтин Б. А., Россова А. М. У гончаров Дмитровского и Воскресенского уездов. — Московский краевед, 1928, вып. 5, с. 127.

⁸ Воеводский М. В. К истории гончарной техники народов СССР. — Этнография, 1930, № 4, с. 57.

⁹ Розенфельд Р. Л. Московское керамическое производство (XII—XVIII вв.) — МИА, 1968, вып. Е1-39, с. 12.

¹⁰ Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.). — Київ, 1975, с. 145.

¹¹ Сымонович Э. А. Гончарная мастерская III—IV вв. н. э. в Журавке. — КСИА АН СССР, 1966, вып. 107, рис. 48, 1, 2, 4, 5.

¹² Кравченко Н. М. Косановский могильник. — В кн.: История и археология юго-западных областей СССР начала нашей эры. М., 1967, с. 91, рис. 10, 1—3.

¹³ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры, с. 90; Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР. — Киев, 1982, с. 175; Максимов Е. В. Керамика зарубинецкой культуры. — Археология, 1982, 39, с. 41; Пачкова С. П. Выготовление керамики у племен зарубинецкой культуры. — Там же, 1972, 5, с. 37.

¹⁴ Винокур И. С. Памятники волынской группы культуры полей погребений у Маркуши и Иванковцы. — МИА, 1964, № 116, рис. 1, 1, 2; Махно Е. В. Памятники черняховской культуры на территории УССР. — Там же, 1960, № 82, с. 25—28; Смиленко А. Т., Брайчевский М. Ю. Черняховское поселение в селе Леськи близ города Черкасы. — В кн.: История и археология юго-западных областей СССР начала нашей эры. М., 1967, с. 60, рис. 17, 11; Сымонович Э. А. Гончарная мастерская III—IV вв. н. э. в Журавке. — КСИА АН СССР, 1966, вып. 107, с. 119, рис. 48, 8.

¹⁵ Бобринский А. А. К изучению техники гончарного ремесла на территории Смоленской области. — СЭ, 1962, № 2, с. 32; Хынку И. Г. Молдавская народная керамика, с. 36—38.

¹⁶ Земятченский П. А. Глины СССР. — М.; Л., 1935, с. 322—323.

¹⁷ Серый А. Т. Производство гончарных изделий. — М.; Л., 1943, с. 9, рис. 1.

¹⁸ Під час розкопок поселення на р. Модлоні у Вологодській області, що відноситься до початку II тисячоліття до н. е., було знайдено насіння льону, яке вдалося прорости [БСЭ, т. 14, с. 289].

¹⁹ Ганіна О. Д. Зерна та насіння рослин з поселення в с. Іване-Пусте. — Археологія, 1968, т. 21, с. 192.

²⁰ Лазаренко Е. Д. Курс минералогии. — Київ, 1951, с. 516—547.

²¹ Приклад зламу днища посудини, де чітко простежуються такі течії шарів у керамічному тісті, що утворилися при її формуванні, див.: Бобринский А. А. Гончарство Восточної Європи. — М., 1976, рис. 5, 2, 3.

М. М. БОНДАР

Деякі підсумки дослідження побутових пам'яток ката콤бної культурно-історичної області

Незважаючи на багаторічні дослідження ката콤бних старожитностей і значні досягнення у їх вивчені, багато що в історії її племен залишається нез'ясованим. Це пояснюється тим, що до останнього часу уявлення про ката콤бну культурно-історичну область базувалися головним чином на матеріалах поховальних пам'яток. Поселення вивчені недостатньо і тому не стали предметом монографічного дослідження. Внаслідок цього характеристика її окремих культур була досить однобокою та неповною. Це, насамперед, стосується таких культур, як донецька, дніпро-азовська, інгульська (за О. Г. Шапошниковою) та волго-маницька. Щодо харківсько-воронезької групи, або середньодонської культури, то за останні десятиліття у лісостеповому Подонні були проведені значні роботи по вивченю побутових пам'яток. У цьому плані слід нагадати дослідження Г. В. Підгаєцького, Т. Б. Попової, А. М. Москаленко, П. Д. Ліберова, А. Д. Пряхіна, Ю. П. Матвеєва та ін. Ці роботи, що розгорнулися в різних районах лісостепового Подоння, принесли новий багатий матеріал. Так, якщо у 1964 р. П. Д. Ліберов у своєму дослідженні відзначив 16 поселень ката콤бного часу¹, то вже в 1982 р. іх налічувалося 132, причому 20 з них були розкопані на значній площі². Це такі поселення, як Університетські 1—3, де відповідно розкопано 1014, 716 та 1576 м² площи, а також багатошарове поселення Шиловське, розкопане на площі 4584 м² та ін. На жаль, більша частина здобутих матеріалів залишилася неопублікованою. Тому багато проблем пов'язаних із середньодонською та іншими ката콤бними культурами досі не вирішено. Так, до недавнього часу досить загальними залишилися уявлення про основні відмінні риси окремих культур ката콤бної культурно-історичної області взагалі та середньодонської зокрема. Недостатньо аргументовані матеріалами терitorіальні й хронологічні межі окремих ката콤бних культур, їх періодизація, походження та історична доля ката콤бних племен. У зв'язку з цим значний науковий інтерес становить вихід у 1982 р. досліджені А. Д. Пряхіна і Ю. П. Матвеєва, в яких дано вперше всебічну характеристику побутових пам'яток середньодонської культури³, її зроблена спроба дати першу узагальнюючу працю, присвячену середньодонській культурі взагалі⁴.

Зупинимося більш детально на аналізі тих наслідків, які одержані в результаті дослідження пам'яток середньодонської культури.

Дослідження поселень середньодонської культури дали можливість розв'язати питання про територію розповсюдження не лише пам'яток середньодонської катакомбної культури, але й визначити територіальні межі розповсюдження старожитностей катакомбної культурно-історичної області. Як відомо, С. С. Березанська та О. Г. Шапошникова у рецензії на монографію Т. Б. Попової визначили територію поширення катакомбної культури значно вужче порівняно зі степовою смугою України та Поволжя. Щодо лісостепової смуги, у тому числі й території лісостепового Подоння, то, на думку авторів, слід визнати вплив катакомбної культури на місцеве населення та проникнення окремих груп носіїв даної культури в ці області⁵. С. С. Березанська зробила навіть спробу виділити у відокремлену культурну групу чи навіть культуру шнурової кераміки пам'ятки, розташовані на південь від р. Сейм, де відомі старожитності харківсько-воронезької групи⁶. Ще Г. В. Підгаєцький виділив пам'ятки лісостепового Подоння в окремий середньодонський варіант катакомбної культури. Він вперше визначив територію розповсюдження цих пам'яток, підкреслюючи значну близькість середньодонських катакомбних пам'яток до нецьким. Це дозволило йому зробити висновок про їх культурну спорідненість⁷. Такі дослідники, як А. М. Москаленко, Т. Б. Попова, П. Д. Ліберов, А. Д. Пряхін, Ю. П. Матвеєв, Б. Г. Тихонов та ін., з достатньою аргументацією відносять пам'ятки катакомбного часу лісостепового Подоння до харківсько-воронезького варіанту катакомбної культури, або до середньодонської катакомбної культури⁸. У деяких своїх працях ми зробили спробу довести неправомірність включення культур або груп, у тому числі й харківсько-воронезьких пам'яток, до кола культур шнурової кераміки.

Дійсно, аналіз матеріалів поселень та могильників середньодонської та середньодніпровської культур переконливо свідчить, що ми маємо справу з двома відокремленими й самостійними культурними явищами, які, безперечно, відносяться до різних культурно-історичних областей. Складання обох культур відбувалося на різній основі та в неоднаковому культурно-історичному оточенні, а також внаслідок взаємодії різних етнокультурних компонентів, причому їх значення на різних етапах генезису було неоднакове⁹.

Необхідно також зупинитися на міркуваннях А. Д. Пряхіна та інших дослідників відносно правомірності включення пам'яток багатоваликової кераміки у середньодонську катакомбну культуру. Щодо цього питання існують різні точки зору. Так, одні дослідники (Т. Б. Попова, О. О. Кривцова-Гракова) вважали, що ці пам'ятки є продовженням катакомбної культури на пізньому етапі їх розвитку; на думку інших (С. С. Березанська, С. Г. Шапошникова, С. Н. Братченко та ін.), пам'ятки багатоваликової кераміки слід відносити до окремої культури, яка помітно відрізняється від культури племен катакомбної та інших сучасних їм культур; частина дослідників (Г. В. Підгаєцький, П. Д. Ліберов, А. Д. Пряхін, Ю. П. Матвеєв, А. Т. Синюк) розглядають середньодонські пам'ятки з багатоваликовою керамікою як пізній хронологічний етап середньодонської катакомбної культури.

Як відомо, пам'ятки багатоваликової кераміки були поширені на значному просторі Східної Європи як у степовій, так і в лісостеповій смузі. Безперечно, що займаючи таку значну територію, племена культури багатоваликової кераміки навряд чи були однорідними. До складу цього об'єднання могло входити кілька племенних груп зі своїми етнографічними особливостями. Зараз стан вивчення пам'яток, залишених цими племенами, дав можливість деяким дослідникам визначити три локальні варіанти: 1) південно-західний; 2) нижньодніпровський; 3) північно-східний¹⁰. Ці варіанти різняться між собою характером поселень і жител, похованального обряду та інвентаря.

Польові роботи останніх десятиліть, що розгорнулися в різних районах нашої країни, принесли новий багатий матеріал. Перед до-

слідниками постало завдання, по-перше, з'ясувати культурно-хронологічні взаємозв'язки між пам'ятками катакомбного тилу лісостепово-го Подоння та синхронними і близькими до них пам'ятками інших територій і, по-друге, при вирішенні питань культурної приналежності пам'яток багатоваликової кераміки необхідно розглядати окремо кожний варіант, а не переносити це на всю культурну область.

Розглянемо деякі аргументи, за допомогою яких спеціалісти доводять приналежність пам'яток багатоваликової кераміки лісостепово-го Подоння до середньодонської катакомбної культури.

Першим аргументом на користь цієї точки зору є те, що побутовій поховальні пам'ятки багатоваликової кераміки займають ту саму територію, що й більш ранні пам'ятки середньодонської катакомбної культури. Основна кількість поховань багатоваликової кераміки лісостепового Подоння простежена не лише в тих самих могильниках, але й навіть в тих самих курганах, що й більш ранні поховання середньодонської катакомбної культури.

Другим аргументом на користь цієї гіпотези є характер поховального обряду. На думку А. Д. Пряхіна, населення, яке залишило пам'ятки багатоваликової кераміки, продовжувало основні традиції поховального обряду попереднього часу. Про це, наприклад, свідчить наявність катакомбної будови могили. Так, за даними Ю. П. Матвеєва, катакомби простежено в більшості поховань з багатоваликовою керамікою¹¹. Існує ряд спільніх рис у конструкції катакомб як ранньому, так і пізньому (валиковому) періодах середньодонської катакомбної культури.

Привертає увагу поза померлих та їх орієнтація. Для середньодонських пам'яток багатоваликової кераміки характерним є скорочений стан кістяків, що лежать здебільшого на правому (60%) і лівому (40%) боці. Орієнтація їх не стала, проте переважає положення головою на північ (третина поховань), північний схід (п'ята частина поховань), в той час як західна становить близько 5%. Скорочений стан кістяків, що лежали на правому боці, переважає для більш ранніх поховань середньодонської катакомбної культури. Щодо більшості поховань культури багатоваликової кераміки, то для них характерний скорочений стан кістяків, що лежали здебільшого на лівому боці. Орієнтація їх теж не стала, проте переважало положення головою на північ та особливо на захід.

У деяких похованнях багатоваликової кераміки знайдено залишки жертвових тварин у вигляді голови з частиною тулуба великої та дрібної рогатої худоби, що також є характерним для більш ранніх поховань середньодонської катакомбної культури, а також для інших груп катакомбного населення¹².

Третім аргументом є те, що багатоваликова кераміка лісостепово-го Подоння повністю розвиває традиції керамічного виробництва середньодонської катакомбної культури попереднього часу¹³. Про це свідчить близькість прийомів обробки поверхні посуду раннього та розвинутого етапів цієї культури. Близькі не лише форми та орнаментація посуду, але й склад глини, характер випалу тощо. Слід відзначити, що ще Т. Б. Попова та Б. О. Латинін прослідкували риси близькості цієї кераміки з посудом харківсько-воронезької групи¹⁴. С. Н. Братченко погоджується з цим, зазначаючи, що дійсно форми та більшість орнаментальних мотивів багатоваликової кераміки дуже близькі до середньодонського посуду зі шнуровою орнаментацією¹⁵. Далі він підкреслює, що у катакомбних пам'ятках є чимало елементів, які дістануть розвиток у культурі багатоваликової кераміки, причому особлива близькість простежується у формах і сюжетах орнаменту посуду з лісостепових пам'яток Середнього Подоння¹⁶. Все це дало можливість зробити припущення про розповсюдження лісостепового катакомбного, особливо середньодонського населення у степ, а також про те, що пам'ятки багатоваликової кераміки Середнього Дону доцільно

розглядати як пізню стадію розвитку місцевої культури, якщо б процес їх формування не охопив всю катакомбну область і сусідні з нею райони та не набув загального характеру для Півдня Східної Європи¹⁷.

Отже, ми вважаємо, що А. Д. Пряхін та інші дослідники мають надійну підставу для того, щоб відстоювати приналежність пам'яток багатоваликової кераміки лісостепового Подоння до середньодонської катакомбної культури. Разом з тим, ці пам'ятки суттєво відрізняються від старожитностей культури багатоваликової (бабинської) кераміки.

Аналіз нових матеріалів дозволив дослідникам розчленувати середньодонську катакомбну культуру на ряд етапів. У визначені пам'яток, що характеризують різні етапи розвитку цієї культури, поки що немає одної думки. Ю. П. Матвеєв виділяє три хронологічних етапи¹⁸. З раннім етапом середньодонської катакомбної культури (від кінця XIX—початку XVIII до початку XVII ст. до н. е.) він пов'язує невелику групу (блізько 40) побутових (Університетські та Шиловське поселення) і поховальних (ряд поховань могильників «Часті Кургани», Карайашніковські, Павловський та ін.) пам'яток.

До цього етапу Ю. П. Матвеєв відносить ту групу пам'яток, керамічний матеріал яких характеризується різноманітністю форм посуду, наявністю незначної кількості горщиків видовжених пропорцій з високою лійчастою шийкою та переважанням в основному штампового орнаменту.

До другого розвинутого етапу середньодонської катакомбної культури (XVII — кінець XVI ст. до н. е.) Ю. П. Матвеєв відносить більшу частину заплавних або низько розташованих поселень та значну кількість поховальних пам'яток. Для цього етапу притаманні такі риси, як повсюдний перехід до осілості, поява стійкого типу катакомб та розповсюдження валикової орнаментації кераміки. Таким чином, до другого етапу Ю. П. Матвеєв відносить пам'ятки з багатоваликовою орнаментацією.

Заключний, або фінальний етап розвитку середньодонської катакомбної культури (кінець XVI — початок XV ст. до н. е.), характеризується її занепадом та поступовою трансформацією. Населення цього етапу повільно втрачає катакомбні традиції. Це знайшло своє відображення в появи нових типів кераміки, широкому освоєнні під поселення високих мисових ділянок, у переході до поховань в ямах і т. п. На думку автора, в цей час можна чітко прослідкувати взаємопливи середньодонських катакомбників і доно-волзьких аbashівців. Процес взаємодії цих двох масивів населення був завершений повною асиміляцією останніми середньодонськими катакомбниками. Іншу періодизацію запропонував А. Д. Пряхін¹⁹. Він виділяє два хронологічні етапи — ранній (перша — початок другої четверті II тис. до н. е.) та розвинutий або багатоваликовий (друга четверть II тис. до н. е.), різниця між якими в основному простежена в кераміці.

Ми вважаємо, що зараз немає надійних підстав для поділу середньодонської катакомбної культури на три етапи. Сучасний стан джерел дає можливість у розвитку цієї культури виділити лише два етапи. Що ж до пам'яток третього етапу, до якого Ю. П. Матвеєв включає мисову групу поселень, то більш переконливою є точка зору А. Д. Пряхіна, який вперше обґрунтував правомірність виділення цієї групи пам'яток в особливу воронезьку культуру. Автор має рацію, доводячи, що матеріальна культура мешканців мисових поселень істотно відрізняється від старожитностей багатоваликового етапу середньодонської катакомбної культури. Так, характерною ознакою поселень воронезької культури є те, що вони являли місця короткочасного мешкання з досить незначним культурним шаром. Поховальний обряд населення середньодонської та воронезької культур теж має істотні відмінності.

Керамічні комплекси воронезької культури не дають можливості прослідкувати генетичну спадкоємність від посуду середньодонської катакомбної культури. Так, якщо для посуду населення середньодонської катакомбної культури провідною формою є добре профільований горщик з широким плоским денцем і високою лійчастою шийкою, то серед кераміки воронезької культури переважає горшкоподібний посуд, який у більшості випадків має більш складне оформлення верху, тобто потовщені вінця та майже сплющене маленьке денце. Посуд воронезької культури нерідко прикрашений прокресленим паркетним орнаментом, який зовсім не типовий для середньодонської катакомбної культури. Серед кераміки воронезької культури дуже рідко трапляється наліпний валик, причому він за своїм характером інший, ніж на посудинах розвинутого етапу середньодонської катакомбної культури. Таким чином, існує значна різниця між керамічними комплексами середньодонської катакомбної та воронезької культур. Нарешті, для середньодонської катакомбної культури розвинутого етапу характерні довготривалі поселення, що свідчить про осілість її носіїв. Скотарство мало у них приселіщний пастуший характер. Дещо іншу картину спостерігаємо при розгляді пам'яток воронезької культури. Поселення цієї культури мають менш довгочасний характер, нерідко на них виявлено незначну кількість фрагментів кераміки, що підтверджує їх короткочасний характер. Відсутність довгочасних поселень може свідчити про більш рухливий характер скотарства у населення воронезької культури.

А. Д. Пряхін, вводячи в археологічну науку нову воронезьку культуру дійшов висновку, що остання безпосередньо йде за середньодонською катакомбною і має з нею ряд спільніх рис у матеріальній культурі. Дослідник вважає, що воронезьку культуру можна датувати серединою—початком другої половини II тис. до н. е. Він також простежує спільні риси в кераміці воронезької та східнотшинецької культур, особливо сосницького варіанту, з одного боку, та деякі спільні риси з керамікою доно-волзької абашицької культури, з другого.

На нашу думку, треба взяти під сумнів не виділення двох етапів у розвитку середньодонської катакомбної культури, а їх найменування. Як відомо у розвитку багатьох культур можна прослідкувати існування двох (раннього і пізнього) або трьох основних періодів. Перший з них — це становлення тих характерних рис, які визначають своєрідність культури. Потім йде період її остаточного формування та найбільшого розквіту. Нарешті, розвиток будь-якої культури завершує її заключний або фінальний період, що характеризується занепадом культури та поступовою її трансформацією. Тому, якщо А. Д. Пряхін в розвитку середньодонської катакомбної культури виділяє два, а не три основних етапи, то їх доцільно було б назвати, як це робить більшість дослідників, раннім і пізнім, тому що у читачів зразу ж виникне питання, що після найбільшого розквіту цієї культури повинен бути ще один, тобто заключний, або фінальний період.

Як відомо, однією з найскладніших проблем, пов'язаних з дослідженням катакомбної культурної області, є питання щодо походження окремих її культур, у тому числі й середньодонської. Цією проблемою займалося чимало дослідників, але в археологічній літературі існує декілька точок зору, що істотно різняться між собою. Такі дослідники, як О. О. Кривцова-Гракова, Т. Б. Попова, висунули ідею автохтонного розвитку катакомбної культури, тобто її походження із ямної. Але ця концепція не дісталася загального визнання. Проти неї виступили М. І. Артамонов, Л. С. Клейн, В. О. Фісенко, О. Г. Шапошнікова, С. С. Березанська та ін. Так, М. І. Артамонов вважає передкавказький (маничський) варіант катакомбної культури найстарішим, вихідним для інших катакомбних варіантів²⁰. В. О. Фісенко пов'язує її походження з міграцією населення із Закавказзя та Анатолії²¹. Іншу думку висунув Л. С. Клейн. Він є прихильником західного походження катакомбних культур. На його думку, процес виникнення і становлення

донецької, як і цілого ряду інших культур катакомбного кола, дуже складний і тривалий. Це було обумовлено тим, що в цьому процесі брали участь різні компоненти, а також неоднакова їх роль на різних етапах генезису культури. Л. С. Клейн вважає, що донецька катакомбна культура склалася в результаті міграції племен культури поодиноких поховань й етнічної асиміляції місцевих племен ямної культури. Але до цього переселення вони побували в Греції, потім на Дунаї, в результаті чого від населення Кіпру запозичили катакомби та концентричні кола в орнаментації, а від останнього — чаші на ніжках, які були прототипом курильниць²². З інших позицій підійшла до цього питання О. Г. Шапошникова. Вона підкреслювала, що для правильного рішення походження катакомбної культурної області необхідно досліджувати окремо кожну її групу або культуру. Так, на основі аналізу матеріалів поселень та могильників Степового Подніпров'я та Приазов'я вона висловила думку, що тут склався своєрідний тип пам'яток з достатньо стійкими традиціями ямної культури, що збереглися протягом тривалого часу. Разом з тим, культура цього населення розвивалася під значним впливом донецької катакомбної культури²³. Дещо відособлено підійшла О. Г. Шапошникова до розгляду питання про складання виділеної нею інгульської культури. Це було обумовлено своєрідністю інгульських пам'яток і наявністю в них чужих рис, які не пов'язуються з ямною культурою. На її думку, в цій культурі можна прослідкувати традиції ямної культури і пізньотрипільських племен, а також зв'язки з інокультурними групами племен лісостепового Дніпровського Правобережжя, тобто із середньодніпровською культурою. Внаслідок взаємодії цих груп і внутрішнього розвитку виникла інгульська культура²⁴. С. Н. Братченко висловив припущення, що неможливо заперечувати риси ямної культури не лише в пам'ятках Приазов'я-Подніпров'я, але й у донецькій катакомбній культурі. Проте у складанні останньої, на думку автора, північнокавказький компонент значною мірою визначив суть, археологічне обличчя і специфіку донецької катакомбної культури²⁵.

Таким чином, існуючі точки зору переконливо свідчать, що зараз не можна вважати остаточно розв'язаним питання про походження катакомбної культурної області. Але вже більшість дослідників прийшли до єдиної думки, що для правильного розуміння генезису катакомбної культурної області необхідно розглядати окремо кожну культуру, причому її розв'язання не переносити на всю культурну область. Це стосується, насамперед, середньодонської катакомбної культури. Якщо раніше питання про її походження вирішувалося досить прямолінійно, то зараз спеціалісти підходять більш грунтовно до вирішення цієї досить складної проблеми. Так, П. Д. Ліберов вбачав в ній культуру прийшлого населення. Він вважав, що середньодонська катакомбна культура виникла внаслідок переселення катакомбних племен з території Середнього Сіверського Дінця, а також з території, де мешкала північноприазовська група катакомбного населення. Перша група катакомбників проникла у верхню течію Сіверського Дінця й правобережжя Верхнього і Середнього Дону. Друга група племен досягла лівобережжя Подоння й Поволжя²⁶. Недоліком цієї гіпотези є те, що важко встановити основний компонент у складанні середньодонської катакомбної культури. Тому найбільш переконливою здається гіпотеза А. Д. Пряхіна. На його думку, встановлення цієї культури — це складна взаємодія носіїв донецької катакомбної культури, які просунулися у лісостепове Подоння і місцевого катакомбного населення, в культурі якого збереглися репінські та ямні традиції²⁷.

Навіть порівняно короткий огляд показує які різноманітні, цікаві й важливі проблеми можна досліджувати на основі вивчення побутових пам'яток. Тому, безумовно, що перше монографічне дослідження А. Д. Пряхіна поселень однієї з культур катакомбної області є значним кроком вперед у справі вивчення та систематизації однієї з най-

більших груп археологічних пам'яток, зокрема побутових, першої половини II тис. до н. е. Ця монографія стане поштовхом до дальнішого більш грунтовного дослідження ряду теоретичних, часто ще досить дискусійних, питань з історії катакомбних племен.

Н. Н. БОНДАРЬ

Некоторые итоги исследования бытовых памятников катакомбной культурно-исторической области

Резюме

В статье подводятся итоги многолетних исследований поселений катакомбной культурно-исторической области.

Особое внимание уделено бытовым памятникам среднедонской катакомбной культуры. Эта группа поселений наиболее многочисленна и наиболее изучена. В результате этого стало возможным пересмотреть ряд дискуссионных вопросов катакомбной культурно-исторической области. Это вопросы о территориальных границах отдельных катакомбных культур, их периодизации и хронологии, происхождения и исторических судеб.

Сопоставление новых данных с материалами раскопок прежних лет позволяют по-иному рассматривать и вопрос о культурной принадлежности мысовых памятников катакомбного времени лесостепного Подонья.

- ¹ Либеров П. Д. Племена Среднего Дона в эпоху бронзы. — М., 1964, с. 107.
² Пряхин А. Д. Поселения катакомбного времени лесостепного Подонья. — Воронеж, 1982, с. 14; Матвеев Ю. П. История населения среднедонской катакомбной культуры: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Воронеж, 1982. — 13 с.
³ Пряхин А. Д. Поселения катакомбного времени лесостепного Подонья.
⁴ Матвеев Ю. П. История населения среднедонской катакомбной культуры.
⁵ Березанская С. С., Шапошникова О. Г. [Рец. на кн.: Попова Т. Б. Племена катакомбной культуры. — М., 1955]. — СА, 1957, № 2, с. 272.
⁶ Березанская С. С. О так называемом общеевропейском горизонте культур шнуровой керамики Украины и Белоруссии. — СА, 1971, № 4, с. 40—43.
⁷ Подгаецкий Г. В. Предскифский период на Среднем Дону. — КСИИМК, 1946, вып. 13, с. 136.
⁸ Москаленко А. Н. Памятники эпохи бронзы на Верхнем и Среднем Дону. — КСИИМК, 1952, вып. 53, с. 10; Попова Т. Б. Племена катакомбной культуры. — Труды ГИМ, 1955, вып. 24, с. 67; Либеров П. Д. Племена Среднего Дона в эпоху бронзы, с. 8—12; Пряхин А. Д. К вопросу о памятниках раннекатакомбного типа в Верхнем и Среднем Дону. — В кн.: Вопросы истории славян. Воронеж, 1966, с. 145—160; Матвеев Ю. П. Позднекатакомбные погребения в кургане у пос. Ольховатка. — В кн.: Археология восточноевропейской лесостепи. Воронеж, 1979, с. 102; Тихонов Б. Г. Университетские поселения катакомбной культуры в пойме р. Воронеж. — В кн.: Эпоха бронзы Волго-Уральской лесостепи. Воронеж, 1981, с. 88.
⁹ Бондарь Н. Н. Поселения Среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы. — Киев, 1974, с. 169—170; Бондарь Н. Н. К вопросу о взаимоотношениях степных и лесостепных племен в эпоху ранней бронзы: Пробл. эпохи бронзы Юга Вост. Европы: (Тез. докл. конф.). — Донецк, 1979, с. 48—49; Бондарь Н. Н. Культуры шнуровой керамики и их роль в древней истории Европы: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. — Киев, 1981, с. 37; Бондарь Н. Н. К вопросу о взаимоотношениях племен среднеднепровской культуры и населения катакомбной культурно-исторической области. — В кн.: Эпоха бронзы восточноевропейской лесостепи, с. 28—48.
¹⁰ Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы. — Киев, 1982, с. 26.
¹¹ Матвеев Ю. П. Культурно-историческая оценка памятников с многоваликовой керамикой по материалам погребальных памятников среднедонской катакомбной культуры. — В кн.: Археология восточноевропейской лесостепи. Воронеж, 1980, с. 69.
¹² Братченко С. Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. — Киев, 1976, с. 34; Братченко С. Н. К вопросу о сложении бабинской культуры многоваликовой керамики). — В кн.; Вильянские курганы в Днепровском Надпорожье. Киев, 1977, с. 26.
¹³ Пряхин А. Д. Поселения катакомбного времени лесостепного Подонья, с. 82.
¹⁴ Попова Т. Б. К вопросу о многоваликовой керамике. — СА, 1960, № 4, с. 35—42; Латынин Б. А. К вопросу о памятниках с так называемой многоваликовой керамикой. — АСГЭ, 1964, № 6, с. 66—70.
¹⁵ Братченко С. Н. Нижнее Подонье..., с. 117.
¹⁶ Братченко С. Н. К вопросу о сложении..., с. 31—32.
¹⁷ Там же, с. 31—32.
¹⁸ Матвеев Ю. П. История населения..., с. 16.
¹⁹ Пряхин А. Д. Поселения катакомбного времени..., с. 81—83.
²⁰ Артамонов М. И. Раскопки курганов на Маныче в 1937 г. — СА, 1937, № 4, с. 331—336.

²¹ Фисенко В. А. О происхождении и хронологии катакомбной культуры. Учебное пособие по курсу истории СССР. — Саратов, 1966, с. 10—36.

²² Клейн Л. С. Обоснование миграционной гипотезы происхождения катакомбной культуры. — Вестн. Ленингр. ун-та, 1962, № 2, с. 73—86; Клейн Л. С. Происхождение донецкой катакомбной культуры: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1968, с. 10.

²³ Шапошникова О. Г. Про пам'ятки часу катакомбної культури в степовому Подніпров'ї. — Археологія, 1968, т. 21, с. 79—93.

²⁴ Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Шарафтдинова И. Н. О памятниках эпохи меди — ранней бронзы в бассейне р. Ингула. — В кн.: Древности Понтизия. Киев, 1977, с. 32—33.

²⁵ Братченко С. Н. Нижнее Подонье..., с. 57—58.

²⁶ Либеров П. Д. Древняя история населения Подонья: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. М., 1971, с. 20.

²⁷ Пряхин А. Д. Поселения катакомбного времени..., с. 79; Матвеев Ю. П. История населения..., с. 18.

Є. А. МОЛЕВ

Боспорське місто Кітей IV—III ст. до н. е. (за матеріалами розкопок 1970—1981 рр.)

Місто Кітей знаходилося в центрі вузької рівнини, яка простягається з південного заходу на північний схід, на південній околиці європейського Боспору (рис. 1). Рівнина обмежена з півночі та заходу неви-

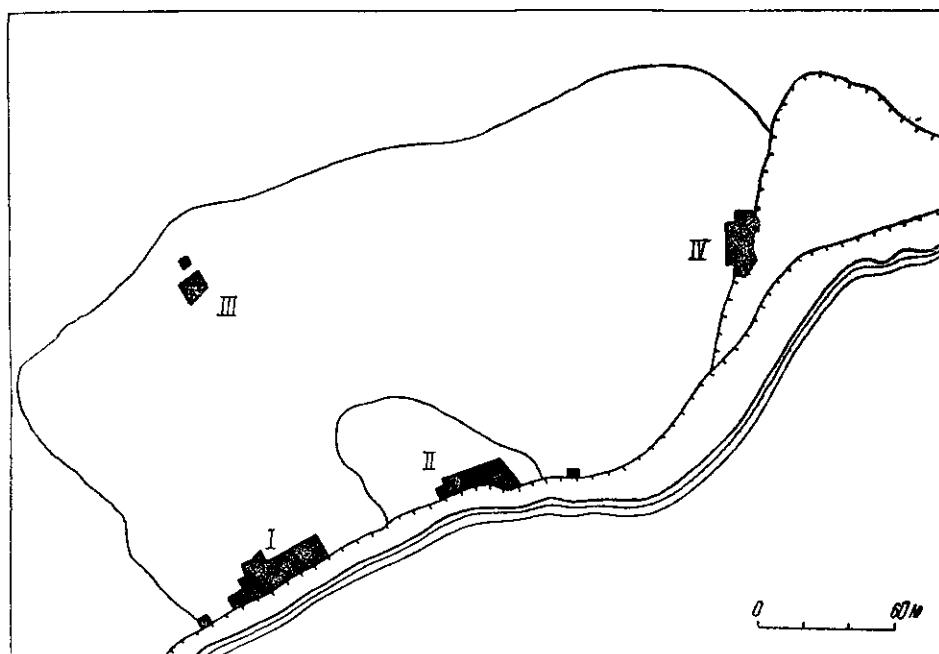

Рис. 1. Кітей. План городища і некрополя (римськими цифрами позначено номери розкопів).

сокими скелястими кряжами, де трапилися залишки кількох сільських поселень і некрополів. На східній околиці поблизу входу у Боспор Кімерійський, очевидно, локалізувалася Акра. Тут виявлено зольник VI—V ст. до н. е.¹

Назва міста, очевидно, грецька і походить від слова τό κύτος, яке означає «вилуклість», «вигин», «кривизна»². Ця назва могла бути символічною, якщо врахувати місцевознаходження міста за вигином мису Такіль, при виході з Боспору Кімерійського в Понт Евксінський. Підтвердженням грецького походження назви міста можуть бути назви міст на Кріті і в Колхіді. Слово «Кітей» неодноразово знаходимо і в

чисто грецькому циклі легенд про аргонавтів. Врешті, один із найраніших авторів периплів Понта Евксінського Псевдо-Скілак прямо називає Кітей еллінським містом. Враховуючи, що для грецької оронімії характерна наявність одних і тих же назв у різних місцевостях³, можна не сумніватися в грецькому походженні назви «Кітей».

У Переплі Аноніма відзначається, що Кітей раніше називався Кідеаками. Можливо, що ця назва була помилкою переписувача, як вважав В. В. Латишев⁴, але не виключено, що це була місцева назва поселення, яке існувало тут до приходу греків. Суфікс «ака», який свідчить про іранське походження цієї назви⁵, дає можливість пов'язати його із скіфським населенням Східного Криму.

Кітей згадується як місто античними авторами, які жили в період з IV ст. до н. е. до VI ст. н. е.⁶ Очевидно, це одне із визначних поселень, яке відігравало важливу роль у житті держави протягом всієї історії. На жаль, античні автори лише повідомляють про локалізацію міста і не торкаються питань його політичного, економічного і культурного життя. Цю прогалину частково заповнюють матеріали археологічних досліджень.

Вивчення міста Кітєя розпочалось у 1820 р. П. Дюбрюкс дослідив і описав залишки двох ліній укріплень і акрополя міста, а також склав його план⁷. Вже тоді він вказував на руйнування берегової лінії морем.

У 1918 р. на березі моря в центрі городища виявлено культовий стіл кітітів, що підтверджує локалізацію Кітєя в даному пункті⁸. У 1927—1929 рр. Керченським музеєм проводилися невеликі розкопки городища і некрополя, в результаті яких досліджено укріплення в східній частині міста та шість склепів некрополя. На основі одержаних матеріалів Ю. Ю. Марті, який керував експедицією, дав загальний огляд історії міста і визначив хронологічні рамки його існування.

У 1957 р. загін Боспорської експедиції ЛВІА АН СРСР (начальник загону Н. С. Белова) дослідив західну приморську ділянку кріпосної стіни та дві ділянки в центральному і південно-східному районах городища⁹. Вперше була вивчена стратиграфія культурних нашарувань міста, уточнене датування.

З 1970 р. і до наших днів дослідження городища, некрополя та хори Кітєя, аж до мису Такіль включно, проводить експедиція Керченського історико-археологічного музею і Білгородського педінституту (начальник експедиції С. С. Бессонова, з 1974 р. — Є. А. Молев).

Роботи на городищі ведуться на чотирьох розкопах (рис. 1). Розкоп I розташований в південно-західній приморській частині городища і являє собою ділянку жилих і господарських споруд міста. Розкоп II розміщений в центральній приморській частині городища і являє собою зольний пагорб, утворений, очевидно, в результаті функціонування тут основного (судячи за розмірами) святилища міста. Розкопи III і IV знаходяться відповідно на північній і східній лініях захисних стін міста. Таким чином, дослідження різних частин міста дають можливість дати всеобщу його характеристику.

За стратиграфією та датуючим матеріалом на розкопах I—III ми виділяємо такі шари: перший — IV—III ст. н. е.; другий — I—II ст. н. е.; третій — II—I ст. до н. е. і четвертий — IV—III ст. до н. е.

У центральній частині розкопу IV стратиграфічно виділяється шар останньої четверті V—кінця IV ст. до н. е. Тут же трапилися найраніші знахідки на городищі. Метою даної статті є розгляд матеріалів найранішого періоду історії міста (V—III ст. до н. е.).

Культурний шар IV—III ст. до н. е. на розкопі I являє собою щільний сірувато-коричневий суглинок, насичений будівельними рештками, керамікою, кістками тварин, черепашками устриць, мідій, слимаків, а також окремими включеннями сажі, попелу та печини. У ряді місць він має зеленувате забарвлення, що, вірогідно, пов'язане з наявністю значної кількості органічних плиток. У шарі помітні сліди

руйнувань і пожеж. Горілий шар простежується під глиняною подушкою кладок 26 і 27 римського часу, поблизу елліністичних кладок 28 і 29 (рис. 2). Досліджено розкоп площею 585 м², потужність шару IV—III ст. до н. е. — 0,5—0,8 м. У шарі виявлено рештки трьох споруд з кам'яними стінами, два вогнища, десять ям.

Споруда «А» представлена кладками 1-а і 9. Розміри споруди та її план встановити неможливо у зв'язку з вибором каміння і руйнуванням шару ямами пізнішого часу. Товщина стін споруди — 0,8 м. Складені вони із великих і середніх каменів, орієнтовані за сторонами світу. Зовнішня поверхня каменів трохи підтесана. Стіни лежать на чи-

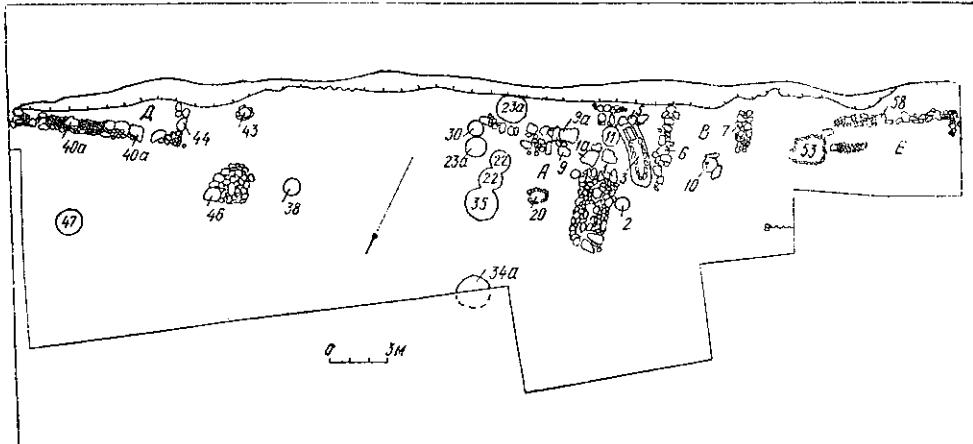

Рис. 2. Архітектурні залишки IV—I ст. до н. е.:
А, В, Д, Е — приміщення; цифри вказують номер кладок і ям.

стому гумусованому ґрунті, який служив підлогою приміщення. Майже в центрі приміщення на підлозі збереглися залишки прямокутного вогнища 20 розмірами 0,6×0,9 м. Стінки вогнища складені із дрібного каміння, дно — земляне. Аналогічно побудовані майже всі інші вогнища Кітею. Знахідки на підлозі приміщення нечисленні: кілька фрагментів елліністичних амфор, піраміdalne грузило, ніжки ковпачкової та родоської амфор, фрагмент великого чернолакового кіліка, що дозволяють датувати час його виникнення другою половиною IV ст. до н. е. У другій половині III ст. до н. е. споруду «А» перебудували. До стін, розібраних до фундаменту, було прибудовано ще один панцир, який за ширину і технікою кладки не відрізнявся від раніше існуючих стін. Останні перекривалися підлогою, що являла собою глинистий ґрунт з включеннями вапнякової крошки поблизу стін. Стіна 1-а опинилася при цьому на 0,3 м нижче фундаменту прибудованої до неї із заходу стіни 1. Стіна 9, навпаки, опинилася трохи вище стіни 1-а, прибудованої до неї з півдня, що пов'язано, очевидно, з руйнуванням берега. Над кладкою 1-а виявлено ніжку сінопської амфори III ст. до н. е. і фрагмент мегарської червонолакової чаші III—II ст. до н. е. (рис. 3, 4). На підлозі приміщення трапилася пантіка-пейська монета із зображенням голови Аполлона на аверсі і легенди ПАН на реверсі, яка дає таку саму дату і вказує на час перебудови приміщення. Південна його стіна збереглася в довжину на 8,7 м, західна — на 5,6 м. Східна і північна стіни не збереглися.

До часу перебудови споруди «А» відносяться ями 23-а, 30, 29-а, 22, 28 в південно-східній частині, яма 11 і водозлив 3 у південно-західному кутку приміщення і яма 2 поблизу західної стінки. Всі ці споруди, очевидно, становлять єдиний комплекс з приміщенням «А». Менш вірогідний зв'язок з ним ями 34-а, розташованої північніше. Всі ями мають грушоподібну форму і заповнені рихлим попелястим ґрунтом, керамікою, черепашками мідій, кістками тварин. Середні розміри їх:

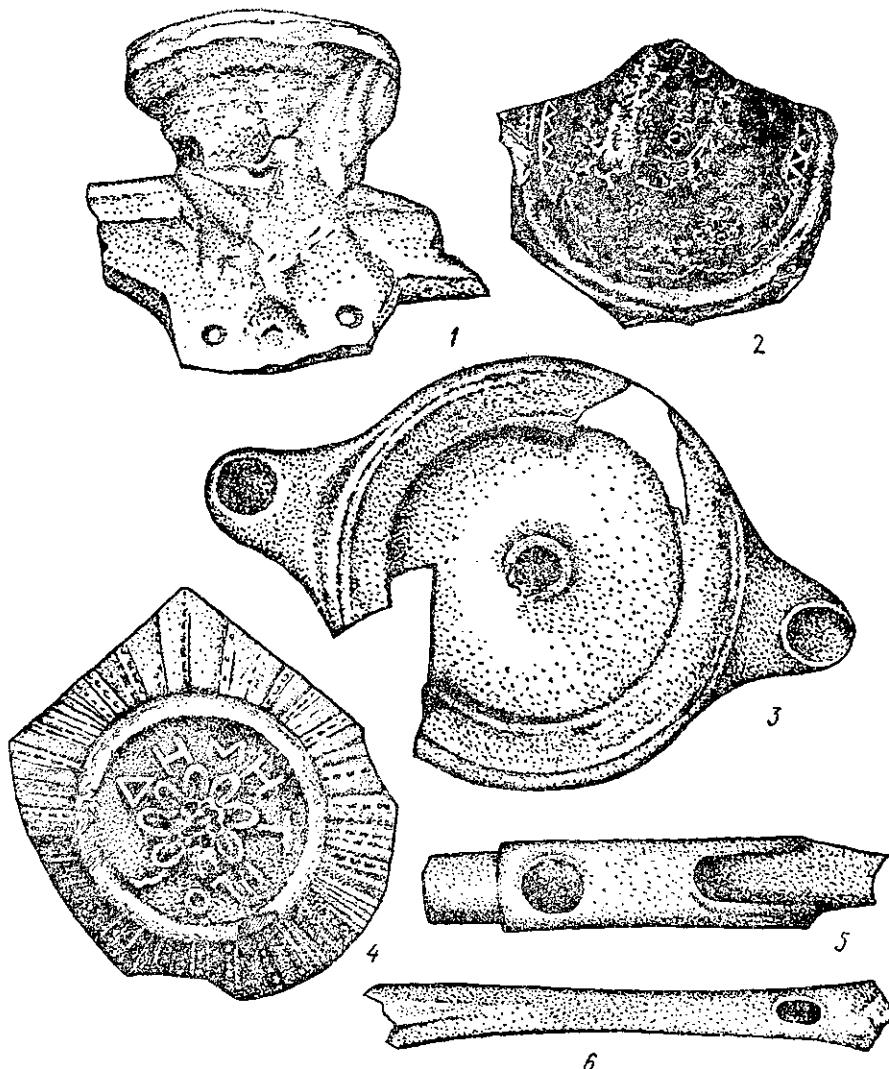

Рис. 3. Знахідки із споруди А:

1 — фрагмент червоної глиняної відкритої посудини; 2 — фрагмент дінця з рельєфним медальйоном; 3 — червонолаковий світильник; 4 — дінце мегарської чаші; 5 — фрагмент кістяної флейти; 6 — кістяна заготовка для виготовлення флейти або сопілки.

глибина до 2 м, діаметр верху до 1 м, діаметр дна до 1,5 м. Підлогу була материкова скеля.

Водозлив 3 — рідкісна поки що знахідка в Кітей. Основа його лежить на одному рівні із західною стіною 1 споруди, що дає можливість пов'язати його з перебудовою споруди «А» в другій половині III ст. до н. е. Водозлив викладений із вертикально поставлених кам'яних плиток і зорієнтований з північного заходу на південний схід. Ложе водозливу земляне, довжина збереженої частини — 3,2 м. Південно-східний край заходить за кут приміщення «А» і повертає на схід. У місці повороту він має форму «коритця» з легким вигином каналу. «Коритце» розміром $0,8 \times 0,5 \times 0,25$ м, видовбане із цільної вапнякової плити. Північний край водозливу не доходить до ями 2 на 1,2 м. Кінець його розібраний і залишена частина перекрита кам'яною плитою. Горловина ями лежить на одному рівні з водозливом, а дно врізане в материкову скелю. Очевидно, ця яма спочатку була водозбирною, що підтверджується відсутністю знахідок у нижніх шарах її заповнення.

Підводячи підсумок, можна вважати, що приміщення «А» було, очевидно, якоюсь господарською спорудою. Знахідки в шарі на захід від неї великих, добре опрацьованих блоків, бази колон і облицьовальних плиток із сірого мармуру вказують на можливість існування в цьому районі ордерної будови, з якою могло бути пов'язане приміщення, яке ми розглядаємо.

Привертає увагу яма 34-а, що була місцем викиду тари, грушоподібної форми з діаметром dna понад 3 м. Дно ями — материкова скеля, забите фрагментами амфор та основного посуду. Зібрано фрагменти 17 гераклейських амфор (з них 12 — з клеймами), 6 амфор Менде, 4 пантікапейських і 3 хіоських з ковпачковими ніжками. Крім того, в ямі чимало фрагментів чорнолакового і простого кухонного посуду, стінка червонофігурної посудини, бронзовий наконечник стріли IV—III ст. до н. е. Час її побудови — друга половина IV ст. до н. е. Після заповнення яма була засипана глиною-білоглазкою на 8 см. Згодом над нею була споруджена яма 34.

У східній частині розкопу, над самим урвищем, виявлено залишки споруди «Д», утвореної кладками 40-а та 44, товщиною 0,8 м. Вона мала прямокутну форму, стінками орієнтована за сторонами світу. План приміщення не відтворюється через руйнування берегової лінії. Фундаменти кладок заглиблені в материкову глину на 0,2—0,3 м і складені з великих плоских каменів. Верхні ряди кладок споруджено із щільно підігнаних дрібних та середніх каменів. Біля південно-західного кутка споруди в стіні 40-а відкрито двірний отвір шириною 0,5—0,7 м. Навпроти нього всередині приміщення розчищено ділянку глиниобитної підлоги на валняковому розчині. У внутрішньому північно-західному кутку приміщення на підлозі лежала роздавлена сінопська амфора IV—III ст. до н. е., яка вказує на час його існування. Поблизу зовнішнього північно-західного кутка споруди виявлено плиту водозливу, яка лежала на рівні підлоги. Довжина збереженої частини стіни 40-а — 9,5 м, стіни 44 — 2 м. У заповненні приміщення виявлено чимало фрагментів стінок амфор, два залізні гвіздки, монету поганої збереженості, два куски шлаків¹⁰ та фрагмент червоноглиняної посудини (рис. 3, 2).

На 2,5 м західніше стіни 44 виявлено яму 43, стінки якої обкладено рваним камінням на глиняному розчині. Яма мала форму зрізаного конуса і закривалася округлою кам'яною плитою. Горловина її викладена плоскими кам'яними плитами, в яких прорізано паз для кришки, вони лежать на рівні підлоги приміщення «Д»; з ним вона, очевидно, і була пов'язана. Глибина ями 1,5 м. Знахідок у ній немає. Очевидно, яма являла собою водозбірну цистерну.

На північний захід від споруди «Д» збереглися залишки невеликої вимостки 46, яка також лежала на рівні підлоги приміщення. Вимостку складено із невеликих плоских кам'яних плит, що лежали на материковій глині. Її розміри 2×2 м. Можливо, це залишки вимощеного дворику, які разом з ямою 43 входять в комплекс споруд, пов'язаних з будівлею «Д».

Приміщення «Д», очевидно, було жилим, із входом у двір через отвір у стіні 40-а. Двір розміщувався північніше і західніше приміщення, мав водозлив.

У західній частині розкопу, в шарі IV—III ст. до н. е., відкрито залишки приміщення «Е». Воно мало прямокутну форму, витягнуту із заходу на схід, що, очевидно, було характерним і для приміщення «Д», і являло собою господарський підвал. Підвал утворено кладками 7, 58, 59 і, можливо, 65. Найкраще збереглися кладки 7 та 58, які обмежували приміщення з південного та східного боків. Вони викладені із дрібних і середніх каменів на глиняному розчині і збереглися на висоту трьох рядів. У кладці 58 зберігся двірний отвір шириною 1,3 м, вимощений двома великими плоскими кам'яними плитами. Кладка 59, що обмежувала приміщення із заходу, поганої збереженості. Вона

споруджена впритул до кладки 58 з бутового каміння різних розмірів без розчину. Згодом, при перебудові приміщення, її частково розібрали. Кладка 65 відкрита лише частково, і тому її зв'язок з приміщенням «Е» умовний. Вона збереглася на висоту одного ряду і складається з невеликих неопрацьованих каменів, за винятком крайнього східного каменю кладки, який трохи підтесаний і має паз для одвірку. Кладка викладена без розчину.

У східній частині приміщення «Е» на підлозі біля кладки 7 йде шар камки і сажі товщиною 2—3 см. На каменях, які лежали на під-

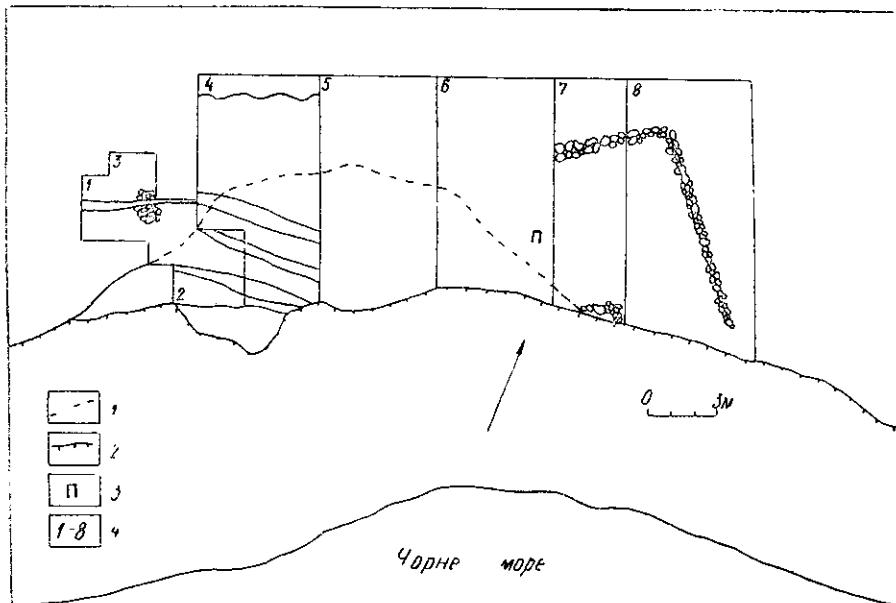

Рис. 4. Розкоп II. План:

1 — лінія обриву до розкопок; 2 — сучасна лінія обриву; 3 — піфос; 4 — номери квадратів.

лозі, збереглися відбитки стебел рослин. У заповненні споруди трапилися залишки обгорілих зерен пшениці та ячменю, кілька уламків червоноглиняних і ліпних посудин, ліпне та гончарне грузила, фрагмент рельєфу у вигляді гомілки та ступні, вирізаний у пористому вапняку. Під стіною 58 виявлено пантікапейську монету 375/340 пр. до н. е., яка дає дату побудови стіни. Судячи за знахідками, приміщення «Е» загинуло від пожежі у другій половині III — початку II ст. до н. е.

Вивчення архітектурних залишків розкопу дає можливість поки що зробити лише загальні висновки. По-перше, очевидним є факт спорудження приміщень з орієнтацією їх стін за сторонами світу. Подруге, ці споруди були прямокутними в плані і витягнуті з заходу на схід. По-третє, в кінці III — початку II ст. до н. е. їх перебудовували. Не виключено, що при цьому споруда «Е» ввійшла в один комплекс з приміщенням «А».

Розкоп II був закладений на високому зольному пагорбі в центрі городища. Площа збереженої частини пагорбу близько 3750 м². Висота від рівня материкової скелі до найвищого пункту в квадраті 4—12 м. Відкрито зольник площею близько 300 м². Шар IV—III ст. до н. е. простягнуто лише на квадратах 1, 2, 4 та 5, загальною площею 145 м². Він являє собою світло-сірий щільний суглинок, насичений включеннями золи, сажі, камки, кераміки, кісток тварин, великих шматків печини, черепашок устриць, мідій, слімаків (рис. 4—6). На розкопаній ділянці шар нахилений на південь, захід і схід, складаючи, очевидно, центральну частину зольного пагорбу. Потужність культурного шару 3,6—5 м, що становить майже половину загальної висоти всього золь-

ника. Починаючи з 36-го штика в шарі йде матеріал виключно середини IV — початку III ст. до н. е., а з 45-го штика — середини V — першої чверті IV ст. до н. е., хоча стратиграфічно різниця між шарами не простежується. Розміщення зольних прошарків дозволяє припустити, що в давнину тут знаходилося два пагорби, пізніше перекриті загальним насипом. У південній частині квадратів 4 і 5 простежується північний схил одного з пагорбів (рис. 5; 6). Другий пагорб, що зберігся в північній частині квадратів, більший. Центр його — на стику квадратів 4 і 5. У нижній частині шару тут йдуть потужні прошарки глини та печини, під якими на материковій скелі знайдено найраніший матеріал.

Дно зольника, на якому лежить шар, являє собою на більшості квадратів материкову скелю. У південній частині розкопу скеля перерізана тріщинами, між якими йде материкова світло-зелена глина, потужністю до 1,4 м. Знахідки і характерний ґрунт нижнього шару зольника трапляються тут лише в тріщинах. При зачистці дна в квадратах 4 і 5 помітні сліди підтесування скелі і її нахил на північ і захід, тобто до центральної частини зольного пагорбу. Виявлена тріщина в скелі, що йде в північний і західний борти. Таким чином, складається враження, що на квадратах 4 і 5 проводилася цілеспрямована побудова площасти, в ході якої було знято передматериковий шар глини і проведено підтеску скелі з нахилом до центру площасти. Не виключено, що тріщина, виявлена нами в північно-західному куті розкопу (квадрати 4 і 5), також є спеціально видовбаним у скелі котлованом, що підлягає перевірці розкопками в західному та північному напрямках. У зв'язку з цим цікаво відзначити, що культова площасти в зольнику 1 Мірмекія також споруджувалася спеціально, з цією метою залишки стін та підлоги ранніх приміщень були перекриті шаром (15—20 см) чистої жовтогарячої глини. Поверхня цього шару підвищувалася над стінами будови, мала різкий нахил із зовнішнього боку і невеликі западини всередині приміщення¹¹. Отже, слід припустити, що для зольників середини V—IV ст. до н. е. характерне спорудження спеціальної площасти для відправи культових обрядів.

Склад і характер знахідок шару в багатьох випадках збігаються з матеріалами зольника 1 Мірмекія¹². Переважають фрагменти амфор, серед яких більшість гераклейських. На другому місці — амфори Хіосу (включаючи амфори з ковпачковими ніжками), далі — амфори Фа-

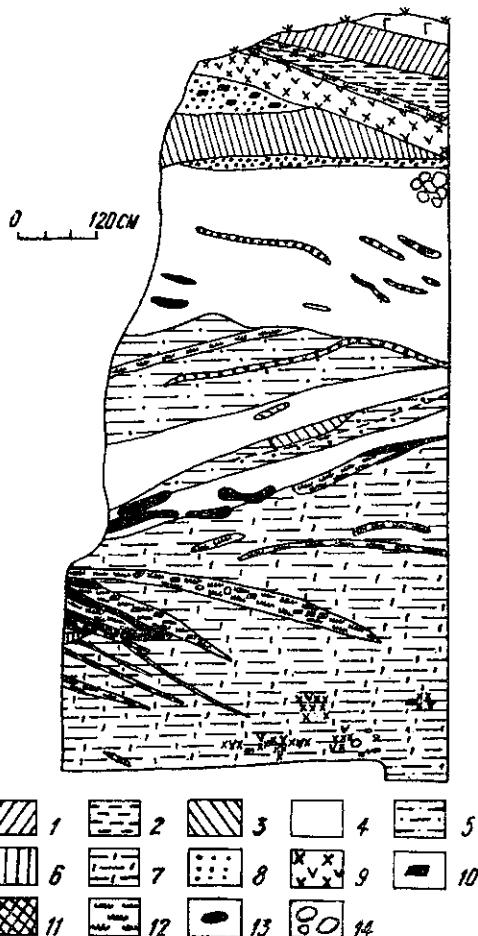

Рис. 5. Розкоп II. Профіль західного борту квадрата 4:

1 — гумус; 2 — світлий зольний суглинок; 3 — темний зольний суглинок; 4 — сіро-жовтий суглинок; 5 — темно-зелений суглинок; 6 — жовта глина; 7 — світло-сірий суглинок; 8 — товчена черепашка; 9 — скупчення мідій та рівликів; 10 — печина; 11 — каміння; 12 — зола; 13 — сажа; 14 — каміння.

cosa, Сінопи, Пантікапея, Менде, Візантія. Інші центри представлено незначною кількістю знахідок (табл. 1; 2). Серед хіоських амфор сім ніжок, що датуються третьою четвертю V ст. до н. е.¹³ Цікаве графіті на горлі фасоської амфори «[ι]»аметра» — «безмірна», що свідчить, можливо, про якусь регламентацію нестандартної тари на Фасосі.

На другому місці за кількістю йде чорнолаковий та розписний посуд. Як правило, це фрагменти кілків, рибних блюд, канфарів, сільниць, кратерів, гідрій, лекіфів і т. д. Численними є фрагменти столового посуду, бальзамаріїв, теракот, світильників. Н. І. Новосадський згадує про наявність світильників у святилищах як атрибутів культу Деметри¹⁴. Чимало трапилося їх і в святилищі Деметри в Німфеї¹⁵.

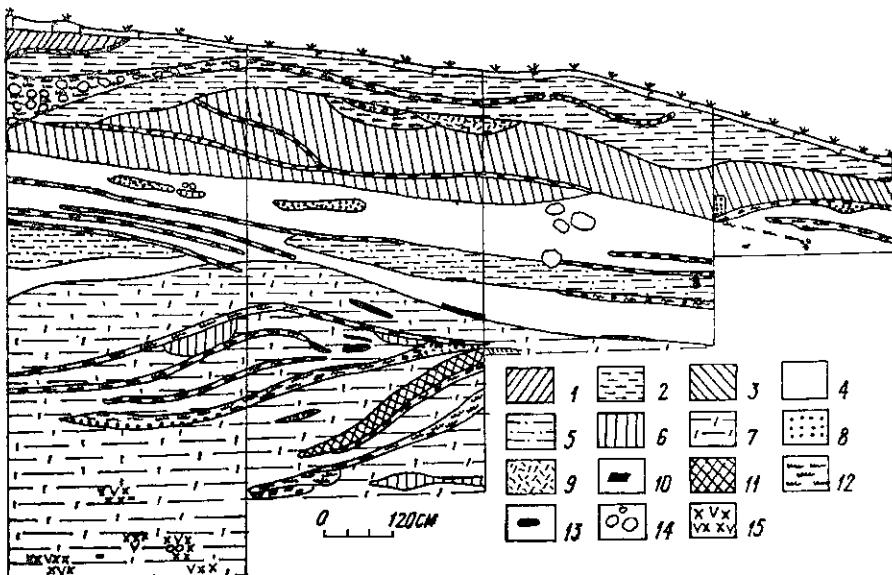

Рис. 6. Розкоп II. Профіль північного борту квадратів 4—7:

1 — гумус; 2 — світлий зольний суглинок; 3 — темний зольний суглинок; 4 — сіро-жовтий суглинок; 5 — темно-зелений суглинок; 6 — жовта глина; 7 — світло-сірий суглинок; 8 — товчена черепашка; 9 — скучення кераміки; 10 — печина; 11 — камка; 12 — зола; 13 — сажа; 14 — каміння; 15 — скучення черепашок.

У кітейському зольнику теракоти нечисленні (рис. 7, 1—7). На відкритих ділянках трапилися статуетки богині, яка сидить на троні, голівка чоловічого божества, імовірно, Сатира, фрагмент ноги статуетки. Монети в зольнику цього часу нечисленні — всього шість.

Графіті шару — численні та різноманітні: посвячення Матері Богів (Кібелі), Зевсу, Аполлону, Гераклу¹⁶, Деметрі, Артеміді, Артеміді і Деметрі (рис. 8). За винятком посвячення Деметрі, яке зроблене на вінцях кілка, всі інші на денцих посудин — у лігатурах і абревіатурах. Однак виявлення їх в зольнику-есхарі дозволяє віднести до розряду посвячень божеством¹⁷. Різноманітність посвячень дає можливість вважати, що Кітей був загальним культовим центром з цілим рядом святилищ.

На розкопі III площа розкопаної ділянки становить 155 м², потужність шару IV—III ст. до н. е. — 0,3—0,5 м (рис. 9). За своїм характером він такий же, як і на розкопі I. У шарі трапився фундамент стіни фортеці (кладка 3), кладка якої складається з двох панцирів із забутовою між ними бутом і глиною сірувато-бруннатного кольору (рис. 10). Каміння зовнішнього панциря потужніше і підтесане із зовнішнього боку. Товщина кладки — 2,8—2,9 м. Судячи за стратиграфією шарів на розкопі, для спорудження стіни 3 було викопано котлован, отож, стіну було побудовано дещо пізніше.

Стратиграфія шарів IV розкопу дещо інша (рис. 11). Тут розкопано ділянку площею 230 м². Найраніший шар являє собою зеленува-

Таблиця 1. Співвідношення знахідок амфор за центрами і часом*

IV—III ст. до н. е.	Кількість	II ст. до н. е.—I ст. н. е.	Кількість	II—IV ст. н. е.	Кількість	V ст. до н. е.	Кількість
Гераклея	448	Синопа	50	Амфори з жолобчатими вінцями Кітей(?)	20	Хіос	8
Синопа	103	Ясноглиняні з двострібними ручками	39		7	Протофасос	2
Фасос	113	Червоноглиняні з двострібними ручками	4	Тип фанагорійських	6		
Пантикеї	98	Амфори з конусо-подібними денцями	36	Тип кнідських	4		
Хіос	183	Кос	22				
Менде	55	Тип елісаветівських	4	Тип мірмекійських	4		
Тип усть-ла-бинських	10	Тип яблунівських	3				
Тип Солоха I	16	Амфори коричневої глини (Колхіда)	3	Тип Харакських	2		
Візантій	40	Херсонес	5				
Херсонес	12	Амфори з шипо-подібними ручками	7	Рожевоглиняні Невизначені	1		
Родос	3	Родос	2				
Кос	4	Ясноглиняні з витягнутим туловом	1				
Кнід	1	Ясноглиняні I ст. н. е.	1				
Амфори коричневої глини (Колхіда)	4						
Невизначені	8						
Всього	1100 (80,1%)	Всього 177 (12,8%)		Всього (6,4%)	88	Всього (0,8%)	10

* Враховувалися лише цілі ніжки.

Таблиця 2. Співвідношення знахідок клейм

IV ст. до н. е.	Кількість	III ст. до н. е.	Кількість	II ст. до н. е.	Кількість	Невизначені	Кількість
Гераклея	123	Гераклея	1	Синопа	14	Гераклея	33
Синопа	20	Синопа	16	Родос	10	Синопа	11
Фасос	25	Фасос	2			Родос	12
Хіос	2	Родос	—			Фасос	6
		Кнід	2				
		Херсонес	2				
		Кос	1				
Всього	170 (60,3 %)	Всього	24 (8,5 %)	Всього	24 (8,5 %)	Всього	62 (22,7 %)

то-жовтий суглинок, який залігає на невеликому просторі під кладками 2 і 3 у центральній частині розкопу. Потужність — 0,6—0,7 м. Серед знахідок шару переважають фрагменти амфор (зокрема, два вінця і ніжка хіоської пухлогорлої амфори третьої чверті V ст. до н. е.). Із іншого датуючого матеріалу в шарі трапилося два фрагменти стінок чорнофігурного лекіфа першої чверті V ст. до н. е. і два уламки невизначеної посудини, можливо, ольпи, що датуються другою половиною VI ст. до н. е.¹⁸, червоноглиняний відкритий дворіжковий

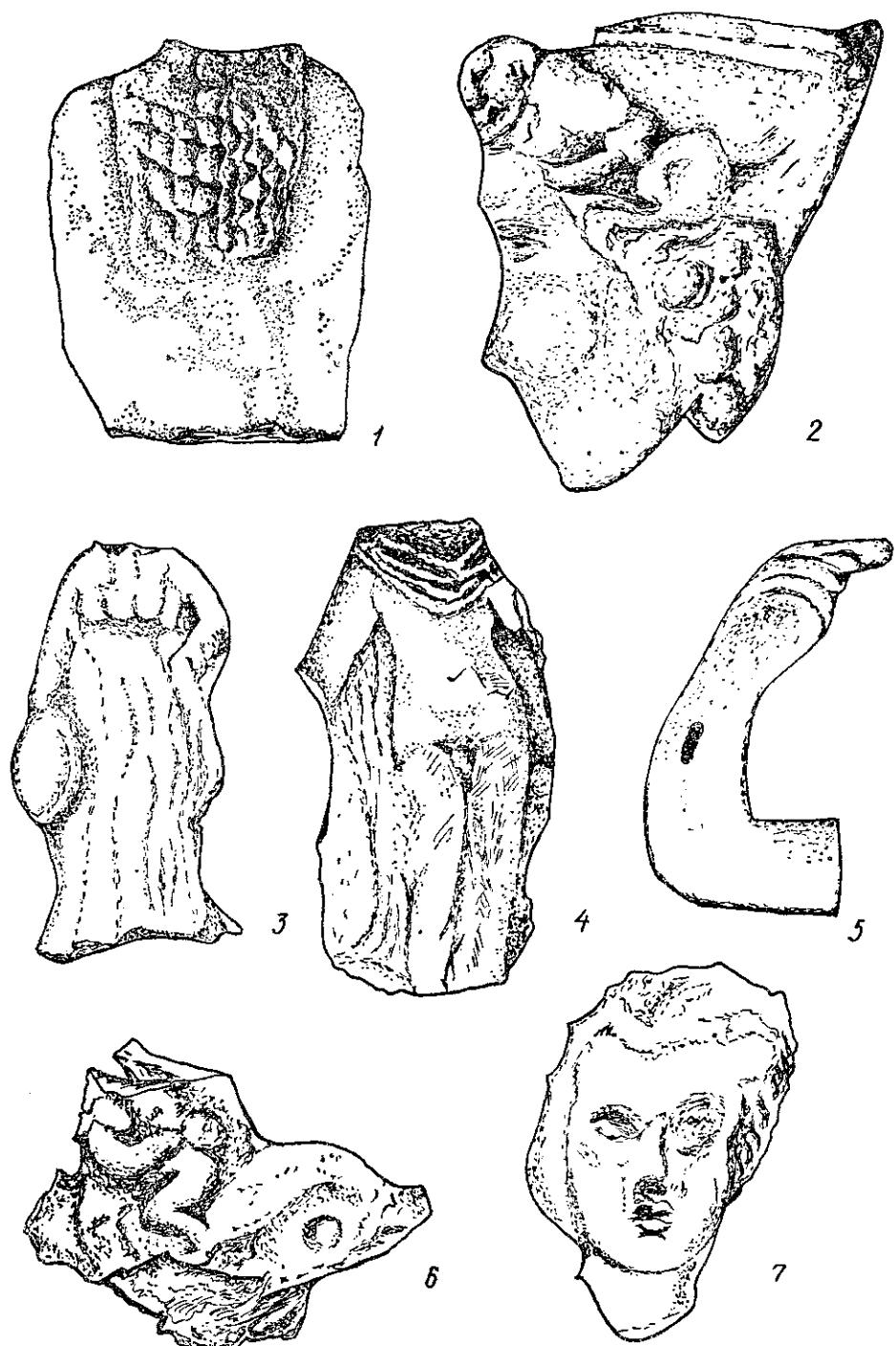

Рис. 7. Теракоти:

1 — фрагмент привізної іонійської теракоти; 2 — фрагмент протоми Менади; 3 — жінка з тімпаном; 4 — Геракл; 5 — апотропей; 6 — Ерот на дельфіні; 7 — голівка Афродіти (?).

світильник¹⁹. Серед каміння кладки стіни фортеці виявлено ручку гераклійської амфори з клеймом другої половини IV ст. до н. е. Все це дає можливість датувати шар останньою чвертю V—кінцем IV ст. до н. е. і віднести побудову кріпосної стіни в цьому районі міста до кінця IV ст. до н. е.

Східна ділянка стіни фортеці Кітєя (кладка I) відкрита на 15 м. Стіну викладено з двох панцирів великих, підтесаних з лицьового боку блоків та забутовки між ними із дрібного і середнього каміння з глиною. Каміння зовнішнього панциря ретельніше підтесане. Торці плит, що обернені у внутрішню частину стіни, в обох випадках необроблені. Товщина стіни 3,2 м. Висота не простежується із-за прибудови допоміжного панциря в середині I ст. н. е. За характером кладки східна частина стіни фортеці Кітєя подібна устрою стін Мірмекія і Тірітакі²⁰.

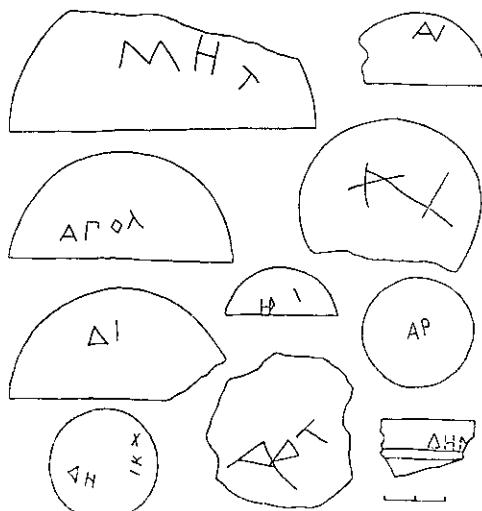

Рис. 8. Графіті із зольника.

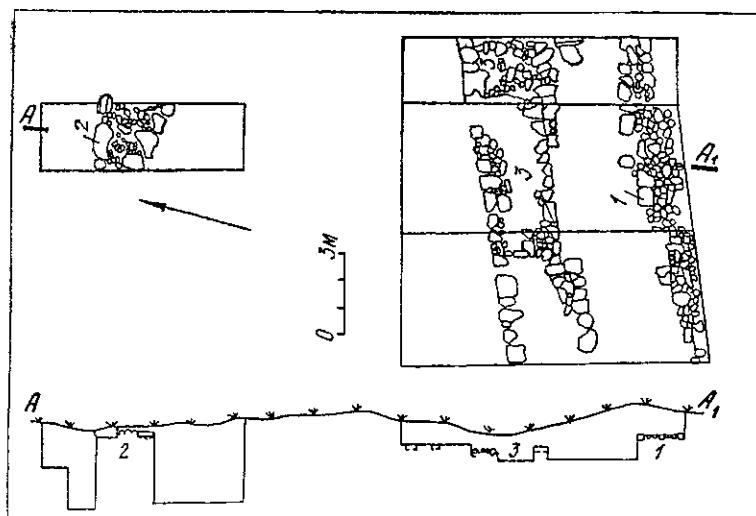

Рис. 9. Розкоп III. План і профіль. Цифрами позначені номери кладок.

Досліджені матеріали дозволяють дещо точніше визначити час виникнення міста і дати оцінку інтенсивності міського життя в ранній період його існування. Як вже визначалося, найраніший матеріал з городища представлений фрагментами чорнофігурних і червоноглиняних посудин, ручок хіоських глечиків, відкритих світильників (рис. 3, 3), а також одиничними уламками хіоських пухлогорлих амфор останньої третини V ст. до н. е. Найчисленніші ці знахідки в зольнику. Стратиграфічно шар V—IV ст. до н. е. на зольнику виділяється, хоча починаючи з відміток 28, 30 (45 штика) йде матеріал виключно середини V — першої чверті IV ст. до н. е. На розкопі IV нами виділено шар останньої чверті V — початку IV ст. до н. е. Таким чином, за матеріалами городища час виникнення Кітєя — остання чверть V ст. до

н. е.* Матеріали некрополя уточнюють цю дату серединою V ст. до н. е. Поховання 9 виконано за грецьким обрядом (могильна яма прямо-кутної форми вирубана в материковій скелі, кістяк випростаний на спині, орієнтований головою на схід) і датуєтьсяprotoфасоською амфорою початком V ст. до н. е.²¹ Враховуючи факт виробництва protoфасоських амфор переважно протягом V ст. до н. е.,²² можна припустити існування міста вже в середині V ст. до н. е. Фрагменти protoфасоської та хіоської пухлогорлих амфор виявлено ще в двох зруйнованих похованнях некрополя.

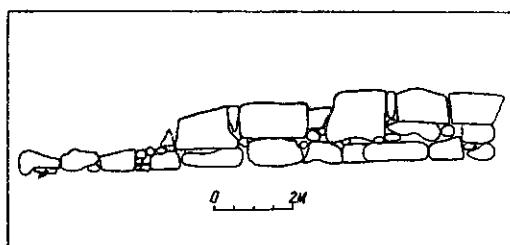

Рис. 10. Розкоп III. Стіна 3, вигляд з півночі.

Найтиражніший розквіт міста, найвищий підйом його економічного і культурного життя припадають на IV—III ст. до н. е. У цей час місто підтримує торгові зв'язки з містами Іонії, Афінами, причорноморськими центрами. Серед продукції, що ввозилася в амфорній тарі, переважає імпорт з Гераклеї (табл. 1; 2). Така важлива роль в економіці Кітею гераклейського ввозу в сполученні з руйнуваннями і пожежами, сліди яких відкриті в шарі на розкопі 1, дозволяє припустити участь міста в політичних подіях другої половини III ст. до н. е., а саме у боротьбі Спартокідів за Феодосію²³. Можливо, кітейці підтримали гераклеотів, за що згодом були покарані Спартокідами.

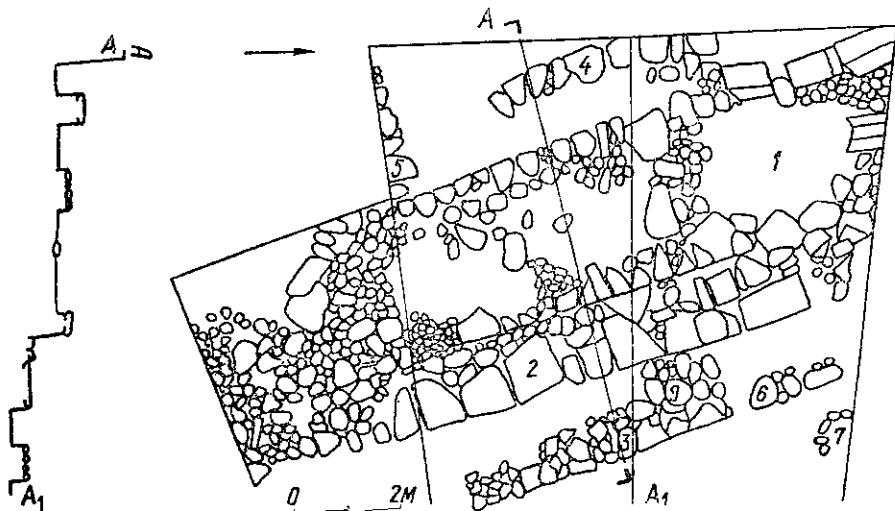

Рис. 11. Розкоп IV. План і розріз. Цифрами позначені номери кладок.

Важливу роль в економіці Кітею відігравала Синопа, звідки завозили не тільки вино та маслинову олію, але також черепицю, лутерії. Про зв'язки з Ольвією свідчить лише знахідка єдиної поки що монети цього міста в Кітей. Цікаво відзначити і знахідки колхідських амфор²⁴.

Про власні ремесла Кітей свідчать знахідки залишків керамічних шлаків, що датуються другою половиною IV ст. до н. е.²⁵, ліпних заготовок грузил, приготовлених для обпалу і складених навколо вогнища, гончарного стеку, лошил, фрагментів червоноглиняного посуду боспорського виробництва. Серед останніх привертає увагу фрагмент відкритої червоноглиняної посудини, що є частиною вінець з носиком-

* Знахідки, що датуються більш раннім часом, трапляються дуже рідко.

зливом, що розширюється (рис. 3, 1). Під зливом — рельєфне зображення голови Сатира. Збереглася частина витих ручок посудини. Фрагмент датується кінцем IV ст. до н. е. Аналогічний уламок трапився в Пантікапеї *.

Для металургійного виробництва в Кітей використовувалася і привізна руда, підтвердженням чого є знахідки шлаків з іншим хімічним складом²⁶.

Знахідки кістяних голок для плетіння сіток, ручок, фрагментів гребенів, гудzikів, заколки для волосся з навершям у вигляді жіночої голівки, фрагменту сопілки та заготовки для її виготовлення вказують на розвинуте косторізне ремесло. Привертають увагу останні знахідки (рис. 3, 5; 6). Фрагмент сопілки виготовлений з трубчастої, гладко відполірованої кістки, з округлими отворами з обох боків. Діаметри отворів — 1 см, сопілки — 1,6, товщина кістки — 3 см. Заготовка для виготовлення сопілки також являє собою трубчасту кістку. На ній зберігся один овальний отвір, діаметром 1,6×0,9 см. Заготовка, як і вищезгаданий фрагмент, є рідкісною знахідкою і не має аналогії на Боспорі.

Як і всі міста-держави, Кітей мав велику сільськогосподарську хору. Як показує аерофотографування, територія, що прилягає до городища, була розбита на клери. Вже для раннього періоду існування міста характерні значні зерносховища у вигляді заритих у землю піфосів. В останніх та культурному шарі знайдено залишки зерен ячменю, пшениці. Важливу роль землеробства в житті міста підтверджують досить часті знахідки жерновів, ступок, товкачів, розтиральників. Про існування виноградарства та виноробства в Кітей свідчать знахідки виноградної лози на східній ділянці некрополя, цем'янки на розкопі 1 і тарапанів.

Певну роль відігравало скотарство. Остеологічний матеріал представлено овечими астрагалами, кістками корів, свиней, кіз та собак. Особливо численні вони в шарі III—II ст. до н. е. в районі східної ділянки стіни фортеці. Найбільш розвинутим після землеробства в Кітей було рибальство. На території міських кварталів, в зольнику, в заповненні господарських ям багато кісток риб, черепашок, мідій, устриць. Серед кісток риб в шарі IV—III ст. до н. е. переважають осетрові. Трапляються також хребці дельфінів. Про розвинуте рибальство свідчать численні знахідки голок для плетіння сіток, рибальських грузил, бронзових гачків.

Всі розглянуті матеріали шару IV—III ст. до н. е. з городища вказують на переважно еллінський етнічний склад населення міста. Це підтверджується і ранніми похованнями некрополя, обряд поховання яких чисто грецький²⁷. Надгроб'я Ханака, сина Деметрія, єдине свідчення про культурний вплив місцевого населення.

Таким чином, Кітей кінця V—III ст. до н. е. — одне із типових малих міст європейського Боспору.

Е. А. МОЛЕВ

Боспорский город Кітей IV—III вв. до н. э. (по материалам раскопок 1970—1981 гг.)

Резюме

В статье рассмотрены материалы, относящиеся к раннему периоду существования Кітая V—III вв. до н. е. Исследованы участки, занятые жилыми и хозяйственными помещениями, культовый район с большим зольником, оборонительные стены города. По материалам городища и некрополя уточняется дата возникновения Кітая — середина V в. до н. э. Определяется время первого расцвета города (IV—III вв. до н. э.), связанного с экономическим и культурным подъемом. Исследуются торговые связи и хозяйство.

* Обставини і місце знахідки невідомі. Зберігається в Керченському музеї, інв. № К-1164.

¹ Молев Е. А., Молева Н. В. Розведки на мысе Такиль. — АО 1976, М., 1977, с. 342.

² Жебельов С. О. вважав назу міста туземною. Див.: Жебельов С. А. Боспорські этюди. — ИГАИМК, 1934, № 104, с. 8. До сьогодні це припущення вважалось загальнознаним. Див. наприклад, Gajdukevič V. F. Das Bosporanische Reich. — Berlin, 1971, S. 195.

³ Белецкий А. А. Древняя оронимия Греции. — АБ, 1978, вып. 3, с. 15.

⁴ SC, I, р. 282. Коментар до Кубеасі.

⁵ Грантовский Э. А. Ранняя история иранских племен Передней Азии. — М., 1970, с. 266.

⁶ Ps. Scyl., § 68; Anop. Per. 7, 6; Schol., Apoll. Rod., 399—SC, I, 426—427; Plin. NH, IV, 86; Ptol., III, 6, 5; Steph. Byz., sv.

⁷ Дюбрюкс П. И. Описание развалин и следов древних городов. — ЗООИД, 1858, № 4, с. 68.

⁸ Марти Ю. Ю. Городища Боспорского царства к югу от Керчи. — ИТОИАЭ, 1928, № 2, с. 103 и сл.

⁹ Белова Н. С. Археологические разведки в Китее. — КСИА АН СССР, 1961, вып. 83, с. 83—90.

¹⁰ Шлаки визначені в лабораторії Укрчерметгеологія м. Керчі. Аналітик М. П. Бідрєнко. Хімічний склад шлаків: залізо 55,27%, марганець — 0,02, фосфор — 0,17, ванадій — 0,001, міш'як — 0,004%, що відповідає складу Керченських залізних руд.

¹¹ Кастанаян Е. Г. Отчет Боспорской экспедиции 1966 г. — НА ИА АН УССР, № 1966/56, с. 18 [Мирмекий].

¹² Гайдукевич В. Ф. Мирмекийские зольники-эсхары. — КСИА АН СССР, 1965, № 103, с. 31.

¹³ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора. — МИА, 1961, № 83, табл. IV, 12.

¹⁴ Новосадский Н. И. Елевсинские мистерии. — Спб., 1887, с. 178.

¹⁵ Худяк М. М. Из истории Нимфея. — Л., 1962, с. 52.

¹⁶ На думку Е. Г. Соломонік, так розшифровується лігатура е. Див.: Граффити античного Херсонеса. — Київ, 1978, с. 6.

¹⁷ Про місце і визначення графіті залежно від цього див.: Яйленко В. П. Граффити Левки, Березани и Ольвии. — ВДИ, 1980, № 2, с. 76—82.

¹⁸ Сидорова Н. И. Архайическая керамика из Пантикея. — МИА, 1962, № 103, с. 102; Alexandrescu R. La céramique d'époque archaïque et classique (VII—IV e. s.). — Bucuresti, 1978, pl. 71; cat. 671, 762; p. 102.

¹⁹ Кругликова И. Т. Ремесленное производство простой керамики в Пантикее. — МИА, 1957, № 56, с. 134, рис. 8, 10.

²⁰ Гайдукевич В. Ф. Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг. — МИА, 1952, № 25, с. 23, рис. 11; Гайдукевич В. Ф. Раскопки Мирмекия в 1935—1938 гг. — Там же, с. 139, рис. 5—7.

²¹ Молев Е. А. Раскопки городища и некрополя Китея в 1979 г. — АИУ, 1980, с. 118.

²² Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора, с. 80.

²³ Шелов Д. Б. Феодосия, Гераклея, Спартокиды. — ВДИ, 1950, № 3, с. 168—178.

²⁴ Грузинські археологи відносять амфори «бурунтої» глини до колхідських центрів. Див.: Лордkipaniძე О. Д. Античный мир и древняя Колхида. — Тбіліси, 1966, с. 173; Путурідзе Р. В. Колхидские амфоры эллинистического и позднеантичного времени. — В кн: Тезисы докладов, посвященных полевым археологическим исследованиям в 1970 г. в СССР. Тбіліси, 1971, с. 68.

²⁵ Хімічний аналіз шлаків і фрагментів кераміки свідчить про використання місцевих глин. Див.: Науменко П. Й. Античный период освоения минеральных богатств Керченско-Таманской области. — ГЖ, 1979, 39, № 2, с. 58.

²⁶ Марти Ю. Ю. Раскопки городища Китея в 1928 г. — ИТОИАЭ, 1929, 3, с. 15.

²⁷ Молев Е. А. Раскопки городища и некрополя Китея в 1979 г., с. 118; Молев Е. А. Раскопки городища и некрополя Китея. — АО 1980, М., 1981, с. 293—294.

М. П. ОЛЕНКІВСЬКИЙ

Любимівка III — нова пізньопалеолітична пам'ятка на Нижньому Дніпрі

Висновки та узагальнення для пізнього палеоліту північнопричорноморських степів до цього часу базувалися на матеріалах Північно-Східного Приазов'я (тобто вже Північно-Східного Причорномор'я) та Північно-Західного Причорномор'я, тому дослідження пізнього палеоліту Нижнього Дніпра як центрального району степової частини Північного Причорномор'я є однією з актуальних проблем у вивчені цього періоду всього північнопричорноморського регіону.

Перші пізньопалеолітичні знахідки на Нижньому Дніпрі виявив Д. Я. Телегін у 1953 та 1957 рр. поблизу сіл Князе-Григорівка Великолепетиського та Софіївка Каховського районів Херсонської області¹. Зібрани колекції не перевищували десяти крем'яних виробів. У 60-х—на початку 70-х років А. В. Бодянський відкрив кілька пізньопалеолітичних місцезнаходжень поблизу смт Василівка і с. Балки Запорізької області та с. Ільїнка Дніпропетровської області. У 1968 р. В. Н. Станко виявив неподалік с. Любимівка Каховського району Херсонської області, на лівому березі Дніпра, три пізньопалеолітичні місцезнаходжения — Любимівський пляж, Сомову та Веливальську балки². Зібрани цими дослідниками колекції не перевищували 100—140 крем'яних виробів. Кілька нових пізньопалеолітичних пам'яток на Нижньому Дніпрі з 1974 р. знайшов автор. Серед них Любимівка III.

Місцезнаходження Любимівка III виявлено в 1976 р. на розмитому Каховським водосховищем березі на рівні третьої тераси* в 1,3 км на захід від Сомової балки. Матеріал пам'ятки складається лише з крем'яних виробів, зібраних вздовж берега. Висота берегового відшарування у районі зборів близько 10 м. Протяжність зборів досягала 0,3 км, що безумовно пов'язано з переміщенням крем'яних виробів вздовж берега хвилями.

Зібрана колекція крем'яного інвентаря складається з 360 предметів. Сировиною служив гальковий і жовняний кремінь. Ділянки з кіркою трапляються переважно на відщепах з ретушшю, рідше — на пластинках без ретуші і, як виняток, на пластинках з ретушшю та інших виробах з вторинною обробкою. Кремінь доброї якості — сірий усіх відтінків, зірдка — чорний та жовтуватий, напівпрозорий та непрозорий. Більшість крем'яних виробів патинізовано. Патина майже виключно блакитна і лише окремі кремені покриті біло-або сіро-блакитним нальотом. Обпалені вироби у колекції поодинокі.

Технічні показники розщеплення кременю такі:

Нуклеуси	— 4
Нуклевидні уламки	— 4
Сколи нуклеусів	— 8
Відщепи (знаряддя на них)	— 206
Пластини (знаряддя на них)	— 125
Відходи виробництва (уламки, реччасті та різцеві сколи)	— 13
Всього :	— 360

* Верхня кромка берегового обриву зараз знаходиться на висоті 24—26 м відносно рівня Дніпра (до заповнення водосховища).

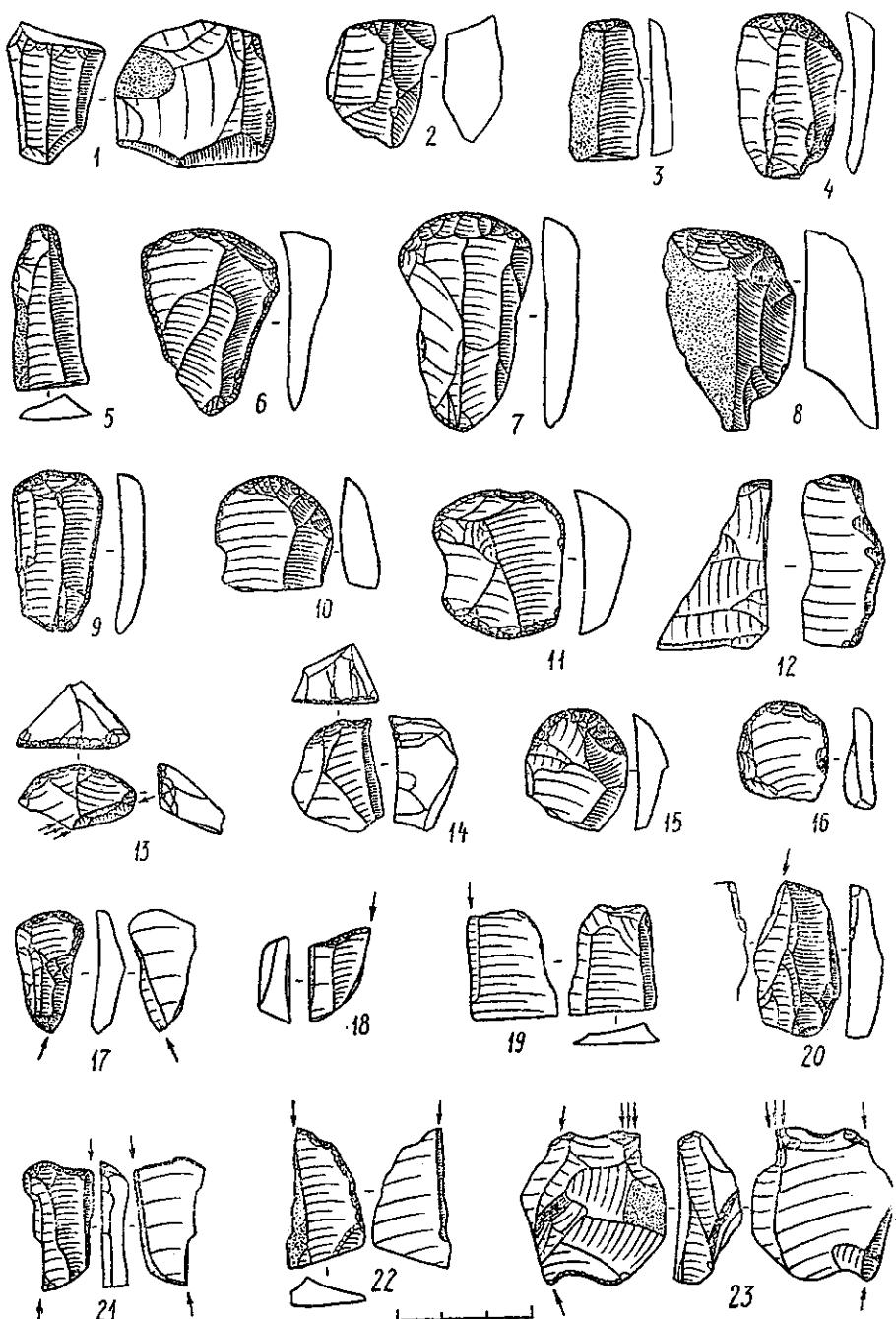

Рис. 1. Крем'яні вироби:
1—2 — нуклеуси; 3—16 — скребки; 17 — скребок-різець; 18—23 — різці.

Нуклеусів у колекції мало (рис. 1, 1, 2). Усі вони одноплощинні. Два з них торцеві (рис. 1, 1). Один екземпляр — це вторинне ядрище на уламку великого відщепу. З нього знімалися не звичайні у таких випадках мікропластиинки, а дрібні відщепи.

Про виготовлення заготовок на місці стоянки, крім нуклеусів, свідчить також наявність дрібних грубих відщепів.

Пластиинок без вторинної обробки у колекції 68 екземплярів, більшість з яких має довжину 2,5—4 см, а інші — до 6 см. Пластиинки видовжених пропорцій нечисленні. Переважають заготовки з довжиною у два-три рази більшою, ніж ширина. Мікропластиинок завширшки до 0,8 см дві (мабуть, результат умов збирання). Більшість пластиинок має ширину 0,8—1,6 см (42). Пластиинок завширшки 2,0 см більше — шість екземплярів. Переважають цілі пластиинки (36). Уламки складаються з одинадцяти верхніх та восьми нижніх частин. Є також 13 перетинів пластиинок. Загалом, пластиини майже однаковою мірою представлено як правильними, так і неправильно-призматичними формами.

Відщепи (158 екз.) переважно невеликих розмірів (1—3 см). Зрідка трапляються відщепи 5—6 см.

Вироби з вторинною обробкою становлять 29,2 % усіх кременів та підрозділяються на такі групи *

Скребки	— 20
Різці	— 11
Скребок-різець	— 1
Скребловидне знаряддя	— 1
Вироби з підтескою кінців	— 22
Вістря	— 4
Пластиинка з притупленим краєм	— 1
Пластиинка зі скошеним кінцем	— 1
Пластиинки з віймками	— 5
Відщепи з віймками	— 3
Пластиинки з ретушшю	— 23
Відщепи з ретушшю	— 13

Всього: — 105

Скребки (рис. 1, 3—16), виготовлені на відщепах та на пластиинах, досить різноманітні: сім кінцевих на пластиинах, два на перетині пластиин, кінцевий на пластиинчатому відщепі, чотири кінцевих на відщепах, на сколі з нуклеуса, подвійний, підокруглий, два нуклеподібних та на відщепі. Скребків з високим лезом небагато (п'ять екз.). Сім скребків мають скошене лезо. У скребка на сколі з нуклеуса лезо майже пряме (рис. 1, 12). На одному з нуклеподібних скребків гострий край злому знятий рядом з різцевих сколів (рис. 1, 13). У трьох кінцевих скребків є ретуш по краю (рис. 1, 6, 9).

Більшість різців (рис. 1, 18—23) виготовлено на пластиинах (вісім екз.) та рідше на відщепах (три екз.). Переважають бокові різці (шість екз.), з яких п'ять косоретушованих та один пряморетушований. З трьох кутових різців один на кутку зламаної пластиинки, другий — плоский (рис. 1, 19). Подвійний різець (рис. 1, 21) комбінований (боковий, пряморетушований — кутовий). Є також потрійний різець (рис. 1, 23).

Єдиний у комплексі комбінований виріб з вторинною обробкою представлений скребком-різцем (рис. 1, 17). Це комбінація кінцевого скребка та бокового косоретушованого різця.

Однією з найбільш цікавих та показових категорій знарядь є *pièces écaillées* (рис. 2, 1—11). Вони достатньо численні. Виготовлені на відщепах (19 екз.), пластиинах (два екз.) та з нуклеподібного куска. У десяти виробів підтеска (або самопідтеска) є на двох кінцях,

* Такий високий процент виробів із вторинною обробкою не специфічний для цієї пам'ятки. Це характерна риса для всіх колекцій, зібраних на Нижньому Дніпрі, вона пов'язана з відсутністю крем'яної сировини на значній відстані від цього регіону, а також умовами зборів.

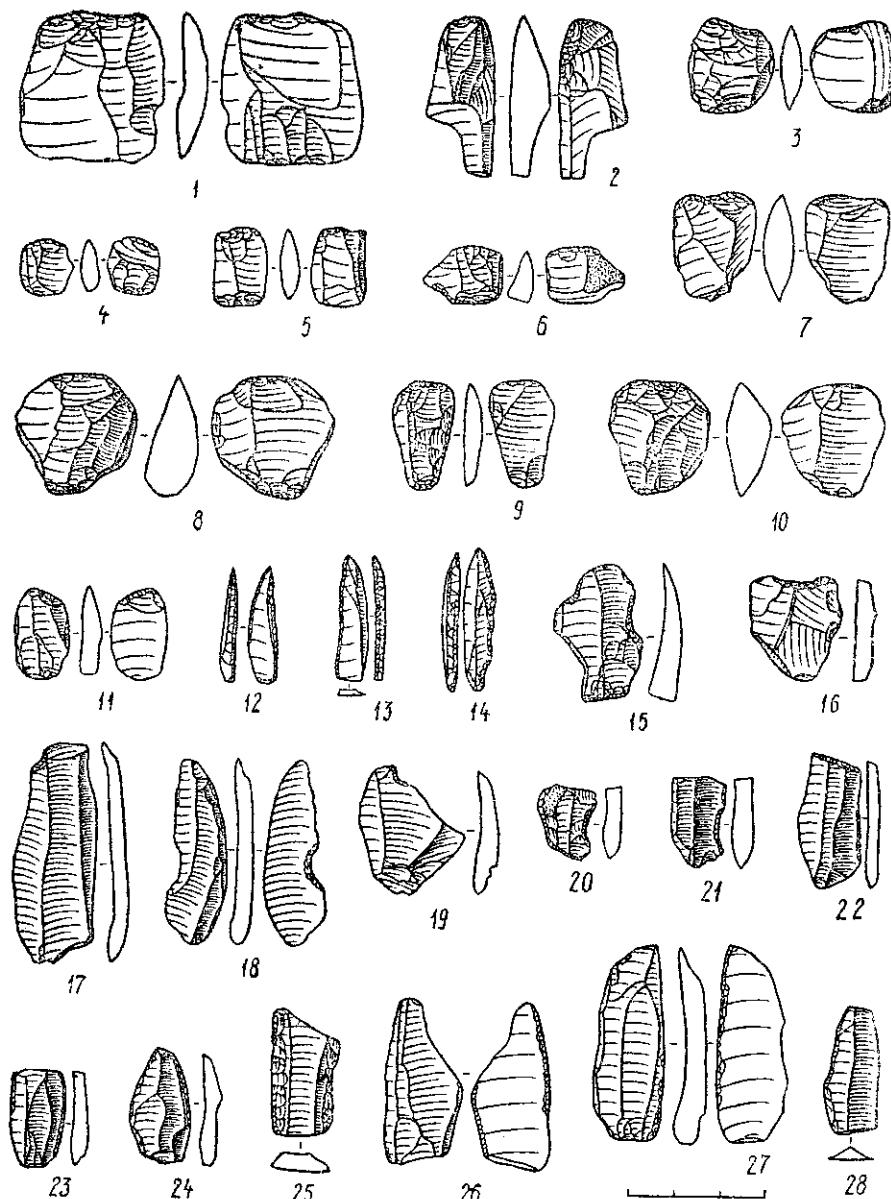

Рис. 2. Крем'яні вироби:

1—11 — вироби з підтескою кінців; 12—14 — вістря; 15—21 — пластинки та відщепи з віймами; 22 — пластинка зі скосившим ретушшю кінцем; 23—28 — пластинки з ретушшю.

десять виробів підтесані з одного кінця (шість з них з обушком), у двох долотоподібних виробів є оббитий обушок та протилежний клиноподібний кінець без підтески (вони мали, мабуть, ту саму функцію та віднесені до цієї категорії умовно). Переважна більшість цих знарядь — дрібні. Використовувалися, безумовно, так же, як і аналогічні вироби зі стоянок у районі Костьонок, як рублячі знаряддя³.

Наступним важливим елементом у комплексі є дрібні граветтоподібні вістря (рис. 2, 12—14), оброблені круглою ретушшю, що зрізала значну частину краю заготовки. Одне вістря мало зігнуту спинку, інше — пряму. У двох — край, протилежний притупленому, оброблений дрібною напівкруглою ретушшю.

Пластинка з притупленим краєм оброблена ретушшю, що чергується з зустрічною.

Пластинка зі скощеним ретушшю кінцем (рис. 2, 22) — на правильній призматичній заготовці. Один з її країв частково оброблений дрібною притуплюючою ретушшю.

Пластинки та відщепи з віймками (рис. 2, 15—21) переважно невиразні. Заготовками для них служили правильні призматичні пластинки та тонкі пластинчасті відщепи. Віймки широкі, але неглибокі (рис. 2, 15, 16, 18, 20, 21) або дуже дрібні (рис. 2, 17, 19). Лише одне знаряддя мало дві віймки (рис. 2, 15), інші — по одній.

Пластинки з ретушшю (рис. 2, 23—28) численні. Половина з них оброблена дрібною притуплюючою або напівкрутою ретушшю. Похилою ретушшю оброблена лише одна пластинка (рис. 2, 25). У інших знарядь дрібна та найдрібніша ретуш займає лише маленькі ділянки краю (іноді близько 0,5 см). У більшості випадків це, мабуть, не обробка, а спрацьованість при роботі.

Відщепів з ретушшю майже у два рази менше, ніж ретушованих пластинок. Ретуш переважно дрібна, крута на напівкрута.

Крім перерахованих категорій виробів, у колекції є невиразне скреблоподібне знаряддя та три вироби, які (судячи за спрацьованістю кінця та країв), мабуть, використовувалися як ретушери.

На підставі колекції крем'яних виробів місцевознаходження Любимівка III датується кінцем пізнього палеоліту.

При порівнянні матеріалів Любимівки III з комплексами відомих до цього часу пізньопалеолітичних пам'яток степової зони Північного Причорномор'я та прилеглих територій (крім матеріалів стоянки Підпоріжний II у Надпоріжжі) відсутність близьких аналогій помітна навіть без аналізу. Насамперед колекція Любимівки III виділяється наявністю значного процента *pièces écaillées*⁴, не характерних для цього регіону. Вони відомі у нижньому шарі Сюрені I⁵, у Кам'яній балці II (блізько 3 %)⁶ та поодиноко в деяких пам'ятках Надпоріжжя⁷ та Північно-Західного Причорномор'я⁸. Визначальним типом знарядь є також граветтоподібні вістря.

Близькою аналогією колекції крем'яних виробів Любимівки III є матеріали фінальнопалеолітичного місцевознаходження Підпоріжний II у Надпоріжжі⁹. При порівнянні комплексів помічаємо, що в обох пам'ятках існують одні і ті самі визначальні типи знарядь — граветтолоподібні вістря, *pièces écaillées*' пластинки та відщепи з віймками, пластинки зі скощеним кінцем. Досить близькі і такі масові категорії знарядь, як скребки та різці. Необхідно відзначити наявність у Любимівці III поодиноких нуклеоподібних скребків, відсутніх у Підпоріжному II та в Любимівці III середнінних різців, які в Підпоріжному II трапляються у невеликій кількості. У цілому відмінність між цими комплексами полягає, насамперед, у різному процентному співвідношенні між основними категоріями виробів з вторинною обробкою. У Любимівці III скребків у два рази більше, ніж різців, а в Підпоріжному II кількість їх однакова. У Любимівці III процент *pièces écaillées*' у кілька разів вищий, ніж у Підпоріжному II, та у той же час в Підпоріжному II значно більше граветтоподібних вістер.

Незважаючи на вказані відмінності, поєднання основних типів знарядь, властиві для обох місцевознаходжень, рідко виділяють їх серед пізньопалеолітичних пам'яток Північного Причорномор'я. До того ж відміни в матеріалах Любимівки III та Підпоріжного II можуть бути результатом різного віку пам'яток. Колекція Підпоріжного II виглядає більш розвинутою. Порівняльний аналіз дає змогу припустити, що для Підпоріжного II матеріальна культура Любимівки III могла бути якщо не прямою генетичною підосновою, то в усякому разі одним з основних складових компонентів.

Складніше з'ясувати підоснову пам'яток типу Любимівка III — Підпоріжний II. Однозначно ставити питання про культурну належність цих місцевознаходжень ще передчасно.

При публікації матеріалів Підпоріжного II С. В. Смирнов як близькі аналогії наводить румунські фінальнограветтські стоянки з околиць Чахлеу¹⁰.

Комплекси Любимівки III та Підпоріжного II дійсно мають багато спільного зі «східнограветтськими» пам'ятками Румунії. Близькі вони також до матеріалів молдавських стоянок Костешти I¹¹ та Ата-ки II¹². Але, враховуючи, що у комплексах Любимівки III та Підпоріжного II наявні рієс *écaillées*, які практично відсутні у матеріалах молдавських та румунських стоянок, можна вважати, що на Нижньому Дніпрі виявлено пам'ятки з матеріальною культурою, що склалася в результаті контакту населення території Молдавії та Румунії з населенням східних територій (Дон?).

Н. П. ОЛЕНКОВСКИЙ

Любимовка III — новый позднепалеолитический памятник на Нижнем Днепре

Резюме

Местонахождение Любимовка III открыто в 1976 г. у с. Любимовка Каховского района Херсонской области. На основании коллекции кремнисовых изделий оно датируется концом позднего палеолита. Определяющими типами изделий со вторичной обработкой в комплексе являются изделия с подтеской концов (рис. 2, 1—11), граветтоидные острия (рис. 2, 12—14), пластиинки и отщепы с выемками (рис. 2, 15—21).

Единственным памятником в Северном Причерноморье с относительно близким Любимовке III комплексом кремнисовых изделий является надпорожское местонахождение Підпоріжный II. Памятники этого типа могли сложиться на Нижнем Днепре в результате контакта различных этнических элементов.

¹ Телегін Д. Я. Сліди епіпалеоліту та неоліту на Нижньому Подніпров'ї. — АР УРСР, 1961, т. 10, с. 194—196.

² Станко В. Н. Разведки палеолита на Нижнем Днепре. — АИУ, 1968 г. Київ, 1971, с. 105—107.

³ Рогачев А. Н. Костенки IV — поселение древнекаменного века на Дону. — МИА, 1955, № 45, с. 138—139; Борисковский П. И. Очерки по палеолиту бассейна Дона. — МИА, 1963, № 121, с. 37, 77.

⁴ Оленковский Н. П. Изделия с подтеской концов в позднем палеолите Нижнего Днепра. — В кн.: Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР (тез. докл.). Київ, 1981, с. 10.

⁵ Векилова Е. А. Стоянка Сюрень I и ее место среди палеолитических местонахождений Крыма и ближайших территорий. — МИА, 1957, № 59, с. 267—268.

⁶ Гвоздовер М. Д. Позднепалеолитические памятники Нижнего Дона. — САИ, 1964, вып. АІ-5, с. 40.

⁷ Смирнов С. В. Палеоліт дніпровського Надпоріжжя. — Київ, 1973, с. 75, 107; Смирнов С. В. Новое позднепалеолитическое местонахождение в Надпорожье. — АИУ, 1968. Київ, с. 22—25.

⁸ Красковский В. И. Пізньопалеолітичні пам'ятки долини річки Барабой. — В кн.: Матеріали з археології Північного Причорномор'я. Одеса, 1960, с. 180—183; Станко В. Н., Смольянинова С. П., Іванов Г. І. Раскопки позднепалеолитических стоянок Анетовка I и II на Среднем Буге. — В кн.: Древности Северо-Западного Причерноморья. Київ, 1981, с. 10.

⁹ Смирнов С. В. Палеоліт дніпровського Надпоріжжя, с. 104—114.

¹⁰ Там же, с. 110—112; Смирнов С. В. Позднепалеолитические памятники Надпорожья и их место среди степной полосы Европейской части СССР. — В кн.: Проблемы палеолита Восточной и Центральной Европы. Л., 1977, с. 151—152.

¹¹ Григорьева Г. В., Кетрару Н. А. Позднепалеолитическая стоянка Костешты I. — АИМ-1973. Кишинев, 1974, с. 20—30.

¹² Кетрару Н. А. Памятники эпох палеолита и мезолита (Археологическая карта Молдавской ССР, вып. 1) — Кишинев, 1973, с. 86—88.

В. І. НІКІТІН

Поселення доби середньої бронзи поблизу с. Мала Корениха Миколаївської області

У степах Північно-Західного Причорномор'я до початку робіт Інгульської експедиції Інституту археології АН УРСР (керівник О. Г. Шапошникова) серед пам'яток катакомбної культури¹ були відомі лише окремі поховання та деякі випадкові знахідки². В останні роки становище різко змінилося. Археологічними експедиціями Інституту ар-

хеології АН УРСР та Миколаївського краєзнавчого музею в степу між Дніпром і Південним Бугом досліджено багато поховань цього часу³. Систематичними розвідками виявлено тут і перші поселення з керамікою, дещо близькою до кераміки катакомбної культури.

Одне з таких поселень було відкрито та частково обстежено в 1965 р. на правому березі Південнобузького лиману за 1,5 км на захід від с. Мала Корениха Миколаївського району Миколаївської області. Поселення займало корінний берег, порізаний численними ярами, на схилах яких простежувалися рештки культурного шару. Воно простягалося на 150 м в довжину і 50—70 м — в ширину.

Розвідковими розкопками в 1969—1974 рр.* було розкрито площу понад 190 м² у північно-західній частині поселення, де порівняно добре простежувався культурний шар (рис. 1).

Глибина залягання гумусу тут доходила до 0,2 м від рівня сучасної поверхні; далі, на глибині 0,4—0,6 м, йшов чорнозем, змішаний з піском, слабо насичений культурними залишками, який підстилається живтим суглинком або материком.

У південно-західній частині розкопу трапилися рештки житла, зруйнованого в результаті зсувів корінного берега. Житло наземне, наймовірніше, підівальної в плані форми, з нечіткими межами, хоча в профілі відрізнялося від інших нащаровувань утрамбованим світло-сірим прошарком. Воно простягалося з південно-західного сходу на північний захід. У плані межі житла найкраще простежувалися через заповнення терену житла та завдяки найбільшій концентрації речових знахідок. Розміри залишків житла — 5,7×2,5 м. У південно-східній та в одному місці північно-північно-західної частин житло частково заглиблене в материк на 0,12 м (рис. 2).

У профілі житла найбільший прошарок утрамбованого ґрунту простежувався всередині, поступово простягався в північно-західний бік, поки не зникав у чорноземі. Від середини в південно-східну сторону прошарок теж зменшувався та поступово підвищувався, поки не закінчувався заглибленим чи межою житла (рис. 3).

На терені житла та поза ним трапилося кілька шматків обгорілої глини, або, на нашу думку, обмазки, якою, мабуть, обмазували стіни житла, наймовірніше створені з якихось недовговічних органічних речовин типу очерету.

Поряд із житлом, у південно-східній частині розкопу, вдалося простежити неглибокі, заглиблені в материк ями, характер яких ще не

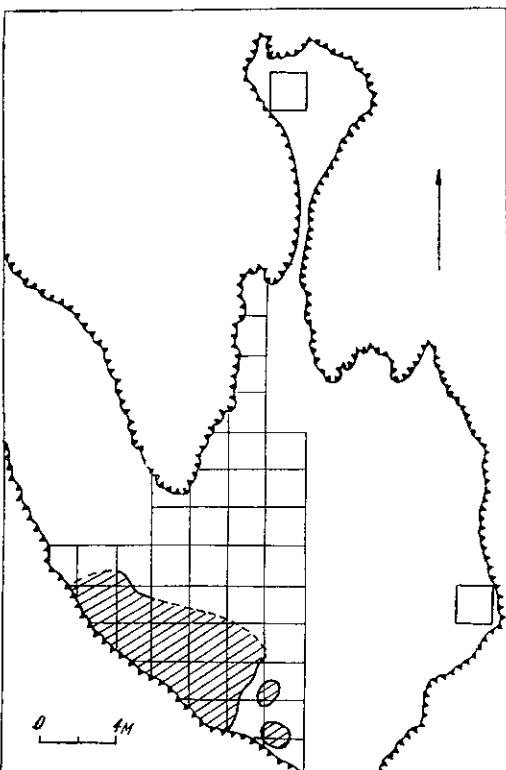

Рис. 1. План розкопаної ділянки поселення (заштриховані місця відповідають межам житла і ям).

* у цих роботах брали участь співробітники Інституту археології АН УРСР О. М. Балушкін та Ю. С. Гребеніков.

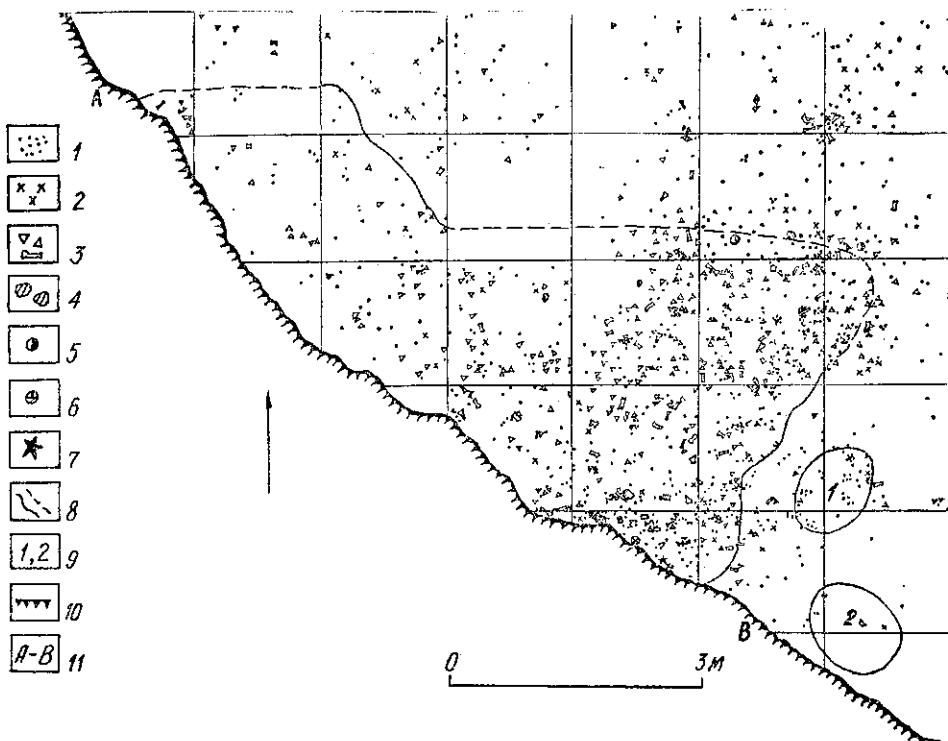

Рис. 2. План житла.

Умовні позначення: 1 — кераміка; 2 — кремінь; 3 — кістки тварин; 4 — каміння; 5 — руда; 6 — глиняна обмазка; 7 — червона вохра; 8 — межі житла; 9 — номери ям; 10 — лінія; 11 — межа розрізу по лінії обриву.

з'ясований, заповнені такою самою землею світло-сірого кольору, як і житло (рис. 4). Яма № 1 розташована на 0,3 м на південний схід від житла і заглиблена на 0,61 м від рівня сучасної денної поверхні. В плані вона овальна, стінки її похилені та трохи звужені донизу. Її розміри зверху — $1,5 \times 1,08$ м. У заповненні ями виявлено уламки кераміки та кістки тварин, а також крем'яний відщеп.

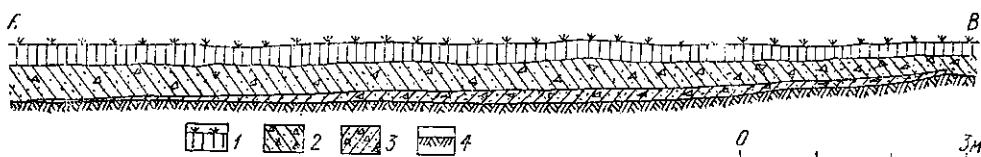

Рис. 3. Розріз житла.

Умовні позначення: 1 — верхній гумусний шар; 2 — чорнозем, змішаний з піском, слабо насичений культурним залишками; 3 — утрамбований світло-сірий прошарок; 4 — материк.

Яма № 2 трапилася на 0,8 м на південний схід від житла і була заглиблена на 0,69 м від рівня сучасної денної поверхні. В плані вона підковальна із стінками, що звужуються донизу. Її розміри у верхній частині — $1,65 \times 1,3$ м. У заповненні ями знайдено лише кілька уламків кераміки.

Слід відзначити, що межі ям визначалися чітко, лише в нижній частині вони заглиблені у материковий суглинок на 0,2 та 0,3 м.

Найбільш масовим матеріалом, виявленим у житлі та поселенні, була кераміка. За способом виготовлення вона ліпна, із глини, з домішкою піску та шамоту. Незначна кількість посуду — з домішкою товченого вапняку та органічних речовин. І зовсім рідко трапляється посуд з домішками товченої черепашки та кровавику. Поверхня посуду шерехата, обпалена нерівномірно. Три чверті посуду з обох або з одного боку — зі слідами гребінчастого загладжування.

Виділяється кілька типів посуду: масивні товстостінні горщики, опуклобокі горщики з короткою шийкою та горизонтально зрізаними вінцями, тонкостінні горщики з потовщеними вінцями, так званими комірцями, трикутними в розрізі; чаши та невеликі за розміром конусоподібні глибокі чашки та мініатюрні горщики (рис. 5; 6).

Найбільш поширений орнамент із глибоких нарізок, що утворювали кілька врізних горизонтальних ліній — широких чи вузьких, які найчастіше розміщаються на вінцях та верхній частині тулуба. Від цих нарізок верхівками донизу йдуть трикутники, інколи заповнені поставленими навскіс чи вертикально нарізками (рис. 5, 2), або ці нарізки разом з трикутниками утворюють композицію у вигляді окремих півовалів (рис. 5, 4). Іноді між нарізками є косі наколювання кінцем палички. На мініатюрних горщиках між нарізками бувають наколи немовби голкою. На деяких фрагментах посуду орнамент нанесено відступаючими косими наколами в глибині самих нарізок, що утворювали композицію у вигляді ялинки. А на незначній кількості посуду на потовщеніх вінцях є ялинковий візерунок у вигляді відбитків палички; нижче опускаються, як правило, традиційні трикутники (рис. 5, 5). Меншу частину посуду становлять уламки з відбитками тасьми і шнура, що утворюють горизонтальні лінії чи трикутники, які оперізують шийку і верхню частину тулуба та бувають відбиті на вінцях (рис. 6, 3—4). Відзначено також відбитки короткого джгута із нахилом справа наліво у кілька горизонтальних рядків (рис. 6, 5). Орнамент чаш буває з різними композиціями, що передають найхарактерніші риси орнаменту вищезазначеного посуду. Лише у чаш домішки до тіста

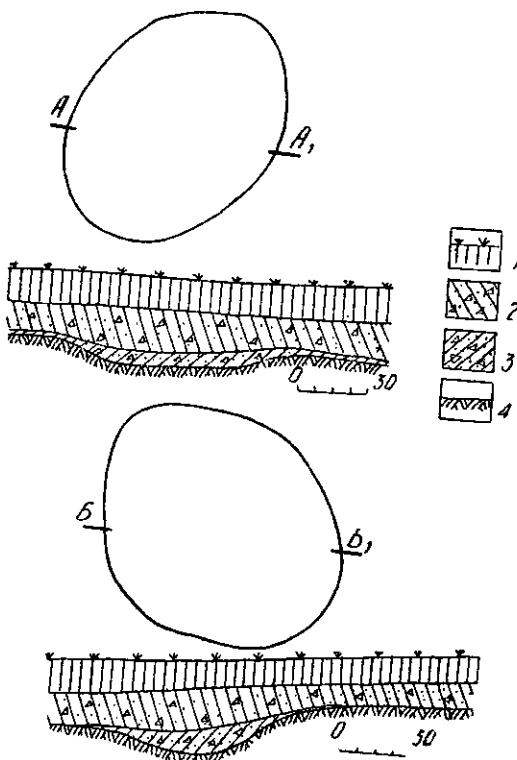

Рис. 4. План і розріз ям (№ 1 і 2).

Умовні позначення: 1 — верхній гумусний шар.
2 — чорнозем, змішаний з піском, слабо насичений культурними залишками; 3 — утрамбований світло-сірий прошарок; 4 — материк.

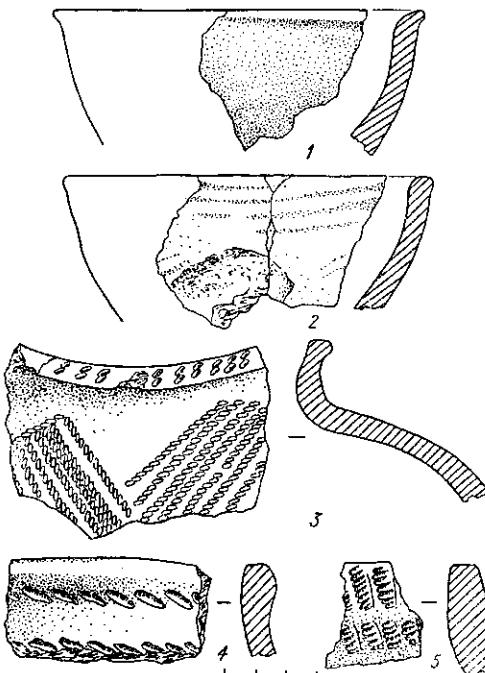

Рис. 5. Зразки кераміки (1—5).

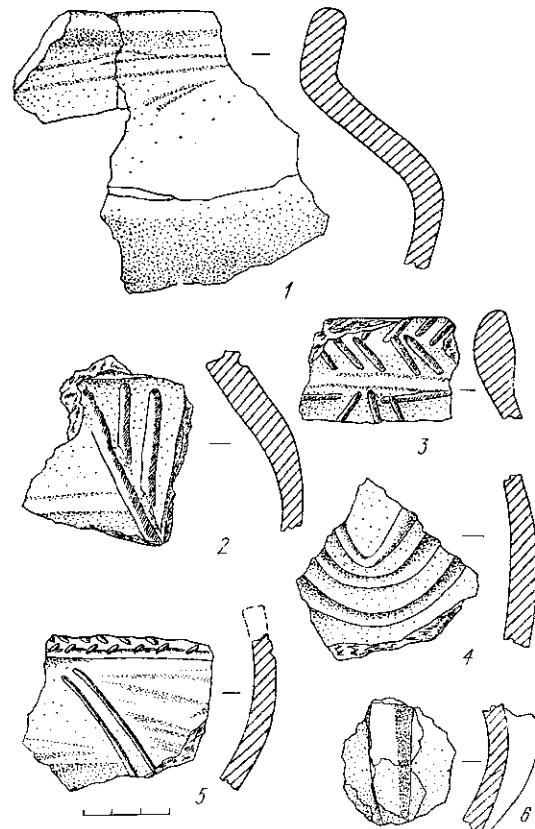

Рис. 6. Зразки кераміки (1—6).

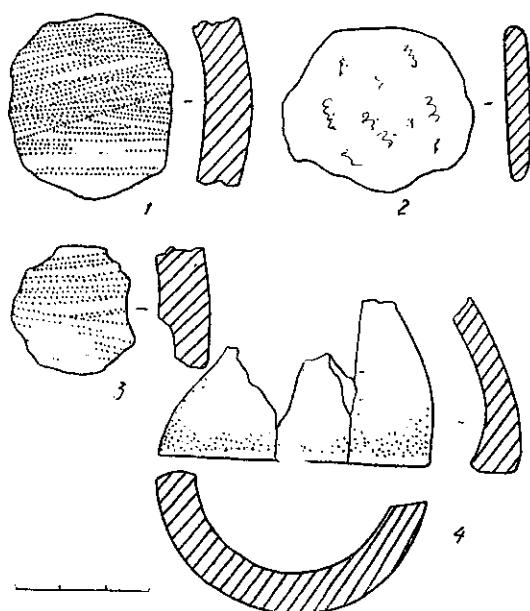

Рис. 7. Намотки і частини підставки (1—4).

ковою, дав змогу утворення та існування нового, названого дослідницею інгульською⁵.

Найбільш масовий матеріал інгульської культури, як і іншої куль-

тістять вкраплення червоної вогори. Можливо, цей тип посуду мав ритуальне призначення.

Серед керамічних знахідок слід відзначити ще так звані намотки, округлі та овальні за формою, діаметром від 3 до 4 см (рис. 7, 1—3) та частину круглої, мабуть, ритуальної підставки (з-під курильниці (?)) (рис. 7, 4).

У групі знарядь праці переважають скребки, виготовлені на відщепах. Ретуш, що оформляє робочий край, частіше крутого, має вигляд вузьких фасеток. Поряд з цими типами крем'яних виробів слід назвати виймчасте скребло та обламані наконечник дротика з двобічною обробкою поверхні і вістря (?) до стріли (рис. 8, 5—7).

Крім того, трапився невеличкий уламок кістки з частиною висвердленого отвору (рис. 8, 8).

Привертують увагу також знахідки шматочків червонобурої залізної руди (?), з якої могли виготовляти фарбу червоного кольору.

Серед фауни поселення, за визначенням В. І. Бібікової, переважає велика рогата худоба. Знайдені також кістки дрібної рогатої худоби, домашніх коней, свиней.

Як вже встановлено О. Г. Шапошниковою, племена, які займали Північно-Західне Причорномор'я у вищезазначений час, мали порівняно специфічний характер культури, на яку також впливали традиції пізньотрипільських племен та племен ямної культури, хоч і в іншому етнічному середовищі. На пам'ятках цих племен простежувався і західний вплив, і зв'язки з деякими групами населення середньодніпровської культури⁴. Взаємодії цих груп і внутрішній розвиток, за О. Г. Шапошни-

тури, становить керамічний посуд, який О. Г. Шапошниковою було поділено на чотири основні групи: а) посуд з невеликими прямыми чи трохи відгинутими назовні вінцями, плавним переходом до тулуба і плоским денцем та орнаментом у верхній частині посудин; б) приземкуватий широкогорлий посуд з прямыми вінцями та широким плоским денцем, значно збагачений орнаментацією; в) амфори; г) чаши⁶.

Досліджуючи форми та орнаментацію посуду з поселення поблизу с. Мала Корениха, можна стверджувати, що вони перекликаються з першою, другою та четвертою групами посуду інгульської культури.

Такий керамічний матеріал поширений серед пам'яток Степового Придніпров'я, особливо Нижнього Придніпров'я та Побужжя, як в поселеннях (Олешкинська арена в нижньодніпровських кучугурах, Ільїнка, Марценове, Матвіївка та ін.), так і в похованнях⁷.

Крім посуду, аналогічного інгульській культурі, типи знарядь праці з поселення також характерні і поширені серед пам'яток інгульської культури (наприклад, скребачки на відщепах з поховання 19 кургану 1 поблизу с. Пелагіївка та відщепи з поховання 10 кургану 1 неподалік с. Христофорівка)⁸.

Таким чином, за керамічним комплексом (ритуальні чаши, що трапляються в похованнях, інший посуд господарського призначення) та деякими загальними рисами знарядь праці це поселення попередньо можна віднести до нещодавно виділеної інгульської культури.

Якщо дана думка підтверджиться матеріалами з нових поселень цього або іншого типу з рисами інгульської культури, можна буде говорити не лише про певний їх зв'язок з виявленими тут похованнями цього часу, а й про деякі соціально-економічні риси життя населення. А це дасть змогу по-новому висвітлити стародавню історію племен Північно-Західного Причорномор'я на початку II тисячоліття до н. е.

В. И. НИКИТИН

Поселение эпохи средней бронзы возле с. Малая Корениха Николаевской области

Резюме

На исследованном в 1969—1974 гг. поселении эпохи средней бронзы у с. Малая Корениха Николаевского района Николаевской области были раскрыты часть наземного жилища типа полуzemянки и находящиеся рядом две ямы, очевидно, хозяйственного назначения.

Собранный важный вещевой материал, состоящий из кремневых орудий труда и отходов производства, керамики и костей животных. Эти материалы свидетельствуют о связи подобных поселений со значительным числом выявленных на территории бассейна Южного Буга погребениями этого времени.

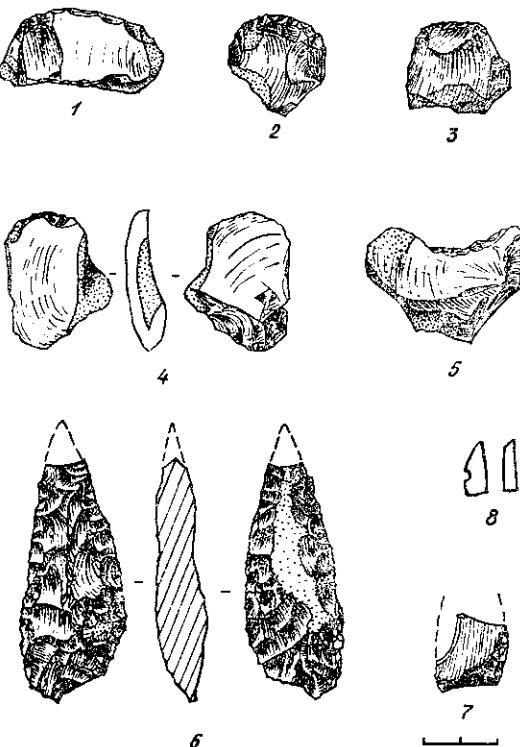

Рис. 8. Знаряддя праці:
1—4 — крем'яні скребачки; 5 — скребло; 6 — наконечник дротика; 7 — наконечник стріли (?); 8 — уламок кістки з частиною висвердленого отвору.

¹ Автор дотримується тієї самої думки, що вже неможливо під однією назвою «катакомбна культура» розглядати різні пам'ятки цього часу з одинаковими, на перший погляд, зовнішніми ознаками: Клейн Л. С. Катакомбная культура или катакомбные культуры? — В кн.: Статистико-комбинаторные методы в археологии. М., 1970, с. 165—179.

² Городцов В. А. Классификация погребений Одесского кургана. — В кн.: Отчет Российской исторического музея за 1915 г. М., 1916, с. 117—142; Добровольский А. В. Раскопки кургана в предместье Одессы, Слободка Романовка. — ЗООИД, Одесса, 1915, т. 32, с. 123—145; Кремер А. М. Катакомбное погребение у с. Монаши. — МАСП, Одесса, 1971, т. 7, с. 210—211; Чуботаренко Г. Ф. Могильник эпохи бронзы у с. Калфа на Днестре. — КСИА АН УССР, 1965, вып. 105, с. 102; Фабрициус И. В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. — Киев, 1951, с. 99, табл. V, с. 99; Шмагль М. М., Черняков И. Т. Про проникнення катакомбних племен в Північно-Західне Причорномор'я. — Археологія, 1971, вип. 4, с. 60—65; Черняков И. Т. Кирильниця доби бронзи з Південного Побужжя. — Там же, 1974, вип. 13, с. 54—57.

³ Шапошникова О. Г., Нікітін В. І., Фоменко В. М. Нові пам'ятки доби міді-бронзи в Північно-Західному Причорномор'ї. — АДУ, 1969, К., 1972, вип. 4, с. 39—41; Шарафутдинова И. М. Розкопки курганів поблизу с. Соколівки на Ингулі. — Там же, вип. 4, с. 41—45; Ковпаченко Г. Т. Работы Південноизбузької (Очаківської) експедиції. — Там же, с. 50—53; Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С. Новые открытия Ингульской археологической экспедиции. — В кн.: Тез. докл. на сессии и пленумах, посвящ. итогам полевых исслед. в 1971 г. М., 1972, с. 21—23; Древности Поингулья. — Киев, 1977, с. 3—144; Шапошникова О. Г., Шарафутдинова И. Н., Фоменко В. Н. Некоторые итоги изучения погребальных памятников эпохи меди-бронзы на р. Ингул. — В кн.: Археологические памятники Поингулья. — Киев, 1980, с. 5—17. На жаль, більшість матеріалів не опубліковано.

⁴ Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Шарафутдинова И. Н. О памятниках эпохи меди-бронзы в бассейне р. Ингула. — В кн.: Древности Поингулья, с. 29—34.

⁵ Там же, с. 33.

⁶ Там же, с. 30—33.

⁷ Шапошникова О. Г. Про пам'ятки часу катакомбної культури в Степовому Придніпров'ї. — Археологія, 1968, т. 21, с. 79—94; Лесков А. М. Раскопки курганов на юге Херсонеса и некоторые вопросы истории племен бронзового века Северного Причерноморья. — В кн.: Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР. — Киев, 1967, с. 7—19; Шапошникова О. Г., Ребедайло Г. П. Курганская группа у с. Новорозановки. — В кн.: Древности Поингулья, с. 66—78; Шарафутдинова И. Н. Курган у с. Пелагеевки. — Там же, с. 79—98; Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н., Балушкин А. М. Курганская группа близ с. Старогорожена. — Там же, 1977, с. 99—145.

⁸ Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н., Балушкин А. М. Курганская группа близ с. Старогорожена, с. 34.

В. М. ЗУБАР, С. Г. РИЖОВ, А. В. ШЕВЧЕНКО

Дослідження склепів пізньоантичного часу із Херсонеса в 1981 р.

У 1981 р. Херсонеський загін Інституту археології АН УРСР разом з експедицією історичного факультету Харківського держуніверситету і Херсонеським історико-археологічним заповідником продовжували перевірку даних геофізичної розвідки археологічними методами на території західного некрополя Херсонеса¹. Беручи до уваги погану вивченість цієї ділянки, яка розкопувалася переважно до революції, а та-кож важливість матеріалів некрополя для дослідження історії і культури Херсонеса, в даній статті публікуються два похованьливих комплекси перших століть нашої ери, відкритих на східному схилі Пісочної балки².

Склеп № 6 знаходився в 63 м на південний захід від воріт Херсонеського заповідника³. Він був вирубаний в прямовисній терасі скелі сарматського ярусу вапняку і вхідним отвором орієнтований на захід (рис. 1, 5). Вхідний отвір склепу розмірами $0,8 \times 0,7$ м в давнину затулено вапняковою плитою закладу (рис. 1, 6). Внаслідок крихкості скелі дромос і вхідний отвір склепу були укріплені прямокутними вапняковими плитами (рис. 1, 1, 5). У похованальну камеру склепу з поверхні вело двоє східців. Перша сходинка була вирубана в скелі, а друга — зроблена з вапнякової плити, покладеної на виступ скелі і скріпленої з нею розчином цем'янки.

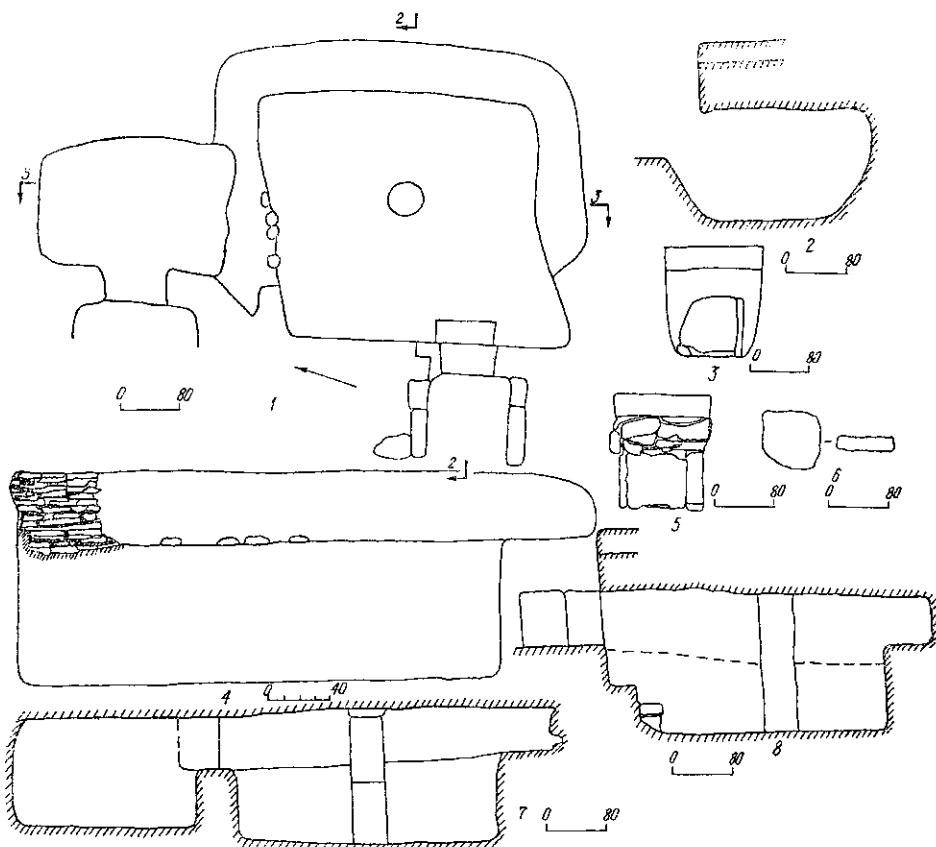

Рис. 1. Склепи № 6 і 7:

1 — плани склепів № 6 і 7; 2 — розріз склепу № 7; 3 — входний отвір склепу № 7; 4 — трасировка північної стіни склепу № 6; 5 — входний отвір склепу № 6; 6 — плити закладу склепу № 6; 7, 8 — розрізи склепу № 6.

Поховальна камера склепу в плані півквадратна (довжина 3,2 м, ширина 3,4 м, висота 1,8 м). Стеля склепу — пряме склепіння, для зміцнення якого було споруджено круглу вапнякову колону із трьох добре оброблених блоків у центрі камери (рис. 1, 1, 8).

Стіни поховальної камери були оштукатурені розчином цем'янки, що збереглася на висоту 1 м від рівня підлоги. По периметру трьох стін поховальної камери склепу вирубана суцільна лежанка; що призначалася для поховань. У вертикальному перерізі вона прямокутна. Ширина і висота ніші-лежанки 0,6 м. Північна частина лежанки в давнину була закладена бутовим каменем і черепицею римського часу на вапняковому розчині для того, щоб замурувати пролом, який вів до сусіднього склепу (рис. 1, 4).

Поховальна камера склепу № 6 була заповнена затічною землею з камінням, верхній шар якої був порушеній під час Великої Вітчизняної війни. Рівень затічної землі біля входу був 1,1 м, біля задньої стіни — 0,9 м. Кістяки зі склепу були зруйновані ще в давнину при його пограбуванні. Черепи та кістки небіжчиків лежали біля східців та входу в поховальну камеру (рис. 1, 1). Кількість похованих можна визначити лише приблизно. Судячи із залишків черепів, їх у склепі було близько 30. Один череп мав сліди лобово-тім'яної деформації⁴. Всі знахідки зі склепу концентрувалися біля входу та між ним і колоною. Очевидно, при пограбуванні склепу тут просювалася земля; сюди ж скидалися непотрібні з точки зору грабіжників речі, опис яких подається нижче.

Кераміка із склепу представлена такими формами.

Три червонолакових глечика, з яких два фрагментовані, з округлим, злегка рифленим у нижній частині тулубом на кільцевому піддоні, з лійкоподібним горлом і профільованими вінцями. Ручки двох посудин профільовані двома борозенками. Висота глечиків від 13 до

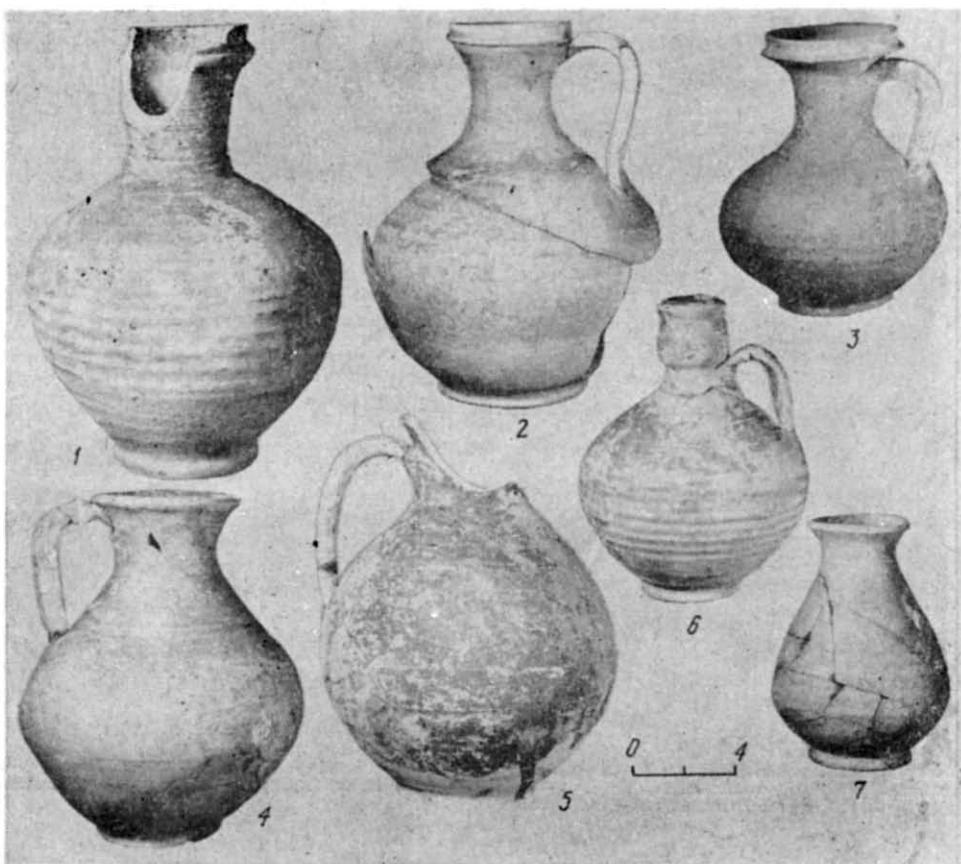

Рис. 2. Кераміка із склепу № 6 (1—7).

19,2 см (рис. 2, 1—3). Глечики описаного типу дуже часто трапляються в похованнях некрополя Херсонесу римської епохи і за численними аналогіями можуть бути датовані кінцем I—III ст. н. е.⁵

Червонолаковий глечик з кулястим, рифленим у нижній частині тулубом на кільцевому піддоні. Горло циліндричне, в середній частині потовщене. Вінця скошені назовні. Ручка овальна в перерізі, профільована, прикріплена до середньої частини горла і плічик тулуба. Висота посудини 12,2 см (рис. 2, 6). Аналогічні посудини разом з матеріалами II — першої половини III ст. н. е. трапилися в похованальних комплексах могильника Скелісте III, куди вони, очевидно, ввозилися із Херсонеса⁶. Херсонеські посудини розглянутого типу можуть бути датовані тим же часом.

Червонолаковий глечик з округло-витягнутим тулубом на кільцевому піддоні. Горло невисоке, циліндричне, розширене в верхній частині. Вінця валикоподібні, відігнуті назовні. Ручка чотирикутна в перерізі, профільована борозенками. Лак жовтогарячого відтінку, зберігся погано. Висота глечика 15,1 см (рис. 2, 4).

Фрагментований червонолаковий глечик з округлим тулубом на кільцевому піддоні. Горло невисоке, розширене від плічик розтрубом. Край горла округлий. Ручка пласкувата, профільована. Лак дуже блідого відтінку, нерівний. Висота посудини 19 см (рис. 2, 5). Глечики

описаних типів, судячи за аналогіями із могильників Південно-Західного Криму, можуть бути датовані II—III ст. н. е.⁷

Червоноолаковий глечик на невисокому кільцевому піддоні з округлим грушоподібним тулубом, який плавно звужується і переходить у горло. Вінця відігнуті назовні. Ручка відбита. Висота посудини 11,5 см (рис. 2, 7). Цей тип посуду виділив В. І. Кадеев серед продукції херсонеських керамічних майстерень перших століть нашої ери⁸. Такі

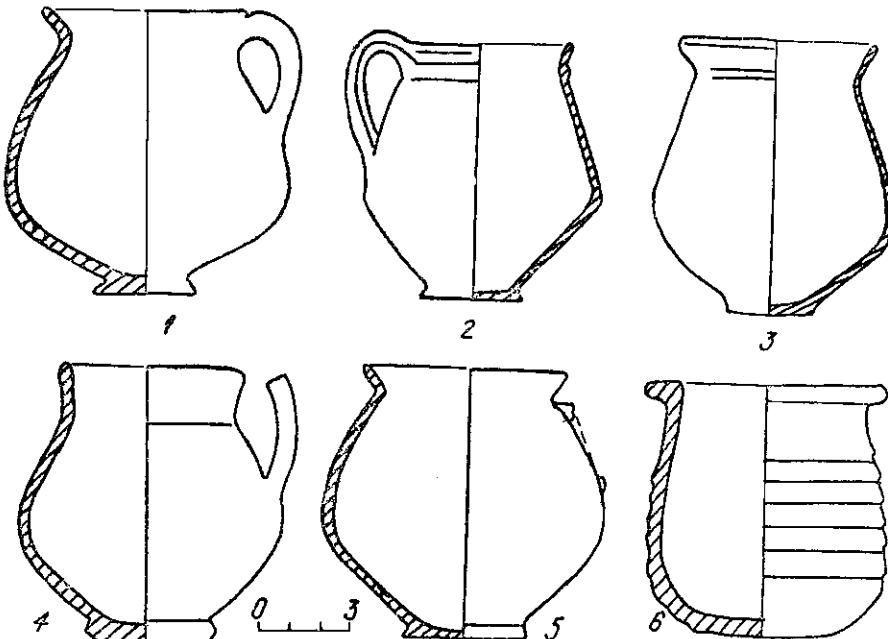

Рис. 3. Керамічні кубки зі склепу № 6 (1—6).

глечики часто знаходять в похованнях херсонеського некрополя, що дає можливість припускати їх зв'язок з поховальним ритуалом римської епохи.

Серед поховального інвентаря склепу № 6 виявлено п'ять червоно-глиняних та червоноолакових кубків з округлим тулубом, відігнутими назовні вінцями, на круглій кільцевій підставці. У трьох посудин ручка відбита повністю або ж частково. Висота кубків — 8,5—9,4 см (рис. 3, 1—5). Цей тип посудин Д. Б. Шелов називає кухликами⁹. Однак написи та рослинний орнамент на деяких херсонеських посудинах, що свідчать про застосування їх для пиття, дають можливість вважати їх кубками¹⁰.

На думку Т. М. Книпович, описаний тип кераміки виник у східно-грецьких центрах, став прототипом для північнопричорноморських зразків таких кубків, основним центром виробництва яких був Херсонес. У керамічному матеріалі Малої Азії такі кубки відомі з I ст. н. е.¹¹ До III ст. н. е. посудини цього типу втрачають м'якість і округлість, форми, найбільше розширення тулуба припадає не на середину, а на нижню частину посудини, ручка більш круто підіймається і тісніше прилягає до стінки кубка¹². Це дозволяє кубки, знайдені в склепі, датувати II—III ст. н. е., коли цей тип кераміки найбільш часто траплявся в похованнях херсонеського некрополя. Деякі кубки, на думку Е. І. Соломонік, можна віднести і до початку IV ст. н. е.¹³

Описані кубки, очевидно, були найбільш популярним предметом у складі поховального інвентаря, що дало можливість Е. І. Соломонік пов'язати їх із заупокійним культом, а широке застосування в поховальному ритуалі розглядати в тісному зв'язку з певними змінами в духов-

ному житті населення Херсонеса, що відбувалися в пізньоантичний період¹⁴. Цілком можливо, що особлива популярність цього типу кераміки в Херсонесі може пояснюватися певним культурним впливом східних провінцій Римської імперії на населення міста.

Крім одноручних, у склепі знайдено червоноглинняний кубок з рифленим тулубом на плоскому дні. Вінця посудини горизонтально відігнути назовні. Висота кубка 8,3 см (рис. 3, б). Аналогічні посудини, судя-

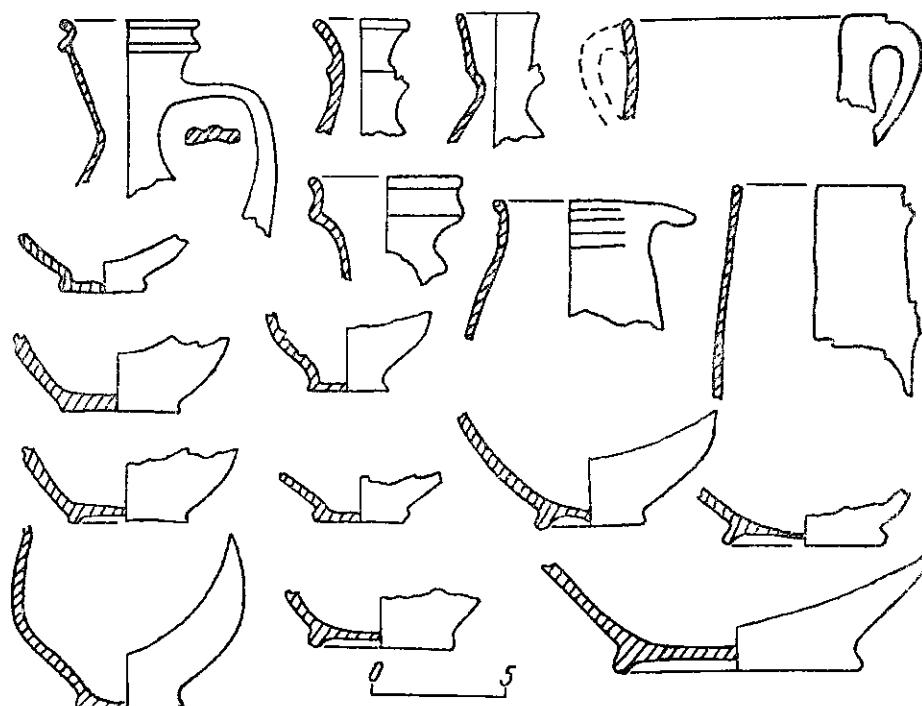

Рис. 4. Уламки кераміки зі склепу № 6.

чи за знахідками на Афінській Агорі та на території Олтенії, використовувалися з другої половини I до середини III ст. н. е.¹⁵

Крім цілих форм, при розчистці затьоку похованальної камери трапилися фрагменти шийок і денець червонолакових глечиків, вінця і денця червоноглинняних та червонолакових одно- і дворучних кубків (рис. 4), уламки червонолакових чашок із загнутим всередину краєм, які за аналогіями можна віднести до II—III ст. н. е. Також виявлено і уламки червоноглинняних і світлоглинняних амфор пізньоантичного та середньовічного часу, кухонного і червоноглинняного столового посуду, а також фрагменти червоноглинняної і світлоглинняної черепиці.

Важливою складовою частиною пізньоантичних комплексів херсонеського некрополя є світильники. У склепі їх виявлено п'ять*.

Червонолаковий світильник з плоскою петлеподібною ручкою. Ріжок злегка піднятий, щиток плоский, орнаментований двома концентричними колами. Піддон невисокий, дещо увігнутий. У центрі піддона — маленьке концентричне коло. Довжина світильника 10 см, висота 4,2 см (рис. 5, 1). Аналогічні світильники виготовлялися в малоазійських ремісничих майстернях і датуються III ст. н. е.

Буролаковий світильник з петлеподібною наліпною ручкою. Щиток загиблений і віддалений від плічок валиком. Плічка світильника прикрашена стилізованими виноградними гронами. На щитку зображена Нереїда та Гіппокамп. Ріжок округлий. Довжина світильника

* Висловлюємо ширу подяку С. Б. Сорочану за консультації та допомогу при визначенні і датуванні світильників з розкопок 1981 р.

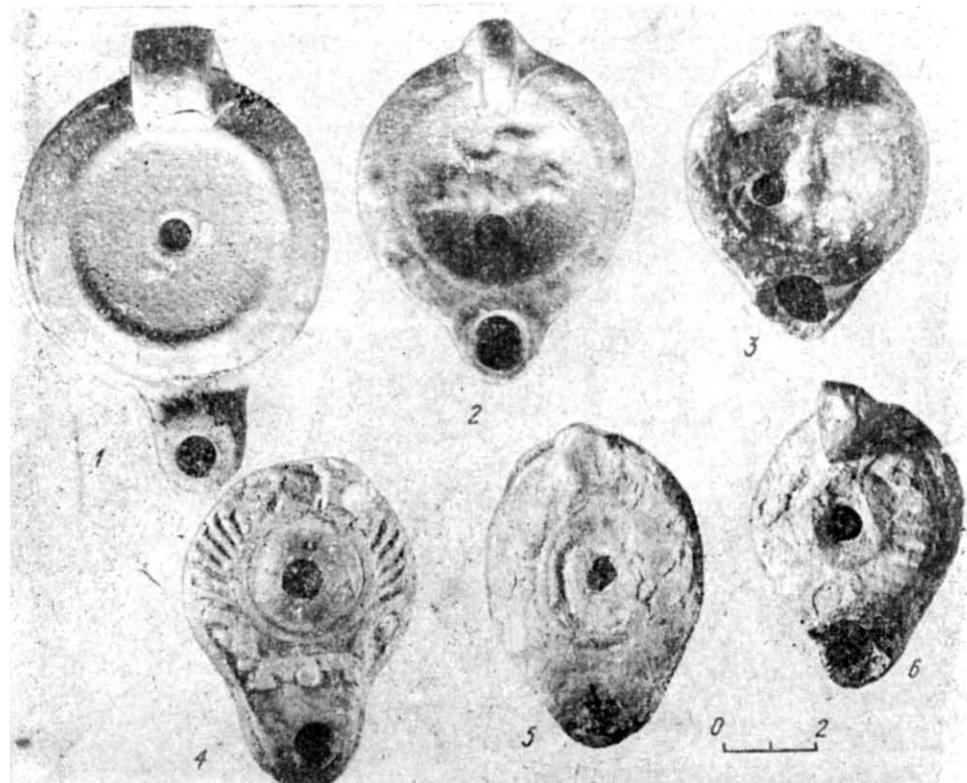

Рис. 5. Світильники зі склепів (1—6).

7,2 см (рис. 5, 2). Описаний світильник відноситься до продукції Нижньомезійських майстерень II—III ст. н. е.¹⁶ у Херсонесі, на думку С. Б. Сорочана, такі світильники трапляються з кінця II до першої половини III ст. н. е.

Червонолаковий світильник яйцеподібної форми, з петлеподібною жолобчастою ручкою. Щиток заглиблений. На ньому зображені йдуча вліво пава. Плічка світильника прикрашені рядом рельєфних крапок. На дні прокреслено два концентричних кола. Довжина світильника 7 см (рис. 5, 3). Цей екземпляр відноситься до світильників римсько-провінційного типу і може бути датований I—III ст. н. е.¹⁷

Буролаковий світильник грушоподібної форми. Носик злегка піднятий. Ручка наліпна, петлеподібна (відбита). Плічка світильника орнаментовані «рубчиками», горбиками та стилізованими волютами. Довжина світильника 7,5 см (рис. 5, 4). Описаний світильник відноситься до великої групи так званих рубчастих світильників і, на думку С. Б. Сорочана, може бути віднесений до III—IV ст. н. е.¹⁸

Червоноглинняний світильник видовженої яйцеподібної форми. Плічка похилі, дно злегка заглиблене. Ручка у вигляді виступа, «стіжком». Довжина світильника 7,5 см (рис. 5, 5). Аналогічні світильники виготовлялися, очевидно, в ремісничих майстернях Херсонеса протягом IV—VI ст. н. е.

Скляний посуд, знайдений у склепі, представлений бальзамаріями.

Фрагментований бальзамарій з циліндричним горлом, валикоподібними вінцями, півсферичним тулубом і злегка ввігнутим всередину дном. Висота посудини 8,3 см (рис. 6, 1). Бальзамарії цього типу були широко поширені в античному світі в I—III ст. н. е.¹⁹ Для бальзамаріїв, що відносяться до II—III ст. н. е., як правило, характерне увігнуте дно²⁰.

Бальзамарій прозорого скла з кулястим тулубом на плоскому, злегкаувігнутому дні. Горло посудини лійкоподібне. Вінця сколоті. Висота посудини 10 см (рис. 6, 8). Аналогічні скляні посудини, переважно виготовлені зі скла зеленкуватого відтінку, використовувалися з другої половини III ст. н. е., але особливо популярними стають в IV ст. н. е.²¹ З середини III — початку IV ст. н. е. такі посудини на Боспорі приходять на зміну бальзамаріям невеликих розмірів і стають популярними серед населення²². Дж. Давидсон висловив припущення

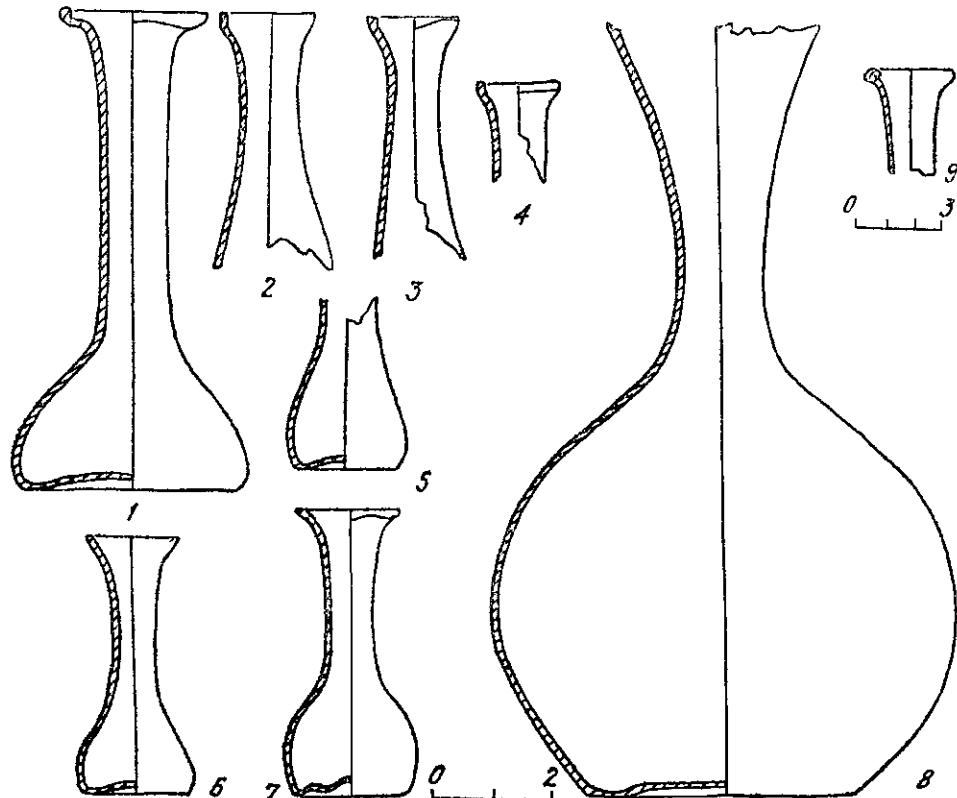

Рис. 6. Скляний посуд із склепів № 6, 7.

про східне походження цього типу скляного посуду²³. Імовірно, їх появу в античних некрополях Північного Причорномор'я слід пов'язувати зі змінами в ідеології населення, що відбувалися під впливом східних провінцій Римської імперії в пізньоантичний період.

Два цілих і чотири фрагментовані бальзамарії зеленуватого скла невеликих розмірів, з грушоподібним тулубом і увігнутим дном. Висота посудини 4,5—5 см (рис. 6, 2—7). Близькі за формою базальмарії були широко поширені в античному світі з II по IV ст. н. е.²⁴ Такого самого типу бальзамарії знайдено під час розкопок склепів на західному некрополі Херсонеса в 1975 р. разом з ранньосередньовічним матеріалом²⁵. Це свідчить про те, що такі бальзамарії використовувалися населенням Херсонеса не лише в пізньоантичний, але і в ранньосередньовічний період.

Крім цілих форм, у затічній землі знайдено невиразні фрагменти стінок і дна скляніх посудин.

Серед металевих предметів, виявлених у склепі, були дві бронзові пряжки. Одна — з овальною рамкою, злегка потовщеною в середній частині, і рухомим язичком (рис. 7, 6). Такі пряжки, на думку В. Б. Ковалевської, датуються періодом з III до IV ст. н. е.²⁶ На основі зна-

хідок у склепі, наша пряжка може бути віднесенена до пізньоантичного періоду. Друга — бронзова лита пряжка з овальною рамкою і П-подібним кріпленням для рухомого язичка. В перерізі рамка пряжки трикутна (рис. 8, 1). Прямі аналогії описаній пряжці в Херсонесі нам не відомі, але, судячи з конструкції, вона може бути, очевидно, віднесена до римського провінційного типу поясних наборів.

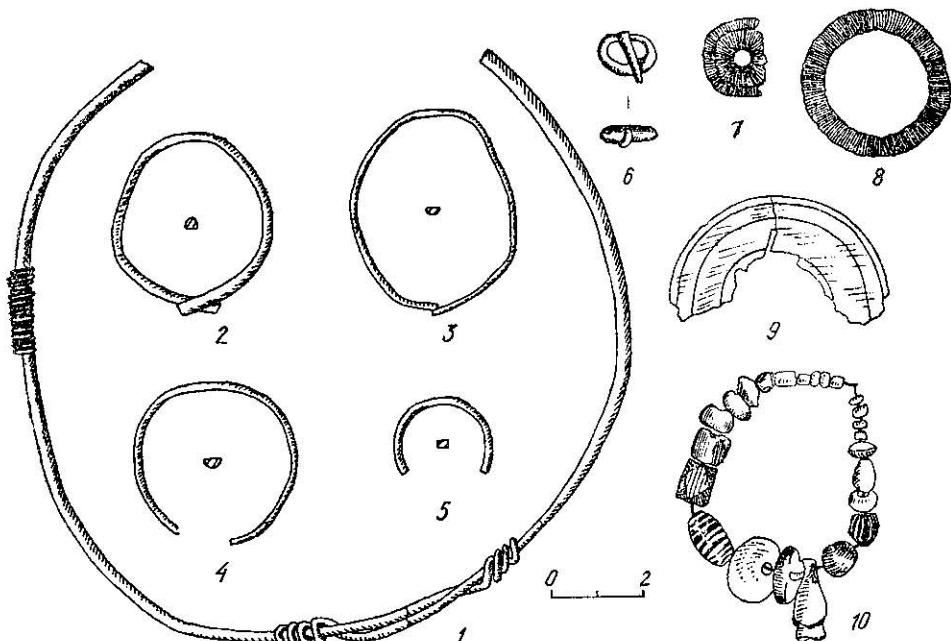

Рис. 7. Металеві предмети і намисто зі склепу № 6 (1—10).

Серед металевих привкрас привертає увагу фрагментована срібна гравна, кінці якої зав'язані так, щоб в разі необхідності її об'єм можна було збільшувати або зменшувати. Діаметр гравни 12 см, товщина дроту 0,3 см. З одного боку гравна прикрашена витком срібного дроту (рис. 7, 1).

Срібні та бронзові гравни неодноразово траплялися в некрополі Херсонеса²⁷, причому деякі з них виявлено в похованнях разом з монетами III—IV ст. н. е.²⁸. Одну, цілком аналогічну описаній, опублікував А. Л. Якобсон як середньо-вічне скроневе кільце з підвіскою²⁹. Однак наявність таких же шийних гравен з підвісками-амuletницями в пізньоантичному некрополі Інтерцизи дають можливість віднести цю шийну гравну не до епохи раннього середньовіччя, як це робить А. Л. Якобсон, а до більш раннього часу³⁰.

Н. В. П'ятишева висловила думку, що поховання з шийними гравнами слід розглядати як результат наявності в місті скіфського етнічного компоненту³¹. Погодитися з цим в даний час не можна. У пізньо-

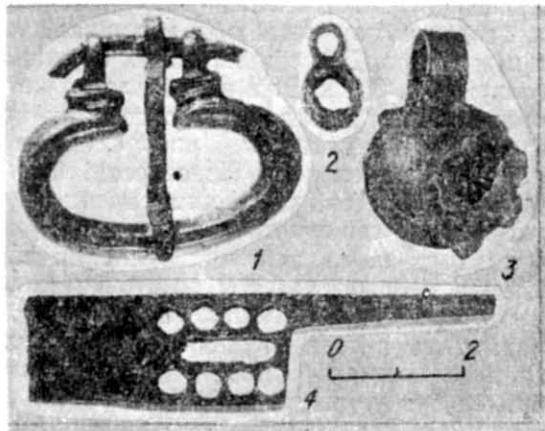

Рис. 8. Металеві предмети зі склепу № 6 (1—4).

скіфських могильниках Криму і Середнього Подніпров'я, добре досліджених, не було виявлено будь-яких слідів прикрас цього типу³².

Єдине пізньоскіфське поховання, в якому зафіксована бронзова круглодротяна гривна, було відкрите в Мавзолеї Неаполя Скіфського, але воно не може розглядатися як показник поширення звичаю носіння гривен пізніми скіфами³³. Дещо більше гривен трапилося в сарматських похованнях на території України, але і в даному випадку важко припускати, що наявність гривн в склепі — результат впливу сарматів — вихідців зі степової зони Північного Причорномор'я³⁴. На даний час у Херсонеському некрополі відомо більше шийних гривен, ніж в степових пам'ятках Північного Причорномор'я та Криму перших століть нашої ери.

Тип прикраси з кінцями, що зав'язуються, набув значного поширення на Дунаї в пізньолатенський час³⁵. У Північному Причорномор'ї такі прикраси поширюються на рубежі I—II ст. н. е., причому їх появу тут дослідники пов'язують із західним впливом³⁶. Таким чином, якщо виходити з форми гривні, її, мабуть, слід пов'язувати з територією Дунайських провінцій Римської імперії, де носіння гривен було поширене не лише в латенський час, але і значно пізніше. Цікаво, що у сарматів на території Середньої Європи звичай носіння гривен одержав значно ширше розповсюдження, ніж на власне сарматській території та в Північному Причорномор'ї³⁷.

Таким чином, поховання з шийними гривнами не можна пов'язувати ні з пізньоскіфською, ні з сарматською частиною населення міста, тим більше, що в поховальних комплексах, де знайдені гривни, не зафіксовані яскраво виражені варварські риси. Носіння шийних гривен не було характерним і для грецької частини населення міста³⁸. На нашу думку, поховання з шийними гривнами можна пов'язати з романізованими вихідцями з Подунав'я, де носіння шийних гривен фіксується археологічно до пізньоантичного періоду³⁹. Цілком можливо, що вони входили до складу римських підрозділів або ж були цивільними особами, що йшли слідом за легіонами⁴⁰. Побічним аргументом на користь припущення про наявність у Херсонесі вихідців з Подунав'я може служити група фракійських присвятних рельєфів та деякі інші матеріали⁴¹.

Серед металевих предметів привертає особливу увагу бронзова амулетниця, виготовлена з двох умбонів. З одного її боку були зубчики, за допомогою яких обидві випуклі частини амулетниці з'єднувалися між собою. Для підвішування служила петелька, що розміщувалася зверху (рис. 8, 3). Вже зазначалося, що амулетниці такого типу неодноразово траплялися в херсонеському некрополі і, як показує супроводжуючий їх матеріал, використовувалися протягом перших віків нашої ери населенням Херсонеса і його околиць⁴². Спеціальні дослідження, проведені угорськими вченими, показали, що подібні амулетниці широко використовувалися на території Паннонії в IV — на початку V ст. н. е., де в них вкладали квіти ротиків (*Antirrhinum*). Ці квіти іноді загорталися в шматочки тканини, залишки якої простежувалися при аналізі вмісту амулетниць⁴³. Ротики були добре відомі в давнину та в середньовіччя. Вони розглядалися як засіб від лихого ока та отруєння⁴⁴. Таким чином, той, хто мав з собою такий амулет, повинен був уникнути небезпеки не тільки за життя, але і в потойбічному світі. Як показали знахідки в похованнях Інтерцизи, такі амулетниці носилися на ший і входили до складу намиста, або кріпилися на шийних гривнах⁴⁵. Очевидно, і в Херсонесі такі амулетниці використовувалися аналогічним способом і відбивали забобони, поширені в середовищі населення міста.

У склепі трапився уламок ще однієї срібної амулетниці у вигляді циліндричної трубочки з вушком для підвішування (рис. 8, 2). Поряд з вищеописаною, такі амулетниці були другим дуже поширеним типом, який використовувався населенням міста протягом перших століть⁴⁶.

Вони часто трапляються не тільки в Херсонесі, а й на території Дунайських провінцій Римської імперії⁴⁷. Незважаючи на заборони, які християнська церква з середини IV ст. н. е. накладала на виготовлення різного роду амулетів⁴⁸, циліндричні амулетниці з вушками для підвішування порівняно широко використовувалися в Європі протягом V—VII ст.⁴⁹

Окрім розглянутих металевих предметів, у склепі зафіковано три бронзові браслети, з яких два з розімкнутими і один з незімкнутими розширеними кінцями (рис. 7, 2—4), дві бронзові обручки, одна з яких фрагментована (рис. 7, 5, 8), круглий бронзовий виріб з отвором у центрі (рис. 7, 7), фрагмент бронзового ключа (рис. 8, 4)⁵⁰ і, очевидно, фрагмент бронзового дзеркала, прикрашеного двома різьбленими концентричними колами (рис. 7, 9)⁵¹. Залізні предмети представлено фрагментами двох залізних цвяхів від домовин. Під час розчистки поховальної камери зібрано скляні, хальцедонові, бурштинові намистини, підвіски, пронизки (рис. 7, 10), а також вісім херсонеських і римських монет, які за часом розподіляються так: до II ст. н. е. відноситься три екземпляри, до III ст. н. е. — один, до IV ст. н. е. — два, до VII (?) ст. н. е. — один. Одну монету визначити не вдалося*.

Склеп № 7 розміщувався поряд зі склепом № 6 (рис. 1, 1, 2). Поховальна камера вирубана в прямовисній терасі скелі дуже недбало. Вхідний отвір склепу, орієнтований на захід, був затулений нещільно прилягаючи до скелі вапняковою плитою (рис. 1, 3). Поховальна камера склепу в плані прямокутна. Її довжина 1,7 м, ширина 2,4 м, висота 1,4 м. Слідів спорудження сходинок і ніш-лежанок у камері склепу не виявлено. Для поховань в склепі № 7 могла використовуватися лише північна частина лежанки склепу № 6, відгороджена від поховальної камери склепу № 7 стінкою з бутового каменю і черепицею на вапняковому розчині (рис. 1, 4). Цілком вірогідно, що склеп № 7 почав споруджуватися пізніше склепу № 6. Внаслідок того, що будівельники наштовхнулися на поховальну камеру склепу № 6, його спорудження було припинене, а пробитий в північній лежанці отвір закладено.

Поховальна камера склепу була заповнена землею та камінням. Слідів поховань при розчистці виявити не вдалося. Але про те, що в склепі все ж таки ховали, незважаючи на його незавершеність, вказує наявність плити закладу та окремих речей, знайдених безпосередньо перед цією поховальною спорудою.

Тут знайдено світильник (рис. 5, 6) і частину горла скляного бальзамарія (рис. 6, 0). Червоноглинняний світильник невеликих розмірів яйцеподібної форми з петлеподібною ручкою. Носик закопчений. Щиток світильника орнаментований тоненькими косими насічками. Його довжина 6 см (рис. 5, 6). Аналогічні світильники часто трапляються в Херсонесі і датуються пізньоантичним періодом. За аналогіями фрагмент бальзамарія можна віднести до перших століть нашої ери.

На основі досліджених матеріалів можна думати, що склепи № 6 та № 7 були збудовані в II ст. н. е. і використовувалися для поховання небіжчиків до IV ст. н. е. Як і більшість аналогічних поховальних споруд херсонеського некрополя, розглянуті склепи служили місцем поховання неодноразово. Про це свідчить різночасовий речовий і пумізматичний матеріал, який охоплює порівняно довготривалий період часу, а також те, що при повторних похованнях у склепі № 6 отвір, пробитий в північній частині ніші-лежанки, був ретельно замурований камінням і черепицею на вапняковому розчині.

Серед інвентаря, виявленого в склепі № 6, особливу увагу привертають речі, що дають можливість говорити про зв'язки Херсонеса з Дунайськими провінціями Римської імперії, а можливо, і про приплив у місто уродженців Подунав'я. Використання близьких типів амулет-

* Монети визначалися Т. І. Костромічевою.

ниць на території римських провінцій і Херсонеса дає можливість говорити якщо не про пряме запозичення їх, то, у всякому разі, про деяку єдність ідеологічних уявлень населення віддалених одна від одної територій. Цей факт, можливо, якоюсь мірою може свідчити про вплив римської провінціальної культури на населення Херсонеса, який мав місце в пізньоантичний період. Наявність серед антропологічного матеріалу черепа зі слідами штучної деформації підтверджує висновок про приплив у місто сарматського етнічного елементу, починаючи з II ст. н. е.⁵²

В. М. ЗУБАРЬ, С. Г. РЫЖОВ, А. В. ШЕВЧЕНКО

Исследование склепов позднеантичного времени из Херсонеса в 1981 г.

Резюме

В статье дается обзор конструкции и погребального инвентаря двух склепов, открытых на западном некрополе Херсонеса в ходе работ совместной экспедиции Херсонесского отряда Института археологии АН УССР, Харьковского университета и Херсонесского историко-археологического заповедника в 1981 г.

Анализ раскопанных погребальных комплексов показал, что склепы № 6 и № 7 были построены во II в. н. э. и использовались для захоронения умерших до IV в. н. э. Как и другие подобные погребальные сооружения в Херсонесе, они служили для погребений неоднократно, на что указывает разновременный вещественный иnumизматический материал, который был обнаружен во время раскопок. Среди инвентаря из склепа № 6 особый интерес представляют вещи, которые позволяют предположительно говорить о связях Херсонеса с Дунайскими провинциями Римской империи, а, возможно, и о притоке в город уроженцев Подунавья. Наличие среди антропологического материала черепа, который носит следы искусственной деформации, подтверждает вывод о притоке в город сарматского этнического элемента, начиная со II в. н. э.

¹ Більш докладно див.: Зубарь В. М., Рыжов С. Г. Раскопки некрополя Херсонеса. — АО за 1975. М., 1976, с. 327—328; Зубарь В. М., Рыжов С. Г. Розкопки західного некрополя Херсонеса. — Археологія, 1981, вип. 39, с. 77—87.

² Зубарь В. М. Історія розкопок і топографія античного некрополя Херсонеса. — Археологія, 1978, вип. 25, с. 53—54.

³ Інші похованальні комплекси, відкриті під час розкопок, будуть опубліковані окремо. Зубарь В. М. Раскопки западного некрополя Херсонеса. — АО за 1981 г. М., 1983, с. 261—262.

⁴ Зубарь В. М. Про сарматський елемент у пізньоантичному Херсонесі. — Археологія, 1976, вип. 20, с. 43—44.

⁵ Книпович Т. Н. Краснолаковая керамика первых веков нашей эры из раскопок Боспорской экспедиции 1935—1940 гг. — МИА, 1952, 25, с. 307, рис. 5, 5; Богданова Н. А., Гущина И. И., Лобода И. И. Могильник Скалистое III в юго-западном Крыму (I—III вв. н. э.). — СА, 1976, № 4, с. 130, рис. 6, 33; Popilian G. Ceramica Romana din Oltenia. — Craiova, 1976, pl. XLIII, 447; ZLIV, 449.

⁶ Богданова Н. А., Гущина И. И., Лобода И. И. Вказ. праця, с. 134, рис. 4, 46; 7, 20.

⁷ Там же, рис. 6, 15, 24; 7, 31; 9, 26.

⁸ Кадеев В. И. Очерки истории экономики Херсонеса I—IV вв. н. е. — Харьков, 1970, с. 95, рис. 11, 2.

⁹ Косыненко В. М. Краснолаковая керамика из некрополя Кобякова городища. — СА, 1980, № 3, с. 216.

¹⁰ Соломоник Э. И. Из истории религиозной жизни в северопонтийских городах позднеантичного времени. — ВДИ, 1973, № 1, с. 69.

¹¹ Книпович Т. Н. Вказ. праця, с. 304.

¹² Там же.

¹³ Соломоник Э. И. Вказ. праця, с. 68.

¹⁴ Там же, с. 69 і далі; Зубарь В. М. О новых явлениях в идеологии населения Херсонеса первых веков нашей эры. — В кн.: Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг.: Тез. докл. Днепропетровск, 1980, с. 114.

¹⁵ Robinson H. S. Pottery of the Roman period. — In: The Athenian Agora. Princeton, New-Jersey, 1959, vol. 5, p. pl. 7, g. 192; pl. 14, K 191, 103; Popilian G. Op. cit., p. 338, pl. VI, 1—3.

¹⁶ Iconomi J. Opaite greco-romane. — Constanta, 1967, p. 101—102, fig. 125, nn. 482—489.

¹⁷ Кадеев В. И. Вказ. праця, с. 108, тип. 3.

¹⁸ Сорочан С. Б. Про так звані «рубчасті» світильники з Херсонеса. — Археологія, 1981, вип. 38, с. 43—49.

- ¹⁹ Сагинашвили М. Н. Стекло Урбинского могильника. — Тбилиси, 1970, с. 109—110; Clairmont C. W. The Glass Vessels. The excavations at Dura-Europos; Final report. — New-Haven, 1963, pt 10, pl. 35, 671.
- ²⁰ Filarsha B. Szkła ztarożyte. — Warszawa, 1952, tabl. XLIV, 2.
- ²¹ Isings C. Roman Glass from Detet Finds. — Djakarta, 1957, p. 123—125, form 10 B.
- ²² Сорокина Н. П. Античные стеклянные сосуды из раскопок некрополя боспорского порода Кепы на Таманском п-ве. — В кн.: Античный мир и археология. Саратов, 1977, вып. 3, с. 135, рис. 2, 3, 5; 4, 2.
- ²³ Davidson G. R. The Minor Objects. Princeton. — New-Jersey, 1952, vol. 12, p. 106, pl. 56, N 678.
- ²⁴ Isings C. Op. cit., p. 43, form 28 B.
- ²⁵ Зубар В. М., Рижов С. Г. Розкопки західного некрополя... с. 81, рис. 4, 1—8. Аналогічний бальзамарій разом з ранньосередньовічними матеріалами виявлений Л. Г. Колесниковою в 1962 р. Див.: Колесникова Л. Г. Отчет о раскопках участков Херсонеского некрополя в 1960—1962 гг. — Архів ДХЗ, № 816, с. 2, рис. 9, інв. № 19/36512.
- ²⁶ Ковалевская В. Б. Поясные наборы Евразии IV—IX вв. Пряжки. — САИ, 1979, вип. ЕІ-2, с. 18, табл. III, 3.
- ²⁷ Косциюшко-Валюжинич К. К. Перечень древностей, найденных в 1982 году в могильнике у южной городской стены Херсонеса. — ОАК за 1982. — Спб., 1896, с. 105; № 101, 105; с. 106, № 117; с. 108, № 142; с. 116, № 263; Косциюшко-Валюжинич К. К. Перечень древностей, найденных в 1892 г. в могильнике южной городской стены Херсонеса. — ОАК за 1896. — Спб., 1896, с. 102, № 69; с. 109, № 161.
- ²⁸ Косциюшко-Валюжинич К. К. Отчет заведующего раскопками в Херсонесе за 1897 г. — ОАК за 1897. Спб., 1900, с. 118, № 900.
- ²⁹ Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес. — МИА, 1959, № 63, с. 280, рис. 144, 1.
- ³⁰ Vágó E. B., Bona I. Die Gräberfilder von Intercisa. I. Der Spätromische südostfriedhof. — Budapest, 1976, S. 217, Taf. 6, N 91.
- ³¹ Пятницева Н. В. Скифы и Херсонес. — В кн.: История и археология древнего Крыма. Киев, 1957, с. 257.
- ³² Див.: Вязьмитіна М. І. Золотобалківський могильник. — К., 1972, с. 143—147; Висотская Т. Н. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму. — Киев, 1972, с. 154—159.
- ³³ Погребова Н. Н. Погребения в Мавзолее Неаполя Скифского. — МИА, 1961, № 96, с. 162, рис. 32, 1.
- ³⁴ Савовський І. П. Нові сарматські поховання на Запоріжжі. — Археологія, 1977, вип. 23, с. 62—69, рис. 1, 4; 5, 5.
- ³⁵ Horedt K. Die dakischen Silberfunde. — Dacia, 1973, t. 17, S. 139—140, Abb. 6, D 3a—D3b.
- ³⁶ Погребова Н. Н. Вказ. праця, с. 163; Висотская Т. Н. Вказ. праця, с. 155.
- ³⁷ Parducz M. Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns II. — AH, 1944, vol. 27, Taf. XL, 5; L, 5; LI, 1, 4—6; LIV, 5; Parducz M. Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns III. — Ibid., 1950, vol. 30, Taf. III, 10; XXIII, 7; LXX, 10; LXXII, 6; LXXV, 7; LXXXI, 8; CIV, 6; CVIII, 5; Bichir Ch. Les Sarmates au Bas-Danube. — Dacia, 1977, t. 21, р. 189, pl. 22, 9, 10.
- ³⁸ На двох жіночих надгробних рельєфах із Херсонеса, як відзначали деякі дослідники, були зображені шийні гривні. Однак видавці каталогу античної скульптури Херсонеса вважають, що це могли бути зображення як гривець, так і намиста. Античная скульптура Херсонеса: Каталог. — Київ, 1976, с. 119, № 370, 371.
- ³⁹ Vágó E. B., Bona I. Op. cit. s. 217, Taf. 6, N 91; Petru S. Emanske Nekropole. — Ljubljana, 1972, Tab. 20.
- ⁴⁰ Mócsy A. Das Territorium Legiones und die Canabae in Pannonien. — AA, 1953, t. 3, fasc. 1—4, S. 199—200.
- ⁴¹ Цеглов А. Н. Фракийские посвятительные рельефы из Херсонеса Таврического. — МИА, 1969, № 150, с. 135 і далі; Граков Б. Н., Виноградов Ю. Г. Новые надписи из Херсонеса Таврического. — ВДИ, 1970, № 3, с. 129—134; Золотарев М. И. Кубок с посвящением Зевсу Димеринскому из округи Херсонеса. — КСИА АН ССР, 1981, вып. 168, с. 56—57.
- ⁴² Зубарь В. М., Мещеряков В. Ф. Некоторые данные о верованиях населения Херсонеса. — В кн.: Население и культура Крыма в первые века нашей эры. Киев, 1982, с. 98—99, рис. 1.
- ⁴³ Facsar G., Skořík J., Salamon A. Eine Kapselfrucht (Antirrhinum) aus einer Römischen Bulla und Bullen aus Bestürungen vol. Intercisa. — In: Mitteilungen des Archäologischen Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Budapest, 1977, Bd 7, S. 93—98.
- ⁴⁴ Ibid., s. 98.
- ⁴⁵ Vágó E. B., Bona I. Op. cit., s. 217, Taf. 6, N 91; s. 219, Taf. 9, N 165; 42, 1.
- ⁴⁶ Зубарь В. М., Мещеряков В. Ф. Вказ. праця, с. 98—99.
- ⁴⁷ Culică V. Obiecte de caracter creștin din epoca romanobizantina gasite la Pirjoia-Dorogea. — Pontica, 1969, t. 2, p. 360, fig. 2, 1, 2; Cirjan C. Un mormânt creștin descoperit la Tomis. — Ibid. 1970, t. 3, fig. 1; Vago E. B., Bona I. Op. cit., Taf. XVII, 10.

⁴⁸ Зубарь В. М., Мещеряков В. Ф. Вказ. праця, с. 99.

⁴⁹ Facsar G., Skoflek I., Salamon A. Op. cit., s. 105.

⁵⁰ Пор. Petru S. Op. cit., s. Tab. XLVI, 5; XCVI, 30.

⁵¹ Пор. Cerk I. M. Poetovio I. Ljubljana, 1976, Tab. XXXI, 10.

⁵² Зубар В. М. Про сарматський елемент у пізньоантичному Херсонесі, с. 44.

Т. О. НАЗАРОВА

Краніологічні матеріали із склепів некрополя Херсонеса

Пропоноване повідомлення присвячене характеристиці нових антропологічних матеріалів, виявлених при розкопках склепів № 4 і 6 на західній ділянці некрополя Херсонеса, які проводилися експедицією Інституту археології АН УРСР і Херсонеського історико-культурного заповідника в 1981 р. На підставі супровідного інвентаря встановлено, що поховання в склепах № 4 здійснювалися з II до VII ст. н. е.*, № 6 — з II до IV ст. н. е.¹

Збереженість кісткового матеріалу загалом погана: похованальні камери склепів були заповнені затікшою землею, що порушила анатомічний порядок скелетів. Внаслідок цього ми не вимірювали довгі трубчасті кістки і нижні щелепи, оскільки належність їх до того чи іншого кістяка встановити неможливо.

Після реставраційної роботи отримана невелика краніологічна серія, яка складається з 22 черепів (15 чоловічих, 6 жіночих і дитячий). 14 з них виявилися придатними для обмірів (табл. 1). На жаль, у більшості обстежених черепів повністю або частково зруйновані альвеолярні відростки верхніх щелеп, у зв'язку з чим деякі кутові показники не визначалися. Крім того, лише в двох випадках (склеп № 4, поховання 3 і 9) вдалося виміряти діаметри вилиць.

Аналіз статево-вікового розподілу матеріалу показав, що середня тривалість життя дорослого населення складала 39,3 року у чоловіків і 32 — у жінок. Зазначимо, що ці дані добре узгоджуються з літературними свідченнями, що стосуються демографічних показників популяції давнього населення нашої країни². Поряд з цим вони носять попередній характер і будуть уточнюватися в міру нагромадження нових матеріалів.

Слід зазначити, що статевий диморфізм у вивченій серії виражений досить чітко: жіночі черепи порівняно з чоловічими більш грацильні. Дитячих поховань майже не збереглося, що може бути наслідком поганої збереженості кісток. Трапився лише невеликий фрагмент черепа дитини (склеп 4, поховання 16), похованого в водогінній трубі³. Загальний поперечний діаметр лобної кістки (80 мм) і невелика товщина лусок (1,4 мм) свідчать, що вік дитини не перевищував одного року⁴.

Труднощів у визначенні віку дорослих не виникало. Лише у двох випадках простежувалася невідповідність між стертістю зубів і облітерацією швів: в одному з них (склеп 4, поховання 7) при частковому заростанні останніх стертість зубів була незначною (M_1 — до 2 балів); в іншому при початкових ознаках облітерації швів всі передні зуби верхньої щелепи, включаючи перші премоляри, стерті майже до основи коронки.

На двох черепах (склеп 6, поховання 4 і скlep 4, поховання 17) добре простежувалися сліди штучної деформації, що відповідно до існуючої класифікації, визначається як лобно-потилична⁵. Із генетичних ознак слід відзначити метопічний шов і вставну кісточку на ламбдо-

* Процент поховань V—VII ст. н. е. незначний.

подібному шві на черепі чоловіка з поховання № 8 склепу № 4. На черепі № 1 (склеп № 4), який належав молодій жінці, є довгастий отвір розмірами 25×35 мм, розташований зліва між потиличним отвором і соскоподібним відростком, можливо, посмертний. На цьому самому черепі, у точці метопіон, виявлена прим'ятина діаметром близько 10 мм. У трьох випадках простежувався карієс і атрофія альвеол верхньоїшелепи, пов'язані з прижиттєвою втратою зубів.

Краніологічна серія з склепу № 4 характеризується мезо-доліокранією (величина черепного покажчика — 74,6 для чоловіків і 75,0 — для жінок). Поздовжній діаметр в чоловічій і жіночій серіях характеризується великими розмірами (187 і 179,3 мм), поперечний — середніми (139 і 138 мм). Висота черепа невелика: у чоловічих черепів висотний діаметр від поріону дорівнює 110,8 мм; від базіону — 130,0 мм; у жіночих, відповідно, 110,0 мм і 130,5 мм. Лоб середньоширокий, покатий у чоловічій групі і близько до прямого — в жіночій. Діаметр вилиць становить 131,0 мм. Верхня висота обличчя відноситься до середніх величин: 69,3 мм у чоловіків і 66,0 мм у жінок. Ніс середньої висоти, середньоширокий на чоловічих черепах і вузький на жіночих. За носовим показчиком чоловічі черепи мезоринні, жіночі — лепторинні. Орбіти в обох групах середньовисокі і широкі, мезоконхного типу. Розвиток надперенісся помірний: у чоловіків воно в середньому становить 2,3, у жінок — 1,3 бала. Глибина іклової ямки середня: 4,5 мм і 4,1 мм. Нижній край грушеподібного отвору переважно має антропінну форму. М'язовий рельєф потиличної кістки виражений помірно на чоловічих і слабко — на жіночих черепах. Ступінь вираженості соскоподібних відростків в чоловічій групі середній, в жіночій — слабкий. Обличчя у вертикальному профілюванні ортогнатне: загальний кут обличчя у чоловіків становить $86,0^{\circ}$ ($N^{*}=2$), у жінок — $89,0$ ($N=1$). У горизонтальній площині обличчя помірно профільоване. Перенісся високе: дакріальний покажчик — 54,6 і 52,9; симотичний — 48,0 і 42,2.

Чоловіча серія черепів із склепу № 6 характеризується мезокранією з великими розмірами повздовжнього (188,7 мм) і середніми — поперечного (143,5 мм) діаметрів. Склепіння черепа середньовисоке (136,3 мм), лоб середньоширокий (94,0 мм), середньопохилий ($84,5^{\circ}$). Ніс середньоширокий (24,7 мм), невисокий (50 мм). За носовим показчиком чоловічі черепи мезокринні. Орбіти невисокі, середньої ширини від максилофронтале і великої — від дакріона. В горизонтальній площині на рівні назомаллярних точок обличчя профільоване помірно, в середній частині — добре. Перенісся середнє, глибина іклової ямки відноситься до середніх величин.

У жіночій серії поздовжній діаметр середній (171,5 мм), поперечний знаходитьться на межі малих і середніх величин (133,5 мм). За черепним показчиком жіноча група також мезокранна. Висотний діаметр віж базіону був вимірюваний лише на одному жіночому черепі: він має дуже велике значення — 136 мм. Обличчя нешироке, невисоке, добре профільоване в горизонтальній площині (назомаллярний і зигомаксиллярний кути мають типово європеїдні розміри — $141,0^{\circ}$ і $126,0^{\circ}$). Ширина носа невелика — 23,0 мм, висота середня — 48,5 мм. Орбіти дуже низькі, неширокі — 38,0 мм від дакріона. За висотно-поздовжнім показчиком жіночі черепи характеризуються гіпоксікранією, за висотно-поперечним — тапейнокранією.

Надперенісся і надбрівні дуги в жіночій серії розвинуті слабо. Соскоподібні відростки мають невеликі розміри, нижній край грушеподібного отвору має антропінну форму. Глибина іклової ямки середня (4,1 мм).

* № — кількість.

Таблиця 1. Індивідуальні виміри черепів

Місцезнаходження		Склеп № 4			
		п. 1 ♀	п. 2 ♂	п. 3. ♂	п. 5 ♀
Стать		30—40	30—40	30—40	40—50
Ознаки	Вік				
1.	Поздовжній діаметр	184	181	187	177
8.	Поперечний діаметр	138	136	134	—
17.	Висотний діаметр (ba-br.)	124	—	131	137
20.	Висотний діаметр (po-br.)	111	—	108	—
5.	Довжина основи черепа	94	—	107	100
9.	Найменша ширина лоба	94	94	99	94
10.	Найбільша ширина лоба	117	114	120	—
32.	Кут лоба (nas.-met)	88	—	78	—
8:1	Черепний покажчик	75,0	75,1	71,7	—
17:1	Висотно-поздовжній покажчик I	67,4	—	70,1	77,4
17:8	Висотно-поперечний покажчик I	89,9	—	97,8	—
20:1	Висотно-поздовжній покажчик II	60,3	—	57,8	—
20:8	Висотно-поперечний покажчик II	80,4	—	80,6	—
9:8	Лобно-поперечний покажчик	68,1	69,1	73,9	—
40.	Довжина основи обличчя	90	—	100	93
45.	Ширина вилиць	—	—	134?	—
48.	Верхня висота обличчя	64	68	70	68
55.	Висота носа	51	50	53	52
54.	Ширина носа	24	22	27	25
51.	Ширина орбіти від mfr.	41	42	45пр.	42
51a.	Ширина орбіти від d.	39	40	43пр.	—
52.	Висота орбіти	33	33	33пр.	32
50.	Максилофронтальна ширина	17,0	16,0	21,0	20,0
	Максилофронтальна висота	7,0	8,6	9,0	8,0
43(1)	Бімаллярна ширина fmo-fmo	93,0	94,0	—	97,0
	Висота назіона над fmo-fmo	17,0	16,0	—	17,0
	Зигомаксилярна ширина (zm-zm)	84,0	—	—	90,0
	Висота subspinale над zm-zm	18,6	—	—	23,0
DC.	Дакріальна ширина	—	20,0	21,0	—
DS.	Дакріальна висота	—	10	12,4	—
SC.	Симотична ширина	9,0	9,0	10,0	10,0
SS.	Симотична висота	3,4	4,0	5,3	4,0
72.	Загальний кут обличчя	89	—	87	—
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	79	—	81	—
77.	Назомаллярний кут?	140	142	—	141
zm	Зигомаксилярний кут	132	—	—	125
	Глибина іклової ямки (мм)	4,0	—	—	4,4
48:45	Верхній покажчик обличчя	—	—	52,2	—
:50	Максилофронтальний покажчик	41,2	53,8	42,9	40,0
54:55	Носовий покажчик	47,1	44,0	50,9	48,1
52:51	Орбітний покажчик I	80,4	78,4	73,3	76,2
52:51a	Орбітний покажчик II	84,6	82,5	76,7	—
DS:DC	Дакріальний покажчик	—	50,0	59,0	—
SS:SC	Симотичний покажчик	37,8	44,4	53,0	40,0
	Надбрів'я (1—6 за Мартіном)	1	2	3	2
	Нижній край грушоподібного отвору	Ant.	Ant.	Ant-Inf.	Ant.
	Соскоподібний відросток	1	1	2	1

* Умовні позначення: п. — поховання, ♀ — жінки, ♂ — чоловіки.

Таким чином, описана серія черепів за основними морфологічними ознаками відноситься до великої європеоїдної раси. Монголоїдної домішки не виявлено.

Порівнюючи результати вимірювань, можна зробити висновок про значну схожість черепів четвертого і шостого склепів (табл. 2). Відміни відзначені лише в розмірах висотного діаметра: як у чоловічих, так і жіночих черепів із склепу № 6 висота від базіона вища, що пояснюється значною варіабельністю даної ознаки при обмеженій кількості матеріалу.

				Склеп № 6						
п. 6	п. 7	п. 8	п. 9	п. 1	п. 2	п. 3	п. 5	п. 5	п. 4 (деформ.)	
♀	♂	♂	♂	♂	♀	♀	♂	♂	♂	
20—30	Ad-mat.	Mat.	Ad.	Mat.	Ad.	25—30	60—70		30—40	
177?	186	197?	181	183	173	170	190	193	192	
—	145	144	136	142	130	137	145	—	135	
—	—	136	123	137	136	—	144	128	140	
—	—	118	106,5	118	115	109	115	—	119	
—	—	106	101	100	96	—	112	101	108	
90	90	—	—	100	88	92	—	88	101	
107?	132?	129?	—	125	117	109	—	—	119	
—	—	—	—	84	94	85	85	—	74	
—	77,9	73,1?	75,1	77,6	75,1	80,6	76,3	—	70,3	
—	—	69,0?	67,9	74,9	78,6	—	75,8	66,3	72,9	
—	—	94,4	90,4	96,5	104,6	—	99,3	—	103,7	
—	—	59,9?	58,8	64,5	66,5	64,1	60,5	—	62,0	
—	—	81,9	78,3	83,1	88,5	88,5	79,6	—	88,1	
—	62,1	—	—	70,4	67,7	67,2	—	—	74,8	
—	—	—	100	—	85	—	—	100	104	
—	—	—	128	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	70	—	63	61	—	—	74	
48	—	—	52	50	48	49	—	—	54	
20	—	—	25	23	23	23	26	25	26	
41	—	—	43	43	37	39	43	39	45	
39	—	—	40	40	36	37	41	—	42	
36	—	—	34	33	29	32	35	31	35	
16,0	—	—	18,0	20,0	21,0	19,0	23,0	20,0	24,0	
7,2	—	—	10,0	7,0	7,3	7,5	9,0	8,0	8,3	
91,0	—	—	98,0	98,0	90,0	—	104,0	92,0	102,0	
13,6	—	—	18,0	16,0	16,0	—	18,5	15,0	20,0	
97,0	—	—	93,0	—	92,0	—	—	91,0	99,0	
20,6	—	—	23,6	—	23,5	—	—	21,5	27,0	
17,0	—	—	—	22,0	23,0	20,0	25,0	—	26,0	
9,0	—	—	—	10,0	10,0	10,0	12,7	—	11,0	
8,0	—	—	11,0	9,0	10,0	10,0	15,0	10,0	14,0	
4,0	—	—	5,0	2,5	2,8	3,4	5,5	5,0	4,5	
—	—	—	85	—	93	89	—	—	87	
—	—	—	77	—	88	68	—	—	77	
146	—	—	140	144	141	—	139	143	—	
134	—	—	126	—	126	—	—	129	—	
4,1	—	—	4,5	6,0	4,0	4,1	4,1	6,6	6,0	
—	—	—	54,7	—	—	—	—	—	—	
45,0	—	—	55,6	35,0	34,8	39,5	39,1	40,0	34,6	
41,7	—	—	48,1	46,0	47,9	46,9	—	—	48,1	
87,8	—	—	79,1	76,7	78,4	82,1	81,4	79,5	77,8	
92,3	—	—	85,0	82,5	80,6	86,5	85,4	—	83,3	
52,9	—	—	—	45,5	43,6	50,0	50,8	—	42,3	
50,0	—	—	45,5	27,8	28,0	34,0	36,7	50,0	32,1	
1	—	—	—	4	1	1	4	—	3	
Ant.	—	—	Ant.	Ant.	Ant.	Ant.	—	Ant.	Ant.	
1	2	—	2	2	2	1	2	2	2	

Зіставлення дослідженії серії (чоловіки) з черепами з відомих нам могильників того часу — Чорноріченського і Інкерманського⁶ — показує, що наша серія більше до інкерманської. Крім того, результати порівняльного аналізу (табл. 3) свідчать на користь однорідності антропологічного складу населення Херсонеса II—V ст. н. е. і IV—VIII ст. н. е.⁷

Що стосується деформованих черепів, то їх поява в некрополі Херсонеса відзначалася і раніше та пов'язувалася з інфільтрацією сарматів у склад населення міста⁸.

Таблиця 2. Середні розміри черепів

	Місцезнаходження	Стать	Склеп № 4		Склеп № 6	
			♂	♀	♂	♀
1.	Поздовжній діаметр	187,0(5)	179,3(3)	188,7(3)	171,5(2)	
8.	Поперечний діаметр	139,0(5)	138	143,5(2)	133,5(2)	
17.	Висотний діаметр (ba-br)	130,0(5)	130,5(2)	136,3(3)	136	
32.	Кут лоба (nas.-met.)	78	88	84,5(2)	89,5(2)	
8:1	Черепний покажчик	74,6(5)	75	76,9(2)	77,9(2)	
17:1	Висотно-поздовжній покажчик	69,0(3)	72,4(2)	72,3(3)	78,6	
17:8	Висотно-поперечний покажчик	94,2(3)	89,9	97,9(3)	104,6	
45.	Ширина вилиць	131 (2)	—	—	—	
48.	Верхня висота обличчя	69,3(3)	66,0(2)	—	62,0(2)	
55.	Висота носа	51,7(3)	50,3(3)	50	48,5(3)	
54.	Ширина носа	24,7(3)	23,0(3)	24,7(3)	23,0(2)	
52.	Висота орбіти	33,3(3)	33,7(3)	33,0(3)	31,5(2)	
51.	Ширина орбіти від mf	43,3(3)	41,3(3)	41,7(3)	38,0(2)	
51a.	Ширина орбіти від d	41,0(3)	39,0(2)	40,5(2)	36,5(2)	
48:45	Верхній покажчик обличчя	52,9(2)	—	—	—	
54:55	Носовий покажчик	47,7(3)	45,6(3)	49,4(2)	47,4(2)	
52:51	Орбітний покажчик від mf	77,0(3)	81,5(3)	79,2(3)	80,3(2)	
52:51a	Орбітний покажчик від d	96,3(2)	94,4(2)	99	88,5	
DS:DC	Дакріальний покажчик	54,6(1)	52,9(1)	48,5(2)	46,5(2)	
SS:SC	Симотичний покажчик	48,0(3)	42,2(3)	35,8(4)	31,0(2)	
77.	Назомалярний кут	141,0(2)	142,3(3)	142,0(3)	141	
LZM	Зигомаксилярний кут	126	130,3(3)	129	126	
	Надбрів'я (1—6 за Март.)	2,3(3)	1,3(3)	3,0(3)	1,0(2)	

Таблиця 3. Зіставлення чоловічих черепів з могильників південно-західного Криму (ІІ—VIII ст. н. е.)

Місцезнаходження	Херсонес, Некрополь бліз західної стіни	Інкерман	Чорноріччя	Херсонес, Некрополь бліз західної стіни	
				ІІ—IV ст.	ІV—VIII ст.
Період	ІІ—VII ст.	ІІ—IV ст.	ІІ—IV ст.	ІІ—IV ст.	ІV—VIII ст.
Автори	Назаро- ва Т. О.	Соколо- ва К. Ф.	Соколо- ва К. Ф.	Соколо- ва К. Ф.	Соколо- ва К. Ф.
1.	Поздовжній діаметр	187,3(8)	183,7(6)	189,9(7)	188,1(7)
8.	Поперечний діаметр	140,3(7)	144,3(6)	148,6(7)	141,3(7)
17.	Висотний діаметр (ba-br.)	133,2(6)	136,3(4)	141,0(3)	136,2(6)
32.	Кут лоба (nas.-met.)	82,3(3)	85,7(3)	83,3(3)	85,0(4)
8:1.	Черепний покажчик	75,3(7)	78,97(6)	78,3(7)	75,7(7)
45.	Ширина вилиць	131,0(2)	130,7(3)	141,0(3)	133,5(6)
48.	Верхня висота обличчя	69,3(3)	71,5(6)	72,8(5)	69,6(6)
72.	Загальний кут обличчя	86,0(2)	84,7(3)	85,0(4)	84,0(4)
77.	Назомалярний кут	141,6(5)	143,8(4)	137,0(4)	138,6
LZM	Зигомаксилярний кут	127,5(2)	123,7(3)	127,8(7)	122,7
52:51a	Орбітний покажчик	82,4(5)	82,3(5)	82,3(4)	78,7(6)*
54:55	Носовий покажчик	47,3(4)	47,2(6)	51,0(5)	50,3(6)
48:45	Верхній покажчик обличчя	53,5(2)	55,1(3)	51,1(3)	52,0(5)
DS:DC	Дакріальний покажчик	51,3(4)	60,6(4)	61,4(3)	59,6(2)
SS:SC	Симотичний покажчик	42,9(6)	47,1(3)	50,87(4)	37,5(2)
	Надбрів'я (1—6 за Март.)	3,2(5)	3,5(7)	3,5(6)	3,9(7)

* Розміри взяті від максилофронтале.

Краниологические материалы из склепов некрополя Херсонеса

Резюме

Материалом для публикации послужила краниологическая серия, полученная в результате раскопок склепов № 4 и 6 на западном участке некрополя Херсонеса в 1981 г.

Сравнивая результаты измерений, можно сделать вывод о значительном сходстве черепов указанных склепов между собой. Сопоставление исследуемой серии с черепами близлежащих могильников того времени — Чернореченского и Инкерманского — показывает, что наша серия ближе к Инкерманской. Результаты сравнительного анализа свидетельствуют в пользу однородности антропологического состава населения Херсонеса II—IV вв. н. э. и IV—VIII вв. н. э.

¹ Зубарь В. М., Рыжков С. Г., Шевченко А. В. и др. Отчет о раскопках западного некрополя Херсонеса в 1981 г. — НА ИА АН УССР, 1981/60, с. 26, 39.

² Алексеев В. П. Палеодемография СССР. — СА, 1972, № 1, с. 3—22.

³ Зубарь В. М., Рыжков С. Г., Шевченко А. В. и др. Указ. соч., с. 12.

⁴ Заягин В. Н. Микроскопическая структура, минеральная насыщенность и толщина костей черепа в процессе роста. — ВА, 1978, № 58, с. 59.

⁵ Жиров Е. В. Об искусственной деформации головы. — КСИИМК, 1940, вып. 8, с. 81—88.

⁶ Соколова К. Ф. Антропологічні матеріали могильників Інкерманської долини. — АП УРСР, 1963, т. 13, с. 124—147.

⁷ Зиневич Г. П. Антропологические материалы средневековых могильников юго-западного Крыма. — Киев, 1973, с. 234—236.

⁸ Зубар В. М. Про сарматський елемент у пізньоантичному Херсонесі. — Археологія, 1976, 20, с. 42—46.

В. К. МІХЕЄВ, О. М. ПРИХОДНЮК

Пеньківське поселення на Сіверському Дінці

У 1977 р. Середньовічною експедицією Харківського державного університету ім. О. М. Горького досліджено поселення поблизу с. Суха Гомольша Готвальдського району Харківської області, де в попередні роки було виявлено об'єкти салтівської культури.

У північно-східній частині поселення, що межує з глибоким і урвистим Дяковим яром, було закладено розкоп площею 425 м², де простижено досить потужний культурний шар товщиною до 0,8—0,9 м, в якому трапилася пеньківська і салтівська кераміка, фрагменти ранньо-середньовічних амфор та інші знахідки. Всього на території розкопу досліджено чотири житла і одинадцять господарських ям пеньківської культури (рис. 1).

Житло № 2* знайдено в південно-західній частині розкопу. Це напівземлянка з заокругленими кутами прямокутної форми розмірами 4×3,5 м і глибиною 1,2 м від сучасної поверхні. Споруда орієнтована кутами за сторонами світу. Стінки котловану були вертикальними, материкова долівка знівелювана і добре утрамбована. В північному куті, на деякій відстані від стінок котловану, розчищено чотирикутну в плані піч-кам'янку розмірами 1×0,8 м з челюстями шириною 0,2 м з південного боку. Простежувалися сліди глиняного розчину між каміннями. Черінь підмашений глиною і дуже перепалений.

У південно-східній частині житла виявлено овальну яму неправильних обрисів діаметром 1,7 м і глибиною 7—10 см від рівня долівки. Інша яма підпрямокутних обрисів знаходилася біля північно-західної стінки. Її розміри — 1,5×0,85 м при глибині 0,1—0,15 м. На дні лежав чималий шматок гончарої глини зеленого кольору. В долівці біля центру південно-західної і північно-східної стінок котловану розчищено по одній ямці від стовпів діаметром 0,2—0,25 м і глибиною

* Нумерацію наведено з врахуванням салтівських об'єктів, які було розкопано в попередні роки.

блізько 0,3 м. Вздовж південно-західної стінки лежала обвуглена деревина завдовжки 2,6 м, яка, найімовірніше, походить від дерев'яних стінок напівземлянки. У південно-східній стінці котловану, ближче до кута, знаходився виступаючий назовні вхідний прямокутний шириною близько 1 м (рис. 2, 1).

На долівці заглибленого житла трапилися уламки ліпної кераміки, сковорідки, прясла (рис. 3, 1—4, 6—8).

Житло № 3 знаходилося в 2,8 м на південний захід від житла № 2. Це прямокутна напівземлянка, яку орієнтовано кутами за сторо-

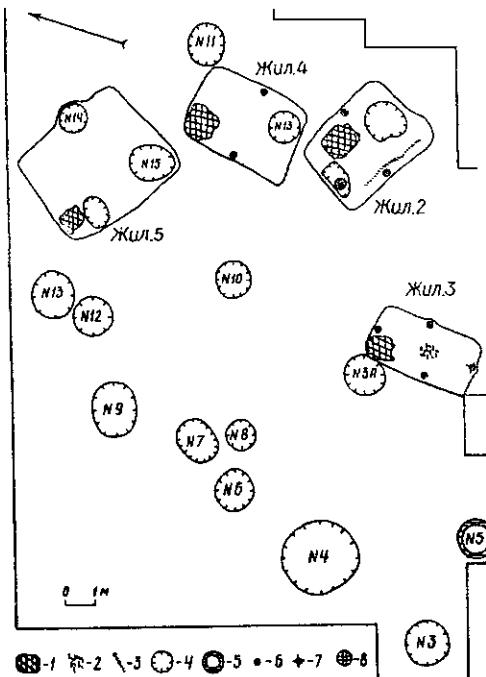

Рис. 1. Загальний план розкопу на поселенні Суха Гомельша:

1 — печі-кам'янки; 2 — зола та вугілля; 3 — перегоріла колода; 4 — господарські ями; 5 — яма з підмащеними глиною стінками; 6 — ямки від стовпів; 7 — місце знахідки жертвової іжі; 8 — господарська глина.

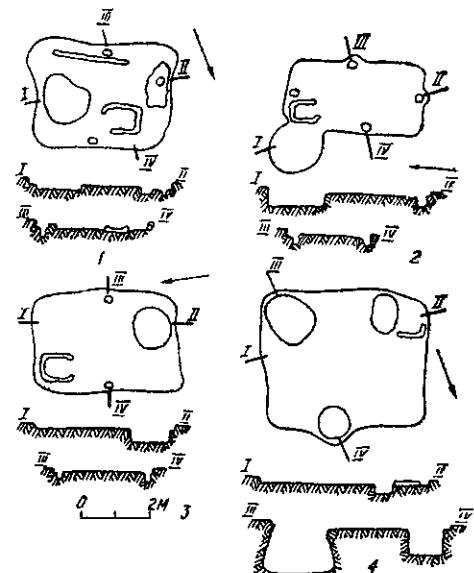

Рис. 2. Плани та розрізи пеньківських напівземлянок з Сухої Гомельші:

1 — житло № 2; 2 — житло № 3; 3 — житло № 4; 4 — житло № 4.

нами світу розмірами 4×2 м і глибиною 1 м від сучасної поверхні. Північна сторона котловану була завалена уламками перепаленої пісковику від печі-кам'янки. Після їх розчистки, в північно-західному куті простежувалася основа чотирикутної печі з челюстями зі східного боку. Черінь підмащено глиною. За пічкою, в північно-західному куті розчищена виступаюча за периметр котлована кругла в плані господарська яма діаметром 1,5 м і глибиною 1,4 м від сучасної поверхні. Її заповнював перепалений пісковик і глиняна обмазка. В долівці житла, біля центру кожної із стін було по одній ямці від стовпів діаметром 0,25—0,30 см, і глибиною 0,25—0,30 см від рівня підлоги (рис. 2, 2). На дні ямки, розміщеної біля південно-західної стінки лежали кістки бика чи корови, покладених при спорудженні домівки.

У заповненні житла виявлено фрагменти ліпних горщиків, намистина (рис. 3, 5; 4, 6).

Житло № 4 знаходилося майже впритул північного боку житла № 2. Напівземлянка мала прямокутну в плані форму з довжиною стін $4,05 \times 2,5 \times 2,75$ м і глибиною 1 м від сучасної поверхні. Вона орієнтована стінами майже за сторонами світу. Північна сторона котловану була заповнена перепаленим камінням і глиняною обмазкою від печі, після розчистки яких виступила основа прямокутної печі-кам'янки роз-

мірами $0,9 \times 0,7$ м з челюстями зі східного боку. Черінь підмашений глиною і дуже перепалений. Біжче до південно-східного кута виявлена кругла в плані яма діаметром 1,7 м і глибиною 0,4 м від рівня долівки. По центру довших стінок у долівці було дві ямки діаметром близько 0,2 м і глибиною 0,3—0,35 м (рис. 2, 3).

У заповненні котловану виявлено ліпний пеньківський посуд.

Житло № 5 знаходилося на відстані 0,6 м північно-західніше від напівземлянки № 4. Воно підпрямокутне в плані з довжиною стін $5 \times 4,7 \times 4 \times 3,6$ м і глибиною 1,1—1,15 м від сучасної поверхні. Споруду орієнтовано кутами за сторонами світу. В напівземлянці було три гос-

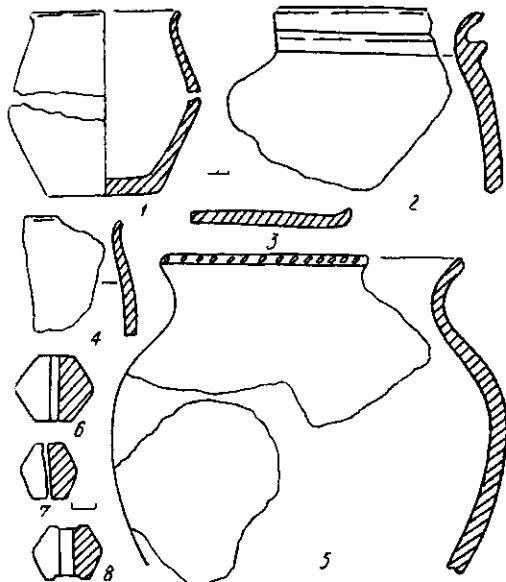

Рис. 3. Зразки пеньківської кераміки з Суї Гомольші (1—8).

подарські ями. Перша з них мала неправильну еліпсоподібну форму розмірами $1,5 \times 1,2$ м і глибиною 0,3 м від рівня долівки. Вона знаходилася в південно-східному куті і виходила за периметр котловану. Друга була викопана біля протилежної стінки, виходячи за її периметр. Ця яма була круглою в плані діаметром близько 1,4 м і глибиною 0,7 м. Третя яма прилягала до північно-західної стінки. Вона кругла в плані діаметром 2 м і глибиною 0,3 м. Поряд з нею зберігся глинобитний черінь печі розмірами $0,9 \times 0,8$ м, каміння від якої було розкидане по долівці напівземлянки (рис. 2, 4).

У заповненні житла № 5 виявлено ліпна пеньківська кераміка, точильний бруск, глиняне біконічне прясло тощо (рис. 5, 1—9).

Яма № 3 розчищена на відстані 8 м на захід від житла № 3. Заглиблення кругле в плані діаметром 1,75 м і глибиною 2,1 м від сучасної поверхні. Її стінки дзвоноподібно розширювалися до плоского dna (рис. 6, 1). Серед темного заповнення ями № 3 трапилися фрагменти ліпного посуду, ранньосередньовічних амфор, халцедонова та скляна намистини (рис. 4, 4, 5).

Яма № 4 виявлена в 2,5 м на північ від ями № 3. Вона овальна в плані з більшим діаметром 2,35 м і глибиною 1,3 м від сучасної поверхні. Стінки ями вертикальні, дно плоске (рис. 6, 2). В її заповненні знайдено фрагменти ліпної пеньківської кераміки та дно салтівської посудини.

Яма № 5 знаходилася на відстані 2,5 м від ями № 4. Яма кругла в плані діаметром 1,2 м і глибиною 1 м від сучасної поверхні. Її стін-

ки в нижній частині були обкладені кусками глиненої обмазки (рис. 6, 3). На дні лежав скелет собаки.

Яма № 6 була розчищена в 2 м на північ від ями № 4. Вона овальна в плані з більшим діаметром 1,5 м і глибиною 1,2 м від сучасної поверхні. Стінки її вертикальні, дно плоске (рис. 6, 4). У заповненні було дно ліпного горщика та фрагменти сковорідок.

Яма № 7 знаходилася на відстані 1 м на північ від ями № 6. Заглиблення овальне в плані з більшим діаметром 1,5 м і глибиною 1,2 м від сучасної поверхні. Стінки її вертикальні, дно плоске (рис. 6, 5).

Серед темного заповнення були фрагменти ліпного посуду, один з яких прикрашено густими розчісами.

Яма № 8 розміщена в 0,7 м на південний схід від ями № 7. У плані вона кругла діаметром 1 м, і глибиною 1,1 м від сучасної поверхні. Стінки її циліндричні, дно плоске (рис. 6, 6). В заглибленні знайдено проколку з ребра тварини.

Яма № 9 виявлена в 6 м на захід від житла № 5. Вона овальна в плані з більшим діаметром 1,5 м і глибиною 1,8 м від сучасної поверхні. Стінки її вертикальні, дно плоске (рис. 6, 7). В заповненні цієї ями трапилася ліпна кераміка з насічками по краю вінець або прикрашена наліпним валяком під вінцями.

Яма № 10 розчищена в 3 м на захід від житла № 4. Заглиблення кругле в плані з циліндричними стінками діаметром 1,25 м і глибиною 1,2 м від сучасної поверхні (рис. 6, 8). В її заповненні знахідок не було.

Рис. 4. Знахідки пеньківської культури із Сухої Гомольші (1—14).

Яма № 11 викопана поряд з північним кутом житла № 4. Вона овальна в плані з вертикальними стінками. Діаметр ями — 1,3 м, глибина — 1,2 м від сучасної поверхні (рис. 6, 9). Знахідок в ямі не виявлено.

Яма № 12 знаходилася в 1,7 м на південний захід від житла № 5. Яма овальна в плані з більшим діаметром 1,45 м і глибиною 1 м від сучасної поверхні. Стінки її вертикальні (рис. 6, 10), дно плоске. Серед її темного заповнення знахідок не виявлено.

Яма № 13 розташувалася в 1 м на захід від житла № 5. Заглиблення овальне в плані з більшим діаметром 1,7 м і глибиною 1,2 м від сучасної поверхні. Стінки її вертикальні, дно плоске (рис. 6, 11). В ямі були фрагменти ліпної біконічної кераміки.

Таким чином, розкопані об'єкти на пеньківському поселенні Суха Гомольша концентрувалися компактною групою, на незначній відстані один від другого. Відстань між житлами досягала від кількох десятків сантиметрів до 2,8 м. Така ж закономірність простежувалася і для господарських ям, які знаходилися поблизу жителів (рис. 1).

Досліджені житла були майже чотирикутними напівземлянками площею від 8 до 20 м² і глибиною 1—1,2 м від сучасної поверхні. Стінки котловані інколи різної довжини. Долівки, що завжди заглиблені в материковий ґрунт, знівелювані і добре утрамбовані. Чотирикут-

ні печі-кам'янки площею близько 1 м² знаходилися на рівні долівок у північному, північно-західному або західному куті на деякій відстані від стінок котлованів. Основу печей складали добре підмащені глиною черені з невеликою закраїнкою. Стінки печей споруджувалися з каменів пісковику середніх розмірів. Вони товстим шаром лежали в тій частині споруд, яка була зайнята піччю-кам'янкою. В печі із житла № 2 простежено між камінням сліди глинняного зв'язуючого розчину. Челюсті завширшки 0,2 м знаходилися в східній або південній стороні печей.

У всіх чотирьох житлах було від однієї до трьох господарських ям, які викопувалися в долівках. Переважно вони круглі або овальні в плані діаметром 1,4—2 м і глибиною 0,1—1,2 м від рівня долівки. Стінки їх вертикальні, інколи розширені до плоского дна. Лише одна яма із житла № 2 мала чотирикутні обриси розмірами 1,5×0,85 м. Дві ями із жител № 3 і № 5 виходили за периметр котлованів.

У більшості жител із Сухої Гомольші нараховувалося від чотирьох до двох ямок від стовпів, що знаходилися в долівці біля центру стін. Вони круглі в плані діаметром 0,2—0,3 м і глибиною 0,25—0,35 м. Наявність ямок від вертикальних опор стін вказує на каркасне будівництво. Мабуть, перепалена деревина із житла № 2 походить від такого дерев'яного каркасу. В напівземлянці № 5 ямки від вертикальних опор каркасних стін відсутні, що опосередньо свідчить на користь зрубного житлобудування. Зрубні стіни, мабуть, були і в житлі № 4, де простежено лише дві ямки по центру двох довших протилежних стін. Вони можуть бути слідами вертикальних опор, які підтримували коньковий прогін даху зрубної напівземлянки.

Цікавою деталлю, пов'язаною з культом домашнього вогнища й господарським благополуччям, є кости великої рогатої худоби, м'ясо якої було покладено з жертвовою метою під одну з опор стін житла № 3 при його спорудженні.

За конфігурацією, деталями внутрішнього влаштування та конструкцією стін напівземлянки із Сухої Гомольші не відрізняються від пеньківських жител з інших територій¹. Проте на Лівобережжі Дніпра переважали напівземлянки з вогнищами відкритого типу².

Господарські ями з Сухої Гомольші були круглими або овальними в плані діаметром 1—2,35 м і глибиною 1—2,1 м від сучасної поверхні. Стінки її вертикальні або розширені до плоского дна. Найімовірніше, що вони використовувалися для зберігання господарських припасів (рис. 6).

Найбільше на поселенні представлений керамічний матеріал. Це ліпні горщики та сковорідки з домішками шамоту в глинняному тісті. Поверхня виробів горбкувата без слідів згладжування. Посуд переважно неорнаментований. Лише зрідка трапляються пальцеві вм'ятини та насічки по краю вінець та трикутні в перерізі наліпні валики під

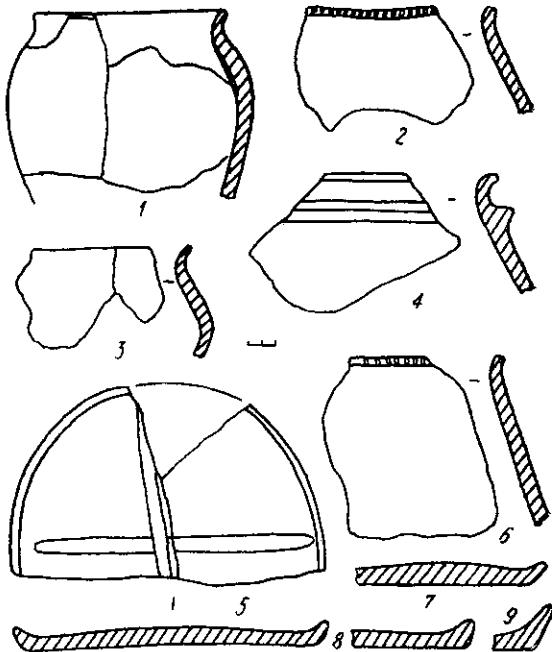

Рис. 5. Зразки пеньківської кераміки із Сухої Гомольші (1—9).

вінцями (рис. 3, 2, 5; 5, 2, 4, 6). На дні однієї сковорідки пальцем було прокреслено хрест (рис. 4, 5). Нижня частина великого горщика із житлом № 3 мала хронувату поверхню (рис. 3, 5), а на фрагменті з культурного шару була рельєфна шишечка.

Залежно від форм та профілювання пеньківський посуд із Сухої Гомольші можна розділити на три основні типи.

До першого відносяться біконічні горщики з ребром на середині висоти посудини. Короткі вінця у них відігнуті назовні (рис. 3, 1; 5, 2, 3).

Такі форми найбільш характерні для пеньківських старожитностей і трапляються на всіх територіях їх поширення³.

До другого типу зараховано округлобокі горщики з більш або менш вираженими плічками та шийкою і відігнутими назовні вінцями (рис. 3, 5; 5, 1). Подібні посудини відомі на всіх територіях поширення пеньківської культури⁴.

До третього типу належать фрагменти від тюльпаноподібних горщиків струнких пропорцій з широким відкритим горлом. У них слабо профільований тулуб та вінця ледве відігнуті назовні (рис. 3, 4). Такі вироби найбільш типові для пеньківських старожитностей Дніпровського Лівобережжя⁵, хоча іноді трапляються й на інших територіях⁶.

Досить типовими для пеньківських, як і для інших слов'янських старожитностей, є сковорідки з невисокими бортиками, які добре представлені на досліджуваній пам'ятці (рис. 3, 3; 5, 7—9).

Серед інших знахідок привертають увагу керамічні прясла. Це ліплені від руки біконічні вироби висотою 2—2,5 см і діаметром 2—3 см. Поверхня їх загладжена або горбкувата (рис. 3, 6—8; 4, 8—10, 13, 14). Трапляються й плоскі прясла зі стінок амфор діаметром близько 3 см (рис. 4, 11, 12).

Вироби з кістки представлено трьома проколками довжиною 9—11 см (рис. 4, 1—3). Це кістяні стержні, загострені з одного кінця. Одна з них мала отвір з тупого краю (рис. 4, 3), а край іншої орнаментований хрестоподібними насічками (рис. 4, 2).

Плоске, листоподібне вістря залізної стрілки довжиною 8,5 см мало круглий в перерізі черешок для кріплення до стріли (рис. 4, 7). З прикрас на поселенні знайдено три округлі намистини діаметром близько 1 см, виготовлених із склоподібної пасті, халцедону та сердоліку (рис. 4, 4—6). Викликає інтерес керамічний «утюжок» з отвором в ручці-шишечці. Досить частими знахідками є точильні бруски із пісковику.

Підсумовуючи, можна констатувати, що поселення Суха Гомольша на сьогодні є однією з найбільш досліджених пеньківських пам'яток на Харківщині. Воно разом з поселеннями Заньки, Тимченки (Таранцеве) та Задонецьке складає джерелознавчу базу до вивчення

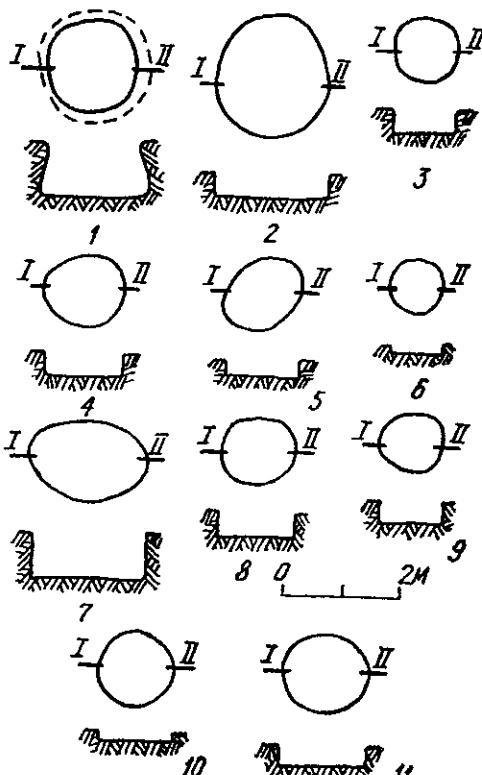

Рис. 6. Планы та розрізи пеньківських господарських ям із Сухої Гомольші:

1 — яма № 3; 2 — яма № 4; 3 — яма № 5; 4 — яма № 6; 5 — яма № 7; 6 — яма № 8; 7 — яма № 9; 8 — яма № 10; 9 — яма № 11; 10 — яма № 12; 11 — яма № 13.

дженя або горбкувата (рис. 3, 6—8; 4, 8—10, 13, 14). Трапляються й плоскі прясла зі стінок амфор діаметром близько 3 см (рис. 4, 11, 12).

Вироби з кістки представлено трьома проколками довжиною 9—11 см (рис. 4, 1—3). Це кістяні стержні, загострені з одного кінця. Одна з них мала отвір з тупого краю (рис. 4, 3), а край іншої орнаментований хрестоподібними насічками (рис. 4, 2).

Плоске, листоподібне вістря залізної стрілки довжиною 8,5 см мало круглий в перерізі черешок для кріплення до стріли (рис. 4, 7). З прикрас на поселенні знайдено три округлі намистини діаметром близько 1 см, виготовлених із склоподібної пасті, халцедону та сердоліку (рис. 4, 4—6). Викликає інтерес керамічний «утюжок» з отвором в ручці-шишечці. Досить частими знахідками є точильні бруски із пісковику.

Підсумовуючи, можна констатувати, що поселення Суха Гомольша на сьогодні є однією з найбільш досліджених пеньківських пам'яток на Харківщині. Воно разом з поселеннями Заньки, Тимченки (Таранцеве) та Задонецьке складає джерелознавчу базу до вивчення

пеньківських старожитностей поріччя Сіверського Дінця. Досліджені об'єкти з Сухої Гомольші є найбільш пізніми серед даної групи пеньківських пам'яток, і їх можна датувати VI—VII ст., а найімовірніше VII ст. н. е. Ознаками, які дозволяють прийти до такого висновку, є печі-кам'янки в напівземлянках, ліпний піньківський посуд, серед якого наявні сковорідки з порівняно добре розвинутими бортіками. Для ранньопеньківського житлового будівництва типовими є вогнища відкритого типу, які на Лівобережжі Дніпра переважають і в більш пізніх житлах. У заповненнях об'єктів відсутні ранньопеньківські біконічні горщики струнких пропорцій, горщики із загнутими до середини вінцями, диски, кружальні фрагменти черняхівського гатунку тощо. Правда, з культурного шару походить фрагмент, який прикрашено наліпною «шишечкою». Такий орнаментальний мотив є ранньопеньківською ознакою. Тому не виключено, що при наступних розкопках у Сухій Гомольші будуть виявлені й більш ранні об'єкти.

Поселення Суха Гомольша розташоване на межі Лісостепу і Степу, тому його мешканці зазнали деяких впливів з боку кочівницького населення, що археологічно проявляється в наявності пальцевих вм'ятин та насічок по краю вінець деяких горщиків. Такі орнаментальні мотиви є традиційними для степового населення протягом усього I тисячоліття н. е.

Разом з тим, слід констатувати відсутність слідів контактів між пеньківським і салтівським населенням. Незважаючи на те, що на поселенні Суха Гомольша існує салтівський культурний шар та розкоповано об'єкти цієї культури, салтівська кераміка практично відсутня в пеньківських спорудах. Поодинокі салтівські черепки траплялися лише в верхніх шарах зановнень (житло № 4, яма № 4). Цей факт свідчить про різночасовість пеньківського і салтівського поселень із Сухої Гомольші.

В. К. МИХЕЕВ, О. М. ПРИХОДНЮК

Пеньковское поселение на Северском Донце

Резюме

Предлагаемая статья посвящена публикации пеньковских материалов, добытых археологическими раскопками 1977 г. возле с. Сухая Гомольша Готвальдовского района Харьковской области. В северо-восточной части поселения была вскрыта площадь 425 м², на которой исследованы остатки четырех четырехугольных полуzemлилок с печами-каменками и одиннадцать овальных и круглых ям за пределами жилищ.

Поселение Сухая Гомольша является одним из наиболее исследованных пеньковских памятников на Харьковщине. Вместе с поселениями Занка, Тымченки (Таранцево) и Задонецкое оно составляет источниковоедическую базу к изучению пеньковских древностей поречья Северского Донца.

Публикуемые объекты являются наиболее поздними среди данной группы пеньковских древностей. Их можно датировать VI—VII, а наиболее вероятно VII в. н. э.

¹ Березовец Д. Т. Поселение уличей на р. Тясмине. — МИА, 1963, № 108, с. 150, Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е. — Київ, 1980, с. 19—20; Хавлюк П. И. Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга. — МИА, 1963, № 108, с. 322—333; Хавлюк П. И. Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга. — В кн.: Раннесреднєвекові восточнославянські древності. — Л., 1974, с. 196—197; Рафалович И. А. Раннеславянское поселение Хуча VI—VII вв. — КСИА АН ССР, 1965; вып. 105, с. 84—95; Рафалович И. А. Раннеславянское поселение VI—VII вв. у с. Речка в Молдавии. — В кн.: Археология, этнография и искусствоведение Молдавии. — Кишинев, 1968, с. 181—185.

² Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. — Л., 1981, — 134 с.; Шрамко Б. О. Раннесредньовічне поселення в Більську. — Археологія, 1980, 35, с. 74—78; Дьяченко А. Г. Работы славянского отряда. — АО, 1976. М., 1977, с. 291—292; Дьяченко А. Г. Исследование славянских памятников в бассейне Северского Донца. — АО, 1977. М., 1978, с. 322—323.

³ Горюнов Е. А. Указ. соч., с. 72, рис. 24, 1—1, 1—2; Приходнюк О. М. Вказ. праця, с. 32, рис. 10, 1, 9, 10, 16; Хавлюк П. И. Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга. с. 324, рис. 5, 5, 8; Хавлюк П. И.

Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга, с. 194, рис. 7, 1; с. 199, рис. 10, 1—3; Рикман Э. А., Рафалович И. А., Хынку И. Г. Очерки истории культуры Молдавии. — Кишинев, 1971, с. 87, рис. 13, 1—9.

⁴ Горюнов Е. А. Указ. соч., с. 72, рис. 24, III; Приходнюк О. М. Вказ. праця, с. 32, рис. 10, 3, 8, 11—14; с. 33, рис. 12, 2—6; Хавлюк П. И. Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга, с. 327, рис. 8, 13, 14; с. 328, рис. 9, 4; Рикман Э. А., Рафалович И. А., Хынку И. Г. Указ. соч., с. 93, рис. 16, 3, 6.

⁵ Горюнов Е. А. Указ. соч., с. 72, рис. 24, 1—3.

⁶ Приходнюк О. М. Вказ. праця, с. 31, рис. 9, V; с. 33, рис. 11, 1; Хавлюк П. И. Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга, с. 328, рис. 9, 6.

В. Д. ДЯДЕНКО, О. П. МОЦЯ

Жовнинський могильник XI—XIII ст.

Могильник XI—XIII ст. поблизу с. Жовнино Чорнобаївського району Черкаської обл. виявлено у 1960 р. при розмиванні його водами Кременчуцького водосховища *. Він трапився на надзаплавній береговій терасі правого берега р. Сули в уроч. Біленкові бурти, яке після підняття рівня води являє собою острів. Крім могил часу Давньої Русі виявлено ряд поховань доби бронзи, черняхівської культури та XVI—XVIII ст., які в даній роботі не вивчаються **.

Всього дослідили 201 поховання часу Давньої Русі. По кількості вивчених поховань Жовнинський некрополь на сьогодні є одним з найбільш досліджених могильників давньоруського часу на території УРСР. Територія могильника становила близько 12—15 га.

Поховані на цьому некрополі були мешканцями м. Желні (або Желді), згаданого в літопису під 1116 р. В цьому році син Володимира Мономаха переяславський князь Яроюлк переселив до Желні жителів м. Дрюцька¹. Залишки городища Желні виявлено 1962 р. за 0,5 км на північ від могильника на території колишнього с. Жовнино, яке в зв'язку з спорудженням Кременчуцького водосховища перенесено на нове місце.

Більшість могил виявлено при обвалих берега в різних місцях, тому говорити про планування некрополя важко. Але в ряді випадків вдалося простежити, що поховання *** розміщувались на одній лінії. Відстань між ними різна — від 1 до 10 м і більше. Ніяких ознак могильника на поверхні ґрунту не виявлено. Всі поховання здійснено за обрядом тілопокладення на спині в прямокутних могильних ямах. В більшості поховань виявлено сліди дерев'яної труни або інші види поховальних споруд з дерева. Чимало виявлено зруйнованих могил, в яких збереглися лише верхні частини скелетів.

В середньому на 10—15 давньоруських поховань було по 2—4 могильні ями, в яких не виявлено ні слідів поховання (за обрядом інгумції чи кремації), ні речей. Лише в одному випадку трапилось кілька невеликих уламків давньоруського гончарного посуду. Заповненням в цих ямах був дуже щільний гумус, як і в звичайних давньоруських похованнях. Очевидно, це кенотафи.

Як вже зазначалось, основним типом поховальної домовини була дерев'яна труна, яка в ряді випадків збереглася добре, що дало змогу її реконструювати. Найбільш типовою є труна з поховання № 152, добре збереженості (рис. 1, б). За формою — це прямокутний витягнутий ящик з виступаючими частинами стінок по усіх кутах (південно-

* Могильник дослідив В. Д. Дяденко в 1961—1965 рр., шість поховань розкопала Л. М. Рутківська у 1971—1973 рр.

** Внаслідок того, що різночасові поховання були виявлені впереміжку, нумерація давньоруських могил буде не послідовна, а під тими номерами, що йдуть у звітах різних років.

*** № 34—96; 156—158, 159—161, 186—188, 220—226, 235.

західний кут відвалився). Зовнішні обміри труни, в якій поховано дівчинку 7—8 років, такі: довжина 1,22 м, ширина 0,4 м (в голові) і 0,39 м (в ногах), без бокових виступів. Висота стінок до 0,45 м краще збереглась біля голови. В ногах стінки збереглись на висоту більш як 0,35 м, край яких трохи зруйнований. Товщина стінок 2—3 см.

Обидві поздовжні стінки труни, північна і південна, збиті з двох дощок шириною 0,2—0,25 м і спільною висотою до 0,45 м. Поздовжні стінки на 0,11 м в ногах і на 0,12 м в голові виступають за лінію поперечних стінок на всю висоту. Східна поперечна стінка збита теж з двох окремих дощок, скріплена з поздовжніми за допомогою відповідних вирізів-пазів, що доходили до половини кожної з дощок, тобто за допомогою столярного прийому «на замках». При цьому вирізи зроблені в нижній частині поздовжніх і верхній частині поперечних дощок (рис. 1, а).

Верхня поперечна дошка східної стінки також на 0,12 м виступає назовні труни, утворюючи подібність поперечних ручок, зручних для переноски домовини. Нижня дошка шириною близько 0,25 м назовні не виступає. Західна поперечна стінка (в голові) шириною 0,35 м, висотою до 0,45 м закріплена між поздовжніми стінками без вирізів-замків. Її кінці, на відміну від східної стінки, не виступають назовні за лінію поздовжніх дощок. Шари дерева західної поперечної стінки направлені вертикально, у всіх інших стінок — горизонтально. Поперечні ручки для переноски є і в західній частині труни (збереглась одна північно-західна ручка, оскільки південно-західний кут труни обвалився). Але вона тут являє собою не частину виступаючої поперечної стінки, а самостійний прямокутний брусковий дерев'яний брусок довжиною близько 0,15 м (зокрема, виступає назовні на 0,12 м), товщиною 2,5 см, шириною більш як 5 см, що закріплений у вирізі верхньої частини поздовжньої стінки труни.

Дно труни зотліло сильноше. До центральної поздовжньої дошки довжиною 1,08 м і шириною до 0,14 м з заходу і сходу прилягають дві поперечні дошки шириною до 7 см кожна. Кінці цих дощок виступають назовні поздовжніх стінок до 0,12 м. Тобто ця довжина дорівнює виступу верхніх поперечних ручок під ними. Віко труни, мабуть, плоске, збереглось трохи гірше (зотліло наполовину) і опустилось на кістяк. На добре обтесаній внутрішній поверхні північної стінки місцями збереглись сліди темної фарби.

Крім такої конструкції труни виявлено і деякі інші конструктивні відмінності. Прикладом є поховання № 144 та 142. В першому випадку труна в поперечному розрізі має вигляд рівнобедреної трапеції, оскільки бокові стінки сходяться доверху. В іншої бокові стінки вертикальні, а поперечні в верхній частині трохи відходять в боки.

В усіх випадках кріплення кутів здійснювалось без цвяхів, а шляхом заходу вирізів поздовжніх стінок у відповідні виступи поперечних стінок і дна (тобто «на замках»). Лише в поодиноких похованнях трапились цвяхи. Мабуть, прийом «на замках» був домінуючим.

У похованні № 140 верхня дошка прикривала вертикальні стінки труни так, що утворювала горизонтальну щілину, яка краще чинила опір проникненню землі і вологи у середину труни. Зовні верхня покриваюча дошка трохи випукла, а знизу, боком до кістяка, добре затесана. Аналогічні віка, мабуть, траплялись і в інших похованнях.

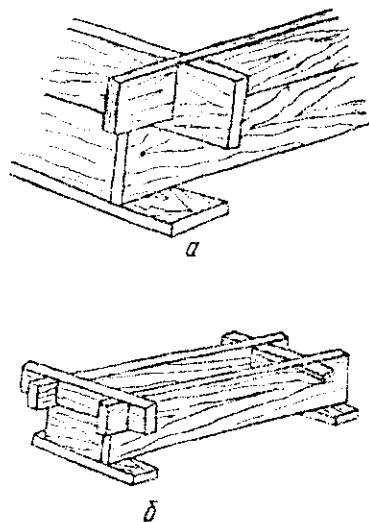

Рис. 1. Поховання № 152:
а — скріплення кутів труни (столярний прийом «на замках»); б — реконструкція труни (поховання № 152).

Крім дерев'яної труни виявлено в деяких могилах інші типи поховань споруд з дерева. Так, з поховання № 16 трапилась труна — колода, товщина стінок якої в середній частині 4—8 см, а в голові — 10 см. Зверху знаходилось дерево, очевидно, від кришки. В похованні № 212 череп померлого покоївся на валику висотою в 5 см, вирізаному в материковому лесі. Над ним зверху розчищені сліди дерева, можливо, що поховання перекривав накат. А в похованні № 113 виявлено дев'ять кованих цвяхів довжиною 8 см і товщиною 1 см, які свідчили, що домовина з товстих дощок чи колод була збита цвяхами.

Крім цього, в похованні № 182 трапився ще один тип похованальної споруди — зруб доброї збереженості. Зовнішня ширина 0,65—0,7 см, в довжину зберігся до 1 м, не враховуючи виступів, а в висоту — на 0,45—0,5 м. Зруб побудований із товстих (6—7 см) обтесаних, особливо добре з середини, дощок. Скреплений за допомогою «замкової» системи «на випуск», при якій виступи поздовжньої стінки заходять у відповідні вирізи поперечної, і навпаки. При цьому виступаючі частини поздовжньої стінки зрубу видаються за край поперечної стінки до 0,2 м, а відповідні виступи поперечної стінки — за лінію поздовжньої до 0,25 м. У поздовжньої стінки зрубу видаються за край поперечної стінки — за лінію поздовжньої до 0,1—0,12 м кожний) два, а у поперечної — три. Поперечна стінка складалася, як видно, з двох, а поздовжня, мабуть, з трьох окремих дощок. В верхній частині зрубу частково збереглась масивна (товщиною 0,14—0,15 м) плаха, що перекривала на подібність кон'яка в поздовжньому напрямі весь зруб. Кістяк лежав на чистому вирівняному лесі. Очевидно, зруб збудували зразу ж на дні могильної ями без покриття її дерев'яним настилом.

Перейдемо до вивчення давньоруських поховань. Всі вони діляться на дві групи — безінвентарні та з інвентарем. Розглянемо кожну групу поховань окремо.

Дослідили 105 безінвентарних поховань: 72 чоловічих, вісім жіночих та 24 дитячих. В цю групу попала значна кількість поховань, які збереглись частково. В багатьох з них ін сіті знаходились тільки черепи, частини грудної клітки і т. п. Ряд поховань трапились повністю. Очевидно, деякі мали речі, які не виявлено. Чоловічі і жіночі поховання розкопали на глибині 0,5—1,7 м, дитячі — на глибині 0,4—1,6 м. Але більшість поховань дорослого населення мала глибину могильних ям 1—1,5 м, дитячих — на глибині 0,5—1 м. Чоловічі та жіночі скелети часто лежали на жовтому материковому лесі, в той час як дно могильних ям дитячих поховань простежувалось як в лесі, так і в більш високих шарах гумусованого ґрунту *. Поховання № 77 впущено в західну частину кургану епохи бронзи, а інші безінвентарні поховання знаходились в різних місцях. Положення рук померлих, як і в похованнях інших могильників X—XIII ст., різне: витягнуті вздовж тіла, складені на грудях, тазу або животі, одна рука покладена на груди, живіт або таз, а друга витягнута вздовж тіла. Орієнтація похованіх головами на захід з сезонними відхиленнями на північ і південь.

На кістках кількох чоловічих скелетів виявлено сліди старих зарубцювань ран. Так, в похованні № 14 на черепі над правою орбітою — слід удару тупим предметом квадратної форми, що пізніше заріс. На черепі похованого з могили № 145 простежуються старі сліди від ран. Одна з вм'ятин, нанесена тупим предметом, розміщена в лівій частині лобної кістки. Другий слід у вигляді довгого (до 8 см) прямоугольного глибокого рубця містився в правій верхній частині тім'яної кістки. Ця рана, мабуть, була нанесена якимось довгим руб'ячим предметом з рівним лезом, скоріше мечем або шаблею. Але ця тяжка рана не була причиною смерті, тому що заросла. Чотири верхніх ребра лівої половини грудної клітки (на рівні серця) носять сліди

* Аналогічна картина, коли дитячі могили були мілкіші, ніж могили дорослих, відома і на інших давньоруських некрополях (Рыбаков Б. А. Древности Чернигова. — МИА, 1949, № 11, с. 21).

старого перелому. Як видно, удар, що сприяв глибокому перелому, був нанесений з боку тулуба в напрямку, близькому до горизонтального, гострим прямим кінцем зброї, мабуть, рублячого типу. Пізніше ребра зрослися. В похованні № 153 не виявлено чотирьох передніх зубів нижньої щелепи, які, очевидно, вибили в молоді роки — альвеоли встигли зарости. В заповненні цієї могильної ями трапився фрагмент кружальної кераміки часу Давньої Русі та на одному з пальців — зелена пляма, мабуть, від персня. Фрагменти давньоруського посуду відомі ще в кількох інших похованнях. Так, в заповненні могильної ями поховання № 215 знайдено уламок давньоруського горщика XI ст., в похованні № 1, розкопаному Л. М. Рутківською 1971 р., виявлено нижню частину давньоруського кружального горщика, а в похованні № 234 знайдено денце горщика часу Давньої Русі з слідами круглого клейма*. Крім цього навколо похованого тут чоловіка 40—50 років розчищені вуглини. Вуглини трапились і в похованні № 101, а в могилі № 30 під кістяком — підсипка з вугілля. Це вказує на пережитки обряду трупоспалення в могилах Жовнинського некрополя. Поряд з шматочками вугілля в похованні № 170 виявлено уламки панциру та кістяка черепахи. Залишки кісток тварин, мабуть, сліди жертвоприношення та тризни, відомі в цілому ряді могил: в похованні № 212 виявлено п'ять невеликих уламків кісток кози чи вівці, ряд окремих кісток великої рогатої худоби було розчищено в похованні № 172 поблизу лівої ноги похованого чоловіка, в могилі № 54 лежали чотири ребра, ніби вирубані з боку туші і покладені, мабуть, спочатку разом з м'ясом. Під потилицею черепа в похованні № 122 лежав кістяк риби довжиною близько 15 см.

В двох чоловічих похованнях № 12 і 25 виявлено поблизу голови померлого кістяки собак (в № 12 — два, 25 — один). Кістяки собаки разом з людськими кістками були зібрані в обвалі берегової лінії.

В одному з поховань (№ 84), частково зруйнованому, чоловік похилого віку лежав на лівому боці, а положення рук і ніг не простежувалось.

На Жовнинському могильнику виявлено 78 одиночних поховань, в яких знайдено той чи інший інвентар. Більшість — це жіночі поховання (52), 11 чоловічих поховань та 15 дитячих. Як у випадку з безінвентарними похованнями, тільки частина з них збереглась повністю. Усі трупопокладення були витягнуті на спині, орієнтовані головами в західному напрямку, дослідженні на глибині 0,5—1,5 м від сучасної поверхні. В похованнях з інвентарем просліджена різниця в глибині дитячих і дорослих поховань — так само як і в вищерозглянутих безінвентарних, дитячі могили мілкіші, ніж могили дорослих. Різноманітні положення рук (вздовж тіла, на грудях, на тазових кістках тощо).

В кількох жіночих похованнях (№ 19, 49, 204, 228) були знайдені тільки дротяні скроневі кільця (есовидні, в 1,5 та 1 оберти), а в похованні № 75 крім дротяного кільця було ѹ й 2 срібних семипроменевих. Дротяні кільця виявлено також в похованнях № 6, разом з горщиком XI ст. (№ 88) і уламки горщика XII—XIII ст. (№ 163) разом з денцем гончарного горщика давньоруського часу. Цікавим виявилось поховання № 135, де крім двох позолочених кілець, зроблених з скрученого спіраллю в три оберти срібного дроту, біля черепа померлого знаходився червоноглинний глек римського виробництва III—IV ст. н. е. з відбитою частиною горла (рис. 2). Глечик в давньоруській могилу попав, мабуть, з некрополя черняхівської культури, що знаходився в цьому ж районі (повторне використання).

В ряді поховань (№ 56, 66, 78, 99, 119, 133, 156, 164, 176, 184, 209, 220) разом з скроневими кільцями знайдено різноманітне намисто — металеві зернені (бронзові та срібні), скляні (з золотою прокладкою,

* Уламки кераміки в похованнях свідчать про наявність тут обряду розбивання посуду над могилою померлого.

синього кольору), бісер жовтого, зеленого і синього кольорів, сердолікові (круглі і призматичні), пастові та інші бусини, лунниці, срібні підвіски з киркоподібними голівками. В похованнях № 1, 4, 74, 211, 225 разом з аналогічними знахідками було розчищено по одному або два срібних чи мідних персня на руках, а в похованнях № 52, 90, 102, 112 з правого чи лівого боку від кісток тазу були також знайдені за-лізні ножі. В похованні № 5 ніж лежав біля правого плеча.

Іноді виявлено намисто в кілька ниток в похованнях № 2, 37, 107, 144, 157, 159, 169, 178, 210, 226. Це пастові жовтого, синього, червоно-го кольорів, золотоскляні, сердолікові бусини, бронзові і срібні підвіски. В двох з них (№ 159 і 169) на грудях померлих були розчищені відповідно кістяки болотної черепахи і чорної ворони, а в ногах похованої в могилі № 226 знаходився горщик XI ст. Крім різноманітних намистин в похованнях № 69 і 89 біля правого плеча були покладені залізний ніж (№ 69) і гли-няне прясло (№ 89). А в похованні № 31 ніж виявився біля правої ноги разом з невеликим кільцем.

В кількох згаданих вище жіночих похованнях просліджені підсишки з білого піску (№ 157 і 159), прошарки вугілля (№ 184 і 159). В заповненні деяких могил траплялися уламки давньоруської гончарної кераміки (209, 210, 220), а в заповненні могили № 74, на глибині 0,6 м від сучасної поверхні — щелепа свині. На грудях похованої в могилі № 51 знаходився уламок бронзового гудзика.

Рис. 2. Червоноглиняний глечик римського виробництва з поховання № 135.

Кілька найбільш цікавих жіночих поховань з інвентарем розглянемо окремо. Так, в похованні № 98 (жінка 50—60 років) біля черепа і на грудях виявлено три дротяні кільця, на шиї намисто з трьох сердолікових шаровидних, п'яти золотоскляніх і круглої жовтого скла бусин, а на тазу з правого боку — залізний ніж з горбатою спинкою. На праве передпліччя небіжчиці був одягнутий мідний крученій браслет. Дно могильної ями посыпане білим річковим піском.

Поховання № 115 (жінка похилого віку), в заповненні якого знайдені уламки посуду давньоруського часу, мало різноманітний інвентар. По боках черепа виявлені семипроменеві срібні кільця (з правого боку ще й дротяне бронзове), на грудях — дві нитки намиста: верхня нитка — бісер жовтого, голубого, бурого кольорів (80 намистинок) та 10 киркоподібних срібних підвісок; нижня нитка — 80 аналогічних намистинок бісеру, 8 киркоподібних підвісок і 3 бронзові лунниці. Цікаві знахідки в похованні № 171, де зліва від черепа був покладений астрагал з наскрізним отвором і щиферне пряслице, а на лівому плечі знайдено срібне дротяне кільце. Біля лівої ноги померлої просліджено кілька вуглинок і горіла кістка.

В похованнях № 185 і 189 (жінки 25—30 та 16—18 років) (рис. 3) знайдені дротяні мідні головні обручі (у похованні № 189 ще й широка срібна стрічка-вінець під ним), скроневі кільця з мідного дроту, різноманітне намисто (бісер, металеві киркоподібні підвіски, пастові бусини). А в похованні № 221 біля правої скроні жінки 20—25 років виявлені дві пари дротяних кілець, причому кільця кожної пари були продіті одне в одне. На шиї — намисто з 102 бісерних бусин, на пальці лівої руки міцне кільце. В південно-західному кутку могильної ями знаходились кістки кози чи вівці, а біля правої руки — невелика куп-

ка вугілля. В заповненні ями були знайдені уламки горщика XI ст. і кістяк собаки.

У заповненні поховання № 235 (жінка 50—70 років) разом з уламками горщика XII—XIII ст. було розчищено частину кінського кістяка. Біля правої скроні померлої знайдені два дротяних кільця, а на ший намисто — дві сердолікові плитчасті, шість синіх скляних, одна пастова кругла та інші бусини. Ще одне дротяне кільце виявлено на правій руці, біля правого стегна лежав залізний ніж. Коло ніг трапились залізні оковки з слідами деревини (мабуть, від скриньки).

Набагато скромніший інвентар чоловічих поховань: залізні ножі (поховання № 53, 114, 136), ліровидні (№ 53, 55, 87, 216) та овальна (№ 68), пряжки, литі кільця (№ 53, 117, 217), горщик XI ст. (№ 36). В останньому похованні чоловіка вище середнього віку на черепі просліджено слід наскрізної рани, а в засипці могили № 136 виявлено тазова кістка кози чи вівці. Мідне кільце і пастова намистина червоного кольору знайдені відповідно в похованнях № 53 і 217. Біля лівого стегна поховання № 87, де був похований чоловік 17—20 років, розчищені залишки шкіряного мішечка, в середині якого були три бронзових литих поясних кільця, залізне кресало і кремінь. В цьому ж похованні трапилась синя намистина.

Дещо різноманітніший інвентар дитячих поховань: намисто з золотоскляніх, пастових червоного і синього кольорів, скляних синіх намистин, бісеру (поховання № 8, 13, 109, 181, 192), бронзові гудзики (№ 63, 168), скроневі кільця (№ 50, 123, 181), давньоруська гончарна кераміка (№ 7, 192, 218). В похованні № 48 біля лівого стегна 10-річної дитини виявлені три астрагали та кістяна циліндрична фішка, а поряд з ними — масивне броузове кільце і кремінь. Речі, мабуть, були в мішечку, що не зберігся (рис. 5).

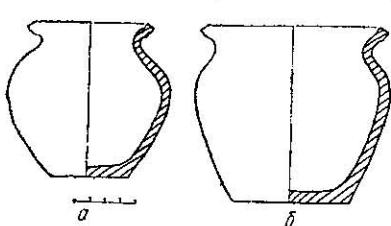

Рис. 4. Горщики з поховань Жовнинського могильника:
а — поховання № 6; б — поховання № 36.

пашка, що була використана для масивне срібне кільце, а в ногах покладено вінчик давньоруського горщика XI ст.

Одним з найбагатших дитячих захоронень Жовнинського могильника було поховання № 222, де біля залишків 2—3-річної дитини виявлені два скроневих кільця, намисто (темно-червоний бісер та золо-

Рис. 3. Скелет з поховання № 189.

На черепі 3—4-річної дитини (поховання № 140) було розчищено срібну стрічку-вінець, два срібних есовидних кільця (з правого боку ще одне дротяне кільце). Під нижньою щелепою знаходилось намисто в двох нитках: 240 бусинок бісеру, 9 ромбоподібних срібних підвісок. В кутах ями розчищені вуглинки.

Біля лівої скроні 7—8-річної дитини в похованні № 152 виявлено два срібних кільця, а під нижньою щелепою — дві круглі скляні намистини і річкова черепаха, що була використана як підвіска. На палець правої руки надіте масивне срібне кільце, а в ногах покладено вінчик давньоруського горщика XI ст.

Одним з найбагатших дитячих захоронень Жовнинського могильника було поховання № 222, де біля залишків 2—3-річної дитини виявлені два скроневих кільця, намисто (темно-червоний бісер та золо-

тоскляна бусина). Під черепом знайдено дугоподібний залізний виріб, можливо, залізна гривна, а в ногах розчищені залишки дерев'яного відра.

Крім описаних одиночних, в кількох могильних ямах виявлено парні поховання.

Так, під похованням № 81, виявленим на глибині 1,3 м (нижче на 0,3 м), знаходилась могила № 86. В першому випадку поховано чоловіка похилого віку. На безіменному пальці правої руки було дротяне

кільце в один оберт з розімкнутими кінцями. Друге поховання (№ 86) жінки 20—25 років зруйноване — обвалились нижні кістки ніг. Зліва від черепа трапилось велике дротяне кільце з круглою бусиною з чорного скла. Аналогічне кільце, але без намистини, виявлено поблизу тазових кісток. Під потилицею трапились п'ять круглих намистин: дві з жовтої пасти, три з синього скла. Неподалік від кисті правої руки знаходився за-

Рис. 5. Інвентар з поховання № 48.

лізний стержень у вигляді дужки довжиною 5,5 см, товщиною 3 мм, дуже окислений (можливо, частина браслета).

Аналогічні описанім вище поховання № 179 і 180. Поховання № 179 дитини 1,5—2 років трапилось на глибині 0,65 м. Під грудною кліткою виявлено десять вуглинок, а над кістяком виявлено уламки горщика XII—XIII ст. Нижче на 0,35 м трапилось поховання № 180 жінки 40—50 років. З правої і лівої сторін черепа розчищені два скроневіх мідних кільця (зліва, поблизу щелепи, ще одне, есовидне кільце). Під щелепою трапилось намисто: дві сердолікові (10-гранна та 14-гранна), одна бочкоподібна жовтої пасти і дві скляні (позолочена та синя) бусини.

Ще два поховання були виявлені одне над одним. Поховання № 233 чоловіка понад 60—70 років трапилось в могильній ямі глибиною 0,8 м, що на 0,1 м була заглиблена в лес. Ліва стегнова кістка має слід старого зарослого перелому, ніби від удару знизу або збоку. Вище на 0,2 м знаходилась могила новонародженого (поховання № 224). В заповненні могильної ями цих двох поховань знайдено лише фрагмент денця горщика часу Давньої Русі, з частиною клейма у вигляді кола.

Описані поховання явно різночасові, що підтверджує довгочасове існування даного некрополя. Але є і кілька поховань, коли померлих в могильну яму покладено одночасово. Такі поховання № 165 і 166. В могильній ямі глибиною 0,7 м лежали кістяки дівчини чи молодої жінки 18—20 років (поховання № 165) та чоловіка 30—40 років (поховання № 166), який трапився зліва від жіночого. Під нижньою щелепою жіночого поховання розчищено вісім бісерних намистин темно-червоного та синього кольорів.

Кістяк чоловіка також витягнутий на спині. Зліва від тазових кісток трапився залізний ніж із залишками дерев'яної ручки. Серед кісток тазу виявлено литу мідну ліроподібну пряжку, залізний стопор якої не зберігся. Зліва від неї було лите сплюснуте кільце, оздоблене у верхній частині давньоруським рослинним орнаментом. Нижній бік кільца гладкий.

Поховання № 213 і № 214, відстань між якими 0,6 м, також виявлене в одній могильній ямі глибиною 0,75 м. Поховання № 213 чоловіка 45—50 років Зліва від нього поховання № 214 жінки 25—30 років.

На четвертому, безіменному пальці правої руки чоловічого кістяка було мідне дротянє кільце з розімкнутими кінцями, а під черепом розчищені вуглинки та попіл.

На четвертому пальці правої руки поховання № 213 також виявлено пластинчасте срібне кільце, а під нижньою щелепою знаходилось намисто з 70 намистинок дрібного бісеру синього кольору. Крім того, серед них були: одна бусина здвоєного профілю, з жовтої пасті, одна бусина синього скла дисковидно-ребристої форми, одна сердолікова 14-гранна та одна металева бусина з олов'яно-свинцевого сплаву округлої форми, прикрашена вісьмома плясами напаяної дрібної зерні. Можливо, ці дві пари поховань були могилами чоловіків з дружинами.

В похованні № 44 виявлено кістяк жінки 50—60 років. Могильна яма глибиною 0,95 м. Зліва від черепа трапились срібне есоподібне скроневе кільце, а під нижньою щелепою пастова намистина темно-червоного кольору та металева бусина з зернню. Під черепом виявлено шматки шкіри, можливо, від головного убору. Справа від коліна правої ноги лежав дитячий череп. Відношення його до похованої неясне.

Тroe дітей (поховання № 186, 187, 188) віком від новонародженого до 1,5 року були поховані на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Відстань між похованнями 15—20 см. Під нижньою щелепою дівчинки 1—1,5 року (поховання № 186) виявлено намисто з однієї сердолікової 14-гранної бусини, однієї бусини синього скла округло-сплюснутої форми, прикрашеної зверху вісьмома широкими канелюрами, чотирьох синіх скляних бус округло-яйцевидної форми та 50 бісерних намистин білого та синього кольорів.

В одній з могил Жовнинського некрополя дитина 1,5—2 років (поховання № 197) та новонароджений (поховання № 198) були покладені «валетом», тобто головами в різні сторони світу. Поховання № 197 орієнтовано на захід, а поховання № 198 — на схід. Могильна яма глибиною 0,75 м на 0,15 м заглиблена в лес. Поблизу поховання № 198 виявлено мідний гудзик-дзвіночок часу Давньої Русі.

Очевидно, подібні поховання № 199 і 200, що трапилися в могильній ямі глибиною 0,6 м. Поховання № 199 новонародженого орієнтовано на захід. Серед кісточок виявлено срібний гудзик-дзвіночок з кулькою всередині. Поруч трапилося поховання № 200 дитини 1,5—2 років. Кісточки змішані, а череп трапився в східній частині скупчення. Поблизу черепа виявлено мідне есовидне дротянє кільце.

Крім дитячих поховань зі східною орієнтацією відомі три поховання дорослих, де покійники були покладені головами на схід, що нетипово для слов'ян.

Так, в похованні № 118, що трапилося в могильній ямі глибиною 1,2 м, збереглися лише кістки ніг, які орієнтовані ступнями на захід.

У похованні № 120 могильна яма глибиною 1 м. Чоловічий кістяк витягнутий на спині, головою на схід з невеликим відхиленням на південь. Біля правого стегна лежав залізний ніж із залишками дерев'яної рукояті. А на кістках таза виявлено бронзову ліropодібну пряжку з мідним стопором. У заповненні могильної ями трапився уламок давньоруського кружального горщика.

В частково збереженому похованні № 219 ступні обох ніг також орієнтовані на захід, що вказує на східну орієнтацію покійника. Могильна яма була глибиною 1 м.

Крім речей, виявлених у згаданих вище похованнях, в різні роки на території могильника трапилися залишки інвентаря із зруйнованих поховань: стріли, дротик, сокирка, лезо меча, скроневі кільця (в тому числі спіралеподібні і семипроменеві), фрагмент крученого скляного браслета синього кольору, бронзове кругле дзеркало часу Давньої Русі і три натільних хрести.

Завданням даної роботи є введення в науковий обіг нових поховань комплексів давньоруського часу. Їх всесторонній аналіз — тема нових робіт. І нарешті, кілька слів про датування Жовнинського

некрополя. Матеріали багатьох поховань вказують на час їх здійснення. Так, в цілому ряді могил виявлено ліроподібні бронзові пряжки (53, 55, 68, 87, 216), які Є. І. Тимофеевим датуються XI ст.² Але вони відомі і в похованнях Х ст. (курган № 42 Шестовицького, № 17 «Старого кладовища в Березках» в Чернігові)³, де пряжки трапилися разом зі зброяю та зброєю X ст.⁴ Тобто поховання Жовнинського могильника вірніше датувати X—XI ст. До кінця X—початку XII ст. відносяться поховання № 8, 157, 210, де трапилися скляні позолочені намистини⁵, поховання № 225 (серед намиста сердолікові призматичні і металева з зернью⁶ бусини). А до XI ст. відносяться поховання № 98, де знайдено сердолікові круглі бусини X—XI ст., кручений металевий браслет XI—XII ст.⁷, а також поховання № 220, де трапилися фрагменти кераміки XI ст. Більш широке датування мають поховання № 52, 156, 176, в яких виявлені скляні позолочені і металеві з зернью намистини (XI—XII, XI—XIII ст.). А до найбільш пізніх, наприклад, можна віднести поховання № 88, в якому виявлено уламки кераміки XII—XIII ст.

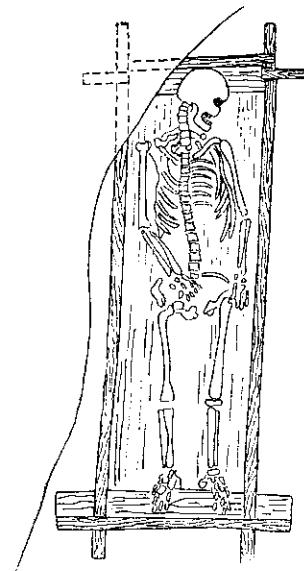

Рис. 6. Поховання № 152.

Усі приведені факти говорять про те, що могильник (як і населений пункт) існував, починаючи з X—XI ст. до початку XIII ст. Тобто літописний Желні, що згадується в письмових джерелах XII ст., має більш давню історію. В 1116 р. князь Ярополк не побудував нове місто, а лише перебудував або добудував. Ймовірніше усього, що Желні спорудили в часи Володимира Святославича в кінці X—на початку XI ст. під час створення Посульської оборонної лінії.

В. Д. ДЯДЕНКО, А. П. МОЦЯ

Жовнинский могильник XI—XIII вв.

Резюме

С 1961 по 1973 г. на древнерусском некрополе у с. Жовнино Чернobaевского района Черкасской области исследовано 201 погребение. Материалы захоронений дают возможность говорить о том, что могильник летописного Желни начал использоваться с рубежа X—XI вв., т. е. дату возникновения этого древнерусского города следует относить ко времени Владимира Святославича, когда начала создаваться Посульская оборонительная линия.

¹ «Двдъ съ Ярополком взя Дръютескъ на щит... Ярополк же сруби город Жельди Дръючаномъ ихъ же бъ полониль» (Ипатиевская летопись, 6624. — ПСРЛ, М., 1962, т. 2).

² Тимофеев Е. И. Могильники юго-западной Руси: К вопр. о расселении племен Днепр. Правобережья. Автореф. дис... канд. ист. наук. — Л., 1966, с. 7.

³ Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. — К., 1977, с. 138—141; Бліфельд Д. І. Давньоруський могильник в Чернігові. — Археологія, 1965, вип. 18, с. 125, 131.

⁴ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. — САИ, 1966, вып. ЕI-36, № 1-2; Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв. — САИ, 1973, вып. ЕI-36.

⁵ Датування намиста розглядається М. Фехнер в роботі «К вопросу об экономических связях древнерусской деревни». — Тр. ГИМ, 1959, вып. 33. Її висновки були перевірені і підтвердженні роботами Новгородської експедиції (Щапова Ю. Л. Стеклянные бусы древнего Новгорода. — МИА, 1956, № 55).

⁶ Успенская А. В. Курганы Южной Белоруссии X—XIII вв. — Тр. ГИМ, 1953, вып. 22, с. 121.

⁷ Левашева Б. П. Браслеты. — Тр. ГИМ, 1967, вып. 43.

Д. Я. ТЕЛЕГІН, Г. О. САМЕСЬКО

Обстеження археологічних пам'яток в долині р. Сугуклея

Побережжя р. Сугуклея, правої притоки р. Інгул, в межах Бобринецького району Кіровоградської області за останні роки (1975—1980) стало об'єктом частих археологічних розвідок *. Під час розвідок виявлено багато знахідок різних епох, серед яких, мабуть, найбільш цікавими є крем'яні вироби, більшість яких може датуватися крем'яним віком. Трапилися вони в кількох місцях, зокрема поблизу сіл Піщане, Мала Друкова, Свердлове та ін.

У 1981 р. місцевнаходження обстежено авторами.

с. *Піщане*. Знахідки виявлено в 1975 і 1980 рр., на правому березі р. Сугуклея, на висоті 2 м над літнім урізом води. Відслонення берега, що інтенсивно розмивається весною, складається із супіска з включенням гальки. Далі від річки берег підвищується, де простежено виходи граніту. Знахідки кременю зібрано на смузі розмиву протягом 40—50 м вздовж річки.

Всього знайдено тут 34 кремені, серед яких рубильце, скреблоподібне знаряддя, нуклеус, три пластини з ретушшю, решта — відщепи. Крем'яна сировина різnobарвна і неоднакової якості, частина має патину і сліди обкатаності.

Рубильце невеликих розмірів довжиною 6,5 см. Виготовлене з жовтого кременю шляхом двобічного оббивання. Формуючі сколи, однак, покривають не всю поверхню виробу: в районі п'ятки є залишки кірки жовна (рис. 1, 4). Скребло виготовлено з відщепу, кремінь чорного кольору. Ріжучий край знаряддя сформований глибокою ретушшю (рис. 2, 6). Нуклеус великих розмірів з того самого чорного кременю, що й скребло. Він одноплощадковий зі слідами паралельного сколювання пластин, площа має сліди підправки (рис. 1, 2). Три пластини з ретушшю виготовлено з різних гатунків кременю. Вони масивні й погано огранені. Дві покриті товстим шаром патини (рис. 1, 5), одна — без неї (рис. 1, 3).

Колекція кременю неоднорідна: наявність знарядь у вигляді рубильця, скребла і грубих пластин з товстим шаром патини, очевидно, вказує на досить давній вік знахідок. Загалом матеріали з Піщаного слід датувати кінцем мустьєрської епохи — початком пізнього палеоліту.

м. *Бобринець*. На правому березі р. Сугуклея, в 4 км вище від місцевнаходження Піщаного в аналогічних топографічних умовах, лише дещо вище (6 м) виявлено понад 30 оброблених кременів. Площа знахідок 15×20 м.

Кремінь також різnobарвний. Всього зібрано 27 виробів, серед них двоплощадковий прямо-косозрізаний нуклеус (рис. 2, 1), кінцевий скребок на відщепі (рис. 2, 4), три пластини з ретушшю (рис. 2, 2, 3), пластинчастий відщеп з краєвого ретушшю та відщепи. Матеріали, мабуть, датуються фінальним палеолітом.

с. *Мала Друкова* розміщено на плато високого правого берега р. Сугуклея 8—10 км від неї. За селом на лівому березі ставка в ярку глибиною до 2,0 м, стінки якого складаються з відкладів жовтої

* Розвідки проводилися місцевими краєзнавцями Г. О. Самеськом, В. І. Канцем, Г. О. Лашкулою.

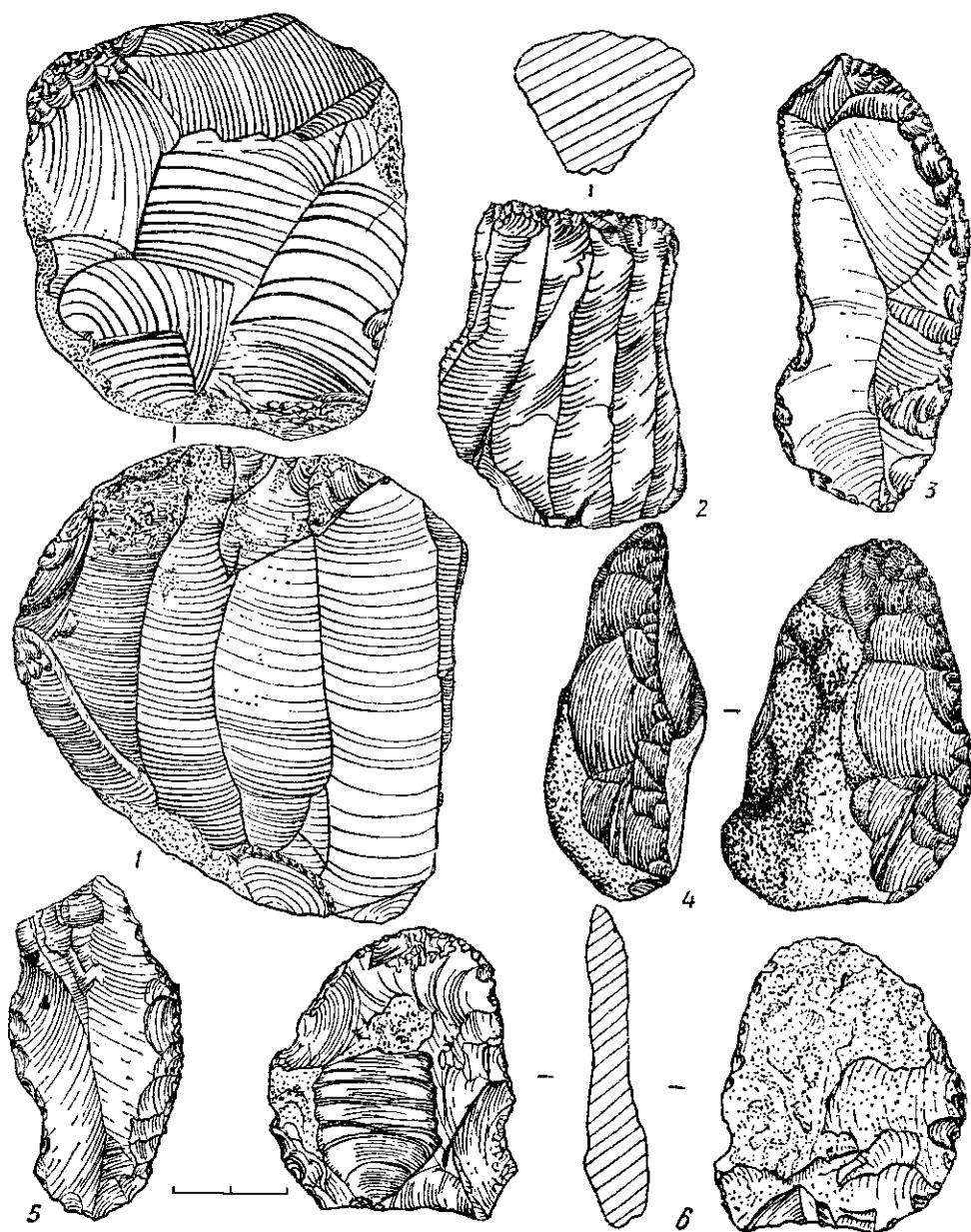

Рис. 1. Крем'яні вироби зі стоянки Піцана.

глини, зверху перекритої чорноземом, виявлено кілька крем'яних виробів. Серед них два конічні нуклеуси та великий скребок на відщепі неправильної форми з круговою ретушшю (рис. 2, 7). Нуклеуси одноплощадкові конічні зі слідами зняття рівних пластин. Один із них однобокий в поперечному перетині (рис. 2, 5), інший округлий (рис. 2, 6).

Знахідки можуть датуватися фінальним палеолітом — раннім мезолітом.

с. Свердлово. Знахідки зібрано поблизу ставка, створеного на безіменній річці, що витікає із села і десь через 10—12 км впадає в р. Сугуkleю з лівого її боку. На площі 3—4 м² трапилося значне скопчення великих відщепів і уламків кременю. Всього зібрано близько 600 кременів. Аналогічні знахідки, а також окремі нуклеуси (рис. 2,

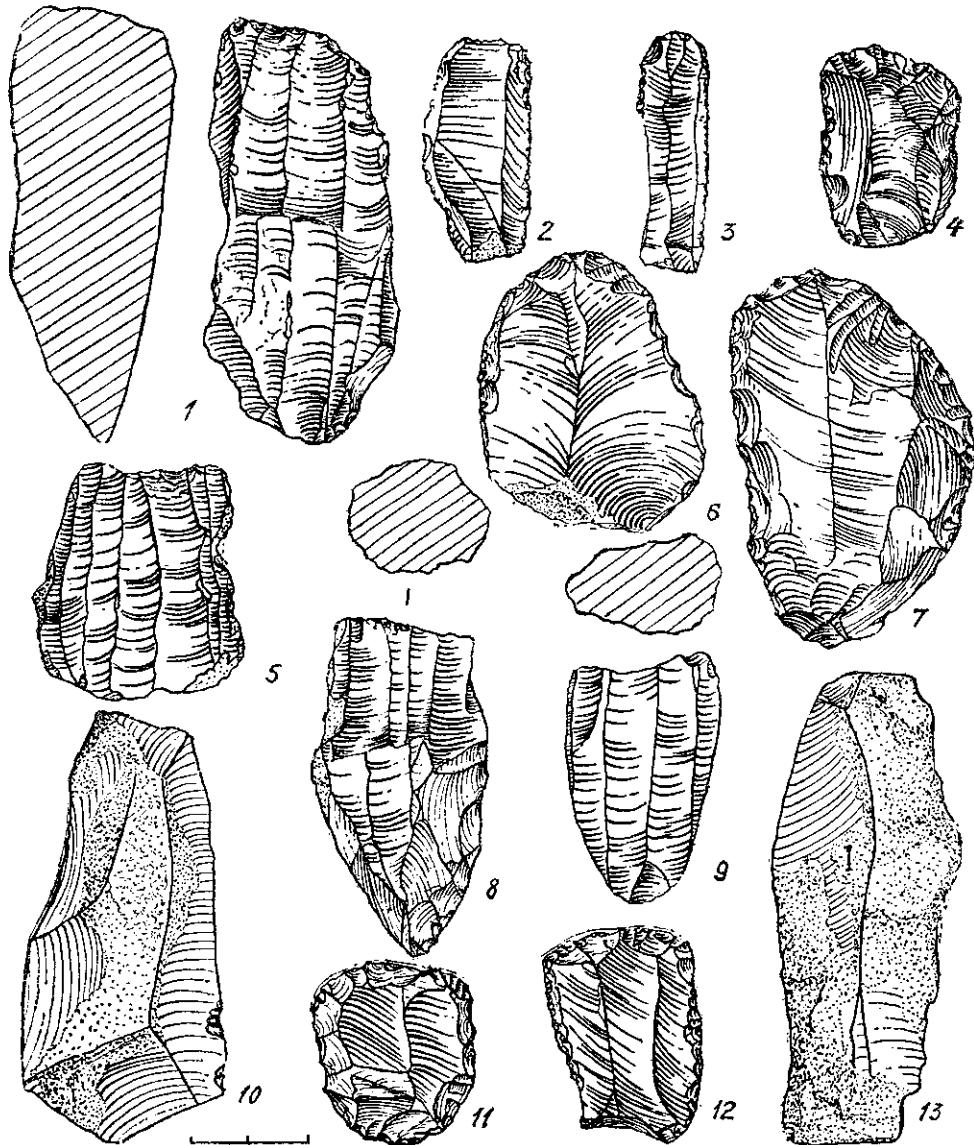

Рис. 2. Крем'яні вироби із стоянок в долині р. Сугуклея:
1—4 — Бобринець, Півострів; 5—7 — Мала Друкова; 8—13 — Свердлово.

8), великих неправильних пластин (рис. 2, 10, 13) і кілька скребків (рис. 2, 11, 12) на відщепах трапляються на ріллі і вище по схилу тераси на протязі 350—400 м.

Кремінь однорідний світло-сірого кольору з розколотих невеликих жовен з пористою поверхнею. Відщепи різних розмірів, довжиною від 5,5 до 14 см. Пластини відщепоподібні широкі й товсті, великих розмірів. Складається враження, що тут ми маємо справу з майстернею по виготовленню крем'яних знарядь, можливо також палеолітичного часу. Очевидно, десь поблизу в давнину мали місце виходи крем'яної сировини, які в наш час відшукати не вдалося.

Крім описаних вище місцезнаходжень в басейні Сугуклеї, окрім крем'яні вироби виявлено також поблизу сіл Софіївки та Богданівки Компаніївського району (округлий скребок, виготовлений з відщепу, ножеподібні пластини).

Знахідки крем'яних виробів свідчать про те, що долина Сугуклея була заселена людиною ще наприкінці раннього палеоліту. Досі відомостей про пам'ятки епохи палеоліту з цього району степової України не були відомі. Виявлені пункти, безперечно, доповнюють дані про палеолітичну епоху Північного Причорномор'я, а знайдені матеріали будуть використані в створюваному краєзнавчому музеї м. Бобринець.

Д. Я. ТЕЛЕГІН, Г. А. САМЕСЬКО

Обследование археологических памятников в долине р. Сугуклея

Резюме

На побережье р. Сугуклеи, правого притока р. Ингул, в границах Бобринецкого района Кировоградской области за последние годы обнаружено много находок разных эпох. Выделяются кремневые изделия, которые можно датировать каменным веком.

Найденные кремневые изделия свидетельствуют о том, что долина Сугуклеи была заселена человеком еще в конце раннего палеолита.

В. Г. БОРОДУЛІН

Залізоплавильний горн із Старого Салтова

Залишки залізоплавильного горна¹ було виявлено навесні 1970 р. в урвищі берега Печенізького водосховища на південний схід від с. Старий Салтів Вовчанського району Харківської області. Великі шматки стінок горна відкрилися на глибині 0,35 м внаслідок руйнування берега водами водосховища, тому невеликий культурний шар на місці знахідки і в селищі, яке до нього прилягає, дуже пошкоджений.

Значна кількість великих уламків стінок горна дала можливість зробити його повну реконструкцію (рис. 1).

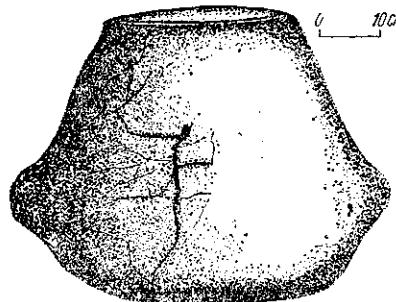

Рис. 1. Реконструкція загального вигляду залізоплавильного горна.

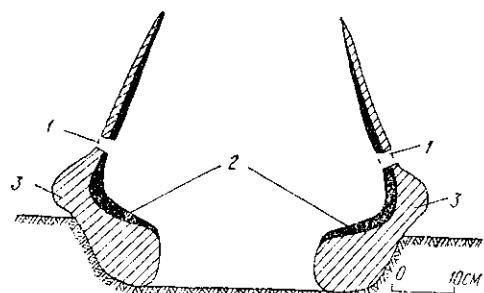

Рис. 2. Розріз залізоплавильного горна.

Під час розчистки та розбирання вдалося з'ясувати, що сиродутний горн мав наземну конструкцію; він майжеувесь знаходився на поверхні і лише частина була заглиблена приблизно на 8—10 см у землю. Нижня частина горна була в плані еліпсоподібною, втягнуту з північного сходу на південний захід. У розрізі він мав трапецієподібну форму (рис. 2).

Стінки горна виготовлено із темно-сірої, добре випаленої глини, зі значними домішками піску. Середня товщина стінок біля основи горна становить 5—7 см. Доверху її товщина значно зменшується: на висоті 0,25 м вона дорівнює 3—3,5 см, а в самій верхній частині, біля горловини, товщина стінки становить близько 1 см.

Нижній розмір горна з зовнішнього боку дорівнює $0,6 \times 0,35$ м, а з внутрішнього — $0,48 \times 0,21$ м. Догори горн поступово звужується і на половині висоти має зовнішні розміри $0,45 \times 0,25$ м, закінчуючись майже вертикальною горловиною, яка має форму витягнутого овала розмірами $0,35 \times 0,18$ м.

Горн зберігся на висоту 0,55 м. Судячи за досить тонкими верхніми стінками (не більше 0,8 см), його початкова висота не перевищувала 0,65—0,70 м.

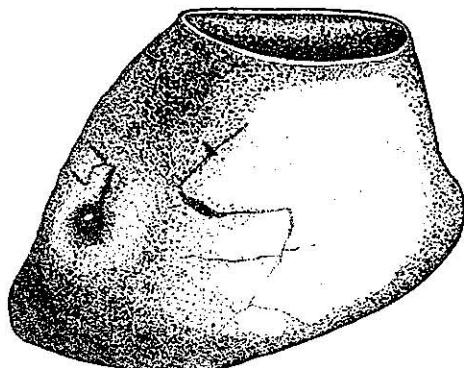

Рис. 3. Залізоплавильний горн (вигляд на дуттєве сопло).

вітря проходить більш спрямовано і набагато потужніше і тим самим температура в такому горні піднімається, ніж у сиродутних горнах з соплами великих діаметрів.

Трохи нижче отворів для сопел стінка горна потовщується, утворюючи кульолодібні виступи діаметром 13—15 см. Визначити форму, розміри і матеріал, із якого виготовлені сопла, неможливо через їх відсутність на місці знахідки горна. Беручи до уваги загладженість отворів та їх маленький діаметр, можна припустити, що для сопел могли використовуватися трубчасті кістки тварин, які для підвищення вогнетривкості покривалися глиною.

Внутрішня поверхня стінок горна дуже обпалена та ошлакована. Особливо товстий шар простежувався в нижній частині, де його товщина місцями досягає 4—6 см. У верхній частині горловини він взагалі відсутній. На одному із великих шлаків знаходилися грудки невідновленої залізної руди і залишки деревного вугілля.

Добра збереженість, сильна обпаленість піску в місці розташування горна, значна ошлакованість стінок і велике скupчення шлаків наводять на думку, що горн використовувався багаторазово: в урвищі берега під горн робився невеликий підкоп, через який легко виймалася вибита з горна криця. Так само була вийнята й остання криця, в зв'язку з чим в донній частині утворився отвір діаметром 20—22 см.

Крім залишків горна і численних шлаків, на місці знахідки в прошарку темного обпаленого піску знайдено фрагменти кераміки

У нижній частині горна на висоті 0,18 м від основи був зроблений невеликий отвір для дуттєвого сопла діаметром 1,4 см (рис. 3). Безсумнівно, що такий же отвір для нагнітання сирого повітря знаходився і з протилежного боку, де на одній із стінок, що збереглася, знаходиться заокруглення діаметром до 1,5 см (другий фрагмент стінки горну із залишком отвору не зберігся).

Привертає увагу порівняно малий діаметр отворів для сопел. Це, можливо, пояснюється тим, що через менший отвір потік потоку проходить більш спрямовано і набагато потужніше і тим самим віддає більшу кількість тепла.

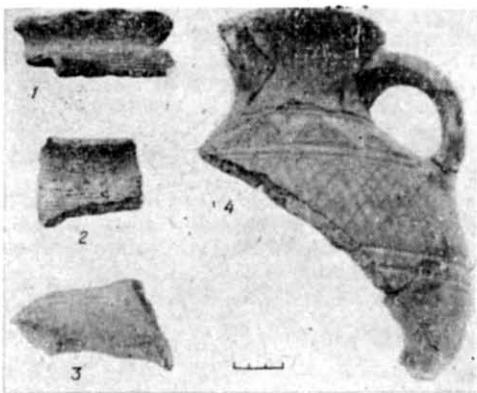

Рис. 4. Уламки кераміки з місця знахідки залізоплавильного горна поблизу с. Старий Салтів.

салтівської культури, а також уламки середньовічних амфор, що дає можливість датувати горн VIII—Х ст. (рис. 4).

Залишки горнів, які відносяться до VIII—Х ст., були зафіксовані на одношаровому селищі поблизу м. Вовчанська². Але в опублікованому повідомленні, на жаль, не описана їх будова і до того ж всі вони помилково віднесені до горнів ямного типу.

Б. А. Шрамко, який проводив дослідження Вовчанського селища, виявив тут сиродутний горн наземної конструкції і датував його часом салтівської культури³.

Горн, аналогічний описаному за формою та розмірами, був знайдений неподалік Нової Покровки, який згідно зі стратиграфічними умовами датовано проміжком часу від пізньоскіфської доби до кінця I тисячоліття н. е.⁴

Сиродутний горн із Старого Салтова привертає особливу увагу. Ця знахідка ще раз свідчить про широке поширення у салтівських племен місцевого залізоплавильного виробництва та металообробного ремесла.

Добра збереженість горна, яка дала можливість зробити його реконструкцію, збільшує цінність знахідки.

В. Г. БОРОДУЛІН

Железоплавильный горн из Старого Салтова

Р е з ю м е

Публікация посвящена описанию и реконструкции сырьедутного горна, исследованного рядом с селищем салтовской культуры у с. Старый Салтов.

Публикуемый горн с небольшими дутьевыми отверстиями был наземной конструкцией и, судя по значительной ошлакованности стенок, большому скоплению шлаков и сильной обожженности почвы, использовался неоднократно.

Наличие фрагментов керамики салтовской культуры, а также обломков средневековых амфор позволяет датировать горн VIII—Х вв.

Хорошая сохранность находки дополняет наши представления о конструкции сырьедутных горнов второй половины I тыс. н. э.

¹ Фонди Харківського історичного музею, № 107/1, інв. № 19634.

² Евстропов Н. И. Городище и селища возле г. Волчанска. — СА, 1958, № 4, с. 206.

³ Шрамко Б. А. Отчет о раскопках и разведках скифо-славянской археологической экспедиции в 1966 г. — НА ИА АН УССР, 4558, 1966/66.

⁴ Брайчевская А. Т. Железоплавильный горн в Новой Покровке. — КСИА АН УССР, 1956, вып. 6, с. 66.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АБ
АДУ
АИУ
АИМ
АО
АП УРСР
АСГЭ
- ВА
ВАН СССР
ВДИ
ВИ
ГЖ
ГИМ
ДХЗ
ЗООИД
- ЗРАО
ИАК
- Известия
ГАИМК
ИТОИАЭ
- КСИА АН СССР
КСИА АН УССР
КСИИМК
- ЛВІА АН СРСР
- МАСП
- МИА
- НА ІА АН УРСР
- ОАК
СА
САИ
СЭ
ТДНК
УІЖ
АА
АН
JIES
- Античная балканистика
— Археологічні дослідження на Україні
— Археологические исследования на Украине
— Археологические исследования в Молдавии
— Археологические открытия
— Археологічні пам'ятники УРСР
— Археологический сборник Государственного Эрмитажа
— Вопросы антропологии
— Вестник АН СССР
— Вестник древней истории
— Вопросы истории
— Геологический журнал
— Государственный исторический музей
— Державний Херсонеський заповідник
— Записки Одесского общества истории и древностей
— Записки Русского археологического общества
— Известия Императорской археологической комиссии
— Известия Государственной академии истории материальной культуры
— Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии
— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
— Краткие сообщения Института археологии АН УССР
— Краткие сообщения истории материальной культуры АН СССР
— Ленінградське відділення Інституту археології АН СРСР
— Материалы по археологии Северного Причерноморья
— Материалы и исследования по археологии СССР
— Науковий архів Інституту археології АН УРСР
— Отчет археологической комиссии
— Советская археология
— Свод археологических источников
— Советская этнография
— Тези доповідей наукових конференцій
— Український історичний журнал
— Acta Archaeologica
— Archaeologica Hungarica
— The Journal of Indo-European Studies, Cambridge

З М И С Т

Статті

Максимов Є. В. Питання історії стародавніх слов'ян у працях В. П. Петрова	1
Абашина Н. С. Вивчення етногенезу слов'ян в працях В. П. Петрова	6
Щегельський І. І. Техніка обробки керамічного посуду VII ст. до н. е.— II ст. н. е. в Середньому Подністров'ї	13
Бондар М. М. Деякі підсумки дослідження побутових пам'яток катакомбної культурно-історичної області	26
Молев Є. А. Боспорське місто Кітей IV—III ст. до н. е. (за матеріалами роз- копок 1970—1981 рр.)	33

Публікації та повідомлення

Оленківський М. П. Любимівка III — нова пізньопалеолітична пам'ятка на Ниж- ньому Дніпрі	47
Нікітін В. І. Поселення доби середньої бронзи поблизу с. Мала Корениха Ми- колаївської області	52
Зубар В. М., Рижов С. Г., Шевченко А. В. Дослідження склепів пізньоантичного часу із Херсонеса в 1981 р.	58
Назарова Т. О. Краніологічні матеріали із склепів некрополя Херсонеса	70
Міхеєв В. К., Приходнюк О. П. Пеньковське поселення на Сіверському Дінці Дяденко В. Д., Моця О. П. Жовнинський могильник XI—XIII ст.	75
	82

Охорона археологічних пам'яток

Телегін Д. Я., Самесько Г. О. Обстеження археологічних пам'яток в долині р. Сугуклея	91
Бородулін В. Г. Залізоплавильний горн із Старого Салтова	94

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

Максимов Е. В. Вопросы истории древних славян в трудах В. П. Петрова	1
Абашина Н. С. Изучение этногенеза славян в работах В. П. Петрова	6
Щегельский И. И. Техника обработки керамической посуды VII в. до н. э.— II в. н. э. в Среднем Поднестровье	13
Бондарь Н. Н. Некоторые итоги исследования бытовых памятников катакомбной культурно-исторической области	26
Молев Е. А. Боспорский город Китей IV—III вв. до н. э. (по материалам раско- пок 1970—1981 гг.)	33

Публикации и сообщения

Оленковский Н. П. Любимовка III — новый позднепалеолитический памятник на Нижнем Днепре	47
Никитин В. И. Поселение эпохи средней бронзы возле с. Малая Корениха Ни- колаевской области	52
Зубарь В. М., Рыжков С. Г., Шевченко А. В. Исследование склепов позднеан- тичного времени из Херсонеса в 1981 г.	58
Назарова Т. А. Крааниологические материалы из склепов некрополя Херсонеса .	70
Михеев В. К., Приходнюк О. М. Пеньковское поселение на Северском Донце .	75
Дяденко В. Д., Моця А. П. Жовнинский могильник XI—XIII вв.	82

Охрана археологических памятников

Телегин Д. Я., Самесько Г. О. Обследование археологических памятников в до- лине р. Сугуклея	91
Бородулин В. Г. Железоплавильный горн из Старого Салтова	94

Академия наук Украинской ССР
Институт археологии
Украинское общество охраны
памятников истории и культуры

АРХЕОЛОГИЯ

Республиканский межведомственный сборник
научных трудов

Основан в 1971 г.

Выпуск 54

(На украинском языке)

Киев Наукова думка 1986

Затверджено до друку вченого радиою Інституту археології АН УРСР

Редактор В. П. Лагодзька. Художній редактор Г. А. Сергєєв,

Технічний редактор О. М. Капустіна. Коректори Л. О. Понур,
З. П. Школьник, Л. І. Семенюк.

ІБ № 7499

Здано до набору 09. 09. 85. Підп. до друку 19. 04. 86. БФ 01055. Формат 70×108/і. Папір друк. № 2. Літ. гарн. Вис. друк. Ум. друк.
арк. 8,75. Ум. фарбо-відб. 9,1. Обл.-вид. арк. 9,31. Тираж 1000 пр.
Зам. 3584. Ціна 1 крб. 40 к.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ-4, Рєпіна, 3.

Обласна книжкова друкарня, 290000, Львів, Стефаника, 11.

НАУКОВА ДУМКА